124
10

अथ
शारीरकमीमांसाभाष्यम् ।
श्रीशंकराचार्यप्रणीतम् ।

Sharirik Mimamsa Bhashyam

शा.भा.सू.

शारीर २

त्रंजलूकयोपमीयतइत्यविरोधः एवंश्रुत्युक्तेदेहांतरप्रतिपत्तिप्रका
रेसतियाःपुरुषमतिप्रभवाः प्रकल्पनाव्यापिनांकरणानामात्मनश्च
देहांतरप्रतिपत्तौकर्मवशाद्वृत्तिलाभस्तत्रभवति॥केवलस्यैवचात्म
नोवृत्तिलाभस्तत्रभवतींद्रियाणिचदेहवदभिनवान्येवतत्रभोग
स्थानउत्पद्यंते॥मनएववाकेवलंभोगस्थानंत्वभिप्रतिष्ठते॥जी
वएववोत्प्लुत्यदेहाद्देहांतरंप्रतिपद्यते॥शुकइववृक्षाद्वृक्षांतरमि
त्येवमाद्यास्ताःसर्वाएवानादर्तव्याः॥श्रुतिविरोधात्ननूदाहृता
भ्यांप्रश्नप्रतिवचनाभ्यांकेवलाभिरद्भिःसंपरिष्वक्तोरंहतीतिप्राप्नोऽ
प्शब्दश्रवणसामर्थ्यात्तत्रकथंसामान्येनप्रतिज्ञायते॥सर्वैरेव
भूतसूक्ष्मैःसंपरिष्वक्तोरंहतीति॥अतउत्तरंपठति॥२॥त्र्यात्मकत्वात्तुभूयस्त्वात्॥

तृ.प.पा.

भा.

राम २

124/10

१२४/१०

श्रीगणेशायनमः॥तदंतरप्रतिपत्तौरंहतिसंपरिष्वक्तःप्रश्ननिरूपणाभ्यां॥
द्वितीयेध्यायेस्मृतिन्यायविरोधोवेदांतविहितेब्रह्मदर्शनेपरिहृतः।परप
क्षाणांचानपेक्षत्वंप्रपंचितं॥श्रुतिविप्रतिषेधश्चपरिहृतः तत्रचजीवव्य
तिरिक्तानितत्त्वानिजीवोपकरणानिब्रह्मणोजायंतइत्युक्तमथेदानीमुप
करणोपहितस्यजीवस्यसंसारगतिप्रकारस्तदवस्थांतराणिब्रह्मसतत्त्वं
विद्याभेदाभेदौगुणोपसंहारानुपसंहारौसम्यग्दर्शनात्पुरुषार्थसिद्धिः
सम्यग्दर्शनोपायविधिप्रभेदोमुक्तिफलानियमश्चेत्येतदर्थजातंतृ
तीयेचिंतयिष्यते।प्रसंगागतंकिमप्यन्यत्॥तत्रप्रथमेतावत्पादेपंचा
ग्निविद्यामाश्रित्यसंसारगतिप्रभेदःउपदिश्यतेवैराग्यहेतोः।तस्मा
ज्जुगुप्सेतेतिचांतेश्रवणात्॥जीवोमुख्यःप्राणसचिवःसेंद्रियःस

मनस्कोऽविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञापरिग्रहः पूर्वदेहं विहाय देहांतरं प्रतिपद्य
त इत्येतदवगतम् अथैनमेते प्राणा अभिसमायंतीत्येवमादेरन्यन्नव
तरं कल्याणतरं रूपं कुरुते इत्येवमंतात्संसारप्रकरणस्छाच्छब्दाद्धर्मा
धर्मफलोपसंभोगसंभवाच्च॥ स किं देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैरसंपरिष
क्तो गच्छत्याहोस्वित्संपरिषक्त इति चिंत्यते किं तावत्प्राप्तं असंपरिषक्त
इति। कुतः॥ करणोपादानवद्भूतोपादानस्याश्रुतत्वात् स एतास्ते
जोमात्राः समभ्याददान इत्यत्र तेजोमात्राशब्देन करणानामुपा
दानं संकीर्त्तयति। वाक्यशेषे चक्षुरादिसंकीर्त्तनान्नैवं भूतमात्रो
पादानसंकीर्त्तनमस्ति सुलभाश्च सर्वत्र भूतमात्रा यत्रैव देह आर
ब्धव्यस्तत्रैव संति तासां नयनं निःप्रयोजनं॥ तस्मादसंपरिषक्तो याती 

एवं प्राप्ते पठत्याचार्यस्तदंतरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिषक्त इति। तदंतर
प्रतिपत्तौ देहांतरप्रतिपत्तौ देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः संपरिषक्तो रंहति
गच्छतीत्यवगंतव्यं॥ कुतः प्रश्ननिरूपणाभ्यां॥ तथाहि प्रश्नो॥ वेत्थ
यथा पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवंतीति॥ निरूपणं च प्रति
वचनं द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पंचस्वग्निषु श्रद्धासोमवृष्ट्य
न्नरेतोरूपाः। पंचाहुतीर्दर्शयित्वा इति तु पंचम्यामाहुतावापः पुरु
षवचसो भवंतीति तस्माद्भिः परिवेष्टितो जीवो यातीति गम्यते॥ न
न्वन्या श्रुतिर्जलूकावत्पूर्वं देहं न मुंचति। यावद्देहांतरमाक्रमतीति
दर्शयति तद्यथा तृणजलायुकेति तत्राप्यपरिवेष्टितस्यैव जीव
स्य। कर्मोपस्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषयभावनादीर्घीभावमा

तुशब्देन चोदितामाशंकामुद्भिनत्ति॥ त्र्यात्मिका ह्यापस्त्रिवृत्करणश्रुतेस्तास्वा
त्मिकास्वभ्युपगतास्वितरदपि भूतद्वयमवश्यमवगंतव्यं भवति त्र्यात्मकत्व
देहस्याप्यप्तेजोन्नानां तस्मिन्कार्योपलब्धेः॥ पुनश्च त्र्यात्मकत्त्रि
धातुता त्रिभिर्वातपित्तश्लेष्मभिर्नेसभृतां तराणि प्रत्याख्याय केवला
भिरद्भिरारब्धं न शक्यते॥ तस्मादुपस्तापेक्षोयमापः पुरुषवचस इति
प्रश्नप्रतिवचनयोरपशब्दो न वैकल्प्योपेक्षः॥ सर्वदेहेषु हि रसलोहि
तादिद्रवभूयस्त्वं दृश्यते॥ ननु पार्थिवो धातुर्भूयिष्ठो देहेषूपलभ्यते
नैष दोषः॥ योपि देहबीजे द्रवबाहुल्यं॥ कर्मनिमित्तत्वात्पांदेहां
तरारंभे कर्मणोपि चाग्निहोत्रादीनि सोमाज्यपयःप्रभृतिद्रवद्रव्यव्यपा
श्रयाणि॥ कर्मसमवायिन्यश्चापः श्रद्धाशब्दोदिताः सह कर्मभिर्द्यु

३ इतरापेक्षया अपां बाहुल्यं भविष्यति दृश्यते च शुक्रशोणितलक्ष

लोकाख्येऽग्नौ हूयंत इति वक्ष्यति॥ तस्मादप्यपां बाहुल्यप्रसिद्धिर्वा
हुल्याद्व्यपदेशाद्वेन सर्वेषामेव देहबीजानां भूतसूक्ष्माणामुपादानमि
ति निरवद्यं॥३॥ प्राणगतेश्च॥ प्राणानां च देहांतरप्रतिपत्तौ गतिः श्रा
व्यते। तमुत्क्रामंतं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामंतं सर्वे प्राणा अनू
त्क्रामंतीत्यादिश्रुतिभिः॥ सा च प्राणानां गतिर्नाश्रयमंतरेण संभव
तीत्यतः प्राणगतिप्रयुक्तानां तदाश्रयभूतानामपामपि भूतांतरोपसृ
ष्टानां गतिरवगम्यते॥ न हि निराश्रयाः प्राणाः क्वचिद्गच्छंति तिष्ठंति वा
जीवतो दर्शनात्॥४॥ अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात्॥५॥
स्यादेतन्नैव प्राणा देहांतरप्रतिपत्तौ सह जीवेन गच्छंत्यग्न्यादिगति
श्रुतेः। तथा हि श्रुतिर्मरणकाले वागादयः प्राणा अग्न्यादीन्देवा

नुगछंतीतिदर्शयति॥यत्रास्यपुरुषस्यमृतस्याग्निंवागप्येतिवातंप्रा
णइत्यादिनेतिचेन्न॥भाक्तत्वात्॥वागादीनामग्न्यादिगतिश्रुतिर्गौणी
लोमसुकेशेषुचादर्शनात्॥ओषधीर्लोमानिवनस्पतीन्केशाइतिहित
त्राम्नायते॥नचलोमानिकेशाश्चोत्प्लुत्यओषधीर्वनस्पतींश्चगछंतीति
संभवति॥नचजीवस्यप्राणोपाधिप्रत्याख्यानेगमनमवकल्पते॥
नापिप्राणैर्विनादेहांतरेउपभोगःउपपद्यते॥विस्पष्टंचप्राणानांसह
जीवेनगमनमन्यत्रश्रावितम्॥अतोवागाद्यधिष्ठात्रीणामग्न्यादिदे
वतानांवागाद्युपकारिणीनांमरणकालउपकारनिवृत्तिमात्रमपे
क्ष्यवागादयोग्न्यादीनुगछंतीत्युपचर्यते॥४॥प्रथमेश्रवणादिति
चेन्नताएवह्युपपत्तेः॥स्यादेतत्कथंपुनःपंचम्यामाहुतावापःपु
रुषवचसोभवंतीत्येतन्निर्धारयितुंपार्यते॥यावतानैवप्रथमे

मेग्नावपांश्रवणमस्ति इह हि द्युलोकप्रभृतयः पंचाग्नयः पंचाना
माहुतीनामाधारत्वेनाधीतास्तेषां च प्रमुखे सो वाव लोको गौतमाग्नि
रित्युपन्यस्य तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वतीति श्रद्धा होमद्र
व्यत्वेनावेदिता। न तत्रापो होमद्रव्यतया श्रुताः॥ यदि नाम पर्जन्या
दिषूत्तरेषु चतुर्ष्वग्निष्वपां होमद्रव्यता परिकल्प्येत॥ परिकल्प्यतां
नामैतेषु होतव्यतयोपात्तानां सोमादीनामब्बहुलत्वोपपत्तेः प्रथमे
त्वग्नौ श्रुतां श्रद्धां परित्यज्याश्रुता आपः परिकल्प्यंत इति साहसमे
तत्श्रद्धा च नाम प्रत्ययविशेषः प्रसिद्धिसामर्थ्यात्तस्मादयुक्तः पं
चम्यामाहुतावपां पुरुषवचस्त्वमिति चेन्नैष दोषो यतस्तत्रापि प्रथमे
ग्नौ ता एवापः श्रद्धाशब्देनाभिप्रेयंते। कुतः उपपत्तेः एवं ह्यादिम

त्वाय ते एवाहुती हुते उत्क्रामत इत्येवमादिनाग्निहोत्राहुत्योः फलारंभा
यलोकांतरप्राप्तिः प्रदर्शिता। तस्मादाहुतिमयीभिरद्भिः संपरिष्वक्ता
जीवा रंहंति स्वकर्मफलोपभोगायेति। श्लिष्यते। कथं पुनरिदमिष्टा
दिकारिणां स्वकर्मफलोपभोगाय रंहणं प्रतिज्ञायते। यावता तेषां धू
मप्रतीकेन वर्त्मना चंद्रमसमधिरूढानामन्नभावं दर्शयति एष सोमो
राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयंतीति। ते चंद्रं प्राप्यान्नं भवंति
तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्याययस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्र
भक्षयंतीति च समानविषयं श्रुत्यंतरं। न च व्याघ्रादिभिरिव देवैर्भ
क्ष्यमाणानामुपभोगः संभवतीत्यत उत्तरं पठति। ७। भाक्तं वाना
त्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति। ७। वाशब्दश्चोदितदोषव्यावर्त्तनार्थः 

थावसानसंगानादनाकुलमेतदिति वाक्यमुपपद्यते इतरथा पुनः पंचम्या
माहुतावपां पुरुषवचस्त्वप्रकारे पृष्टे प्रतिवचनावसरे प्रथमाहुतिस्था
ने यद्यन्यो होम्यद्रव्यं श्रद्धां नामावतारयेत् ततोऽन्यथाप्रश्नोऽन्यथा
प्रतिवचनमित्येकवाक्यता न स्यादिति तु पंचम्यामाहुतावापः पुरुष
वचसो भवंतीति चोपसंहारमेतदेव दर्शयति। श्रद्धाकार्यं च सोमवृ
ष्ट्यादि स्थूलीभवदब्बहुलं लक्ष्यते। सा च श्रद्धाया अत्वे युक्तिः कारणानु
रूपं हि कार्यं भवति। न च श्रद्धाख्यः प्रत्ययो मनसो जीवस्य वा धर्मः स
न् धर्मिणो निष्कृष्य होमायोपादातुं शक्यते। पश्वादिभ्य इव हृदयादी
नीत्याप एव श्रद्धाशब्दा भवेयुः। श्रद्धाशब्दश्चाप्सूपपद्यते वैदि
कप्रयोगदर्शनात्। श्रद्धा वा आप इति। तनुत्वं श्रद्धासारूप्यं गच्छ

इ उपपद्यते। मं च शब्दं वपुरुषे स्तुश्रद्धाहेतुत्वाच्च श्रद्धा॥ २

त॰ अ॰ का॰

सू॰ भा॰

आ स्यापो देहबीजभूता इत्यतः श्रद्धाशब्दाः स्युर्यथा सिंहपराक्रमो नरः सिं
हशब्दो भवति।। श्रद्धापूर्वककर्मसमवायाच्चाप्सु श्रद्धाशब्दोपपत्ति
रापो ह्यस्मै श्रद्धां सन्नमंते पुण्याय कर्मण इति श्रुतेः॥ ५॥ अश्रुत
त्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः॥ ६॥ अथापि स्यात्प्रश्नप्रतिव
चनाभ्यां नामापः श्रद्धादिक्रमेण पंचम्यामाहुतौ पुरुषाकारं प्रतिपद्येर ति
न्नाम न तु तत्संपरिष्वक्ता जीवा रंहेयुरश्रुतत्वान्न ह्यत्रापामिव जीवानां
श्रावयिता [illegible] कश्चिच्छब्दोस्ति तस्माद्रंहति संपरिष्वक्त इत्य[illegible]युक्तमि
ति चेन्नैष दोषः। कुतः इष्टादिकारिणां प्रतीतेः। अथ य इमे ग्राम इष्टा
पूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवंतीति उपक्रम्येष्टादिका राम
रिणां धूमादिना पितृयाणेन पथा चंद्रप्राप्तिं कथयत्याकाशाच्चंद्र ५

मसमेष सोमो राजेति। त[illegible] एवेहापि प्रतीयंते।। तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ
देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवतीति श्रुतिसामा
न्यात्तेषां चाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्मसाधनभूताः दधिपयः प्र
भृतयो द्रव[illegible]भूयस्त्वात्प्रत्यक्षमेवापः संति ता आहवनीये हुताः
सूक्ष्मा आहुतयोऽपूर्वरूपाः सत्यस्तानिष्टादिकारिण आश्रयंति। ते
षां च शरीरं नैधनेन विधानेनांत्येग्नावृत्विजो जुह्वत्यसौ स्वर्गाय लो
काय स्वाहेति। ततस्ताः श्रद्धापूर्वककर्मसमवायिन्य आहुतिमय्य
आपोऽपूर्वरूपाः सत्यस्तानिष्टादिकारिणो जीवान्परिवेष्ट्यामुं लोकं फ
लदानाय नयंतीति।। यत्तदत्र जुहोतीत्यभिधीयते श्रद्धां जुह्व
तीति।। तथा चाग्निहोत्रे षट्प्रश्नीनिर्वचनरूपेण वाक्यशेषेण

त्मनामेषामन्नत्वं नमुख्यं मुख्ये ह्यन्नत्वे स्वर्गकामो यजेतेत्येवंजातीयका
धिकारश्रुतिरुपरुध्येत॥ चंद्रमंडले चेदिष्टादिकारिणामुपभोगो नस्या
त्किमर्थमत्येष्टादिकारिणः इष्टाद्यायासबहुलं कर्म कुर्युरन्नशब्दस्तूप
भोगहेतुत्वसामान्यादनन्नेप्युपचर्यमाणो दृश्यते॥ यथा विशोन्नं
राज्ञां पशवोन्नं विशामिति॥ तस्मादिष्टस्त्रीपुत्रमित्रादिभिरिव गु
णभावोपगतैरिष्टादिकारिभिर्यत्सुखं विहरणं देवानां तदेवैषां भक्ष
णमभिप्रेतं॥ नमोदकादिवच्चर्वणं वा॥ नहवैदेवा अश्नंति न पिबंत्येतदे
वामृतं दृष्ट्वा तृप्यंतीति च देवानां चर्वणादिव्यापारं वारयति॥ तेषां चेष्टा
दिकारिणां देवान्प्रतिगुणभावोपगतानामप्युपभोग उपपद्यते॥ राजो
पजीविनामिव परिजनानामनात्मविचाच्चेष्टादिकारिणां देवोपभोग्य
भाव उपपद्यते॥ तथाहि श्रुतिरनात्मविदां देवोपभोग्यतां दर्शयति

णंनिगर

अथ योन्यां देवतामुपास्तेन्योसावन्योहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं
स देवानां इति स चास्मिन्नपि लोके इष्टादिभिः कर्मभिः प्रीणयन्पशुवद्दे
वानामुपकरोति॥ अमुष्मिन्नपि लोके तदुपजीवितादिदृष्टफलमुपभुं
जानः पशुवदेव देवानामुपकरोतीति गम्यते॥ जनानामविद्यान्तर्याहि
दर्शयति॥ इत्यस्यापरा व्याख्या॥ अनात्मविदो ह्येते केवलकर्मिणः इ
ष्टादिकारिणो न ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठायिनः पंचाग्निविद्यामिहा
विद्या
स विद्वांस उपचरंतिप्रकरणात्पंचाग्निविज्ञानहीनत्वाच्च केवलमिष्टादिका
विद्या
रिणां गुणवादेनान्नत्वमुद्भाव्यते॥ पंचाग्निविज्ञानप्रशंसायै पंचाग्नि
विद्या इह विवक्षिता वाक्यतात्पर्यावगमात्॥ तथा हि श्रुत्यंतरं चंद्र
मंडले भोगसद्भावं दर्शयति॥ स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरा

वर्त्तत इति।।तथान्यदपिश्रुत्यंतरं अथ ये शतं पितृणां जितलोकानामा
नंदाः स एकः कर्मदेवानामानंदो ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यंत इत्येष्टा
दिकारिणां देवैः संवसतां भोगप्राप्तिं दर्शयति।। एवं भाक्तत्वादन्नभाववच
नस्येष्टादिकारिणो जीवाः रंहंति इति प्रतीयंते।। तस्माद्रंहति संपरिष्व
क्त इति युक्तमेवोक्तं।।७।। कृतात्ययेनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमने
वंच।।७।।८।। इष्टादिकारिणां धूमादिना वर्त्मना चंद्रमंडलमधिरूढानां
भुक्तभोगानां ततः प्रत्यवरोहणमाम्नायते।। तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाऽ
थैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तंते।। यथेतमित्यारभ्य यावद्रमणीयचरणा
ब्राह्मणादियोनिमापद्यंते।। कपूयचरणाः श्वादियोनिमिति।। तत्रेदं
विचार्यते।। किं निरनुशया भुक्तकृत्स्नकर्माणोऽवरोहंत्याहोस्वित्सानुइति शया
किं तावत्प्राप्तं निरनुशया इति [illegible] कुतः यावत्संपातमिति वि

क्षपणात्॥ संपातशब्देनात्र कर्माशय उच्यते॥ संपयनेनास्माल्लोकादमुं
लोकं फलोपभोगायेति यावत्संपातमुषित्वेति च कृत्स्नस्यैतस्य तत्रैव भुक्ततां
दर्शयति॥ तेषां यदा तत्पर्यवैतीति च श्रुत्यन्तरेणैष एवार्थः प्रदर्श्यते। स्या
देतत् यावदमुष्मिंल्लोके उपभोक्तव्यं कर्म तावदुपभुंक्ते इति कल्पयिष्यामी
ति। नैवं कल्पयितुं शक्यते। यत्किंचेत्यन्यत्र परामर्शात्। प्राप्यांतं कर्मण
स्तस्य यत्किंचेह करोत्ययं। तस्माल्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मण इति ह्य
परा श्रुतिः। यत्किंचेत्यविशेषपरामर्शेन कृत्स्नस्येह कृतस्य कर्मणस्तत्र
क्षयिततां दर्शयति। अपि च। प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यं
जकं। प्राक् प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्याभिव्यक्त्यनुप
पत्तेः। तच्चाविशेषाद्यावत्किंचिदनारब्धफलं तस्य सर्वस्याभिव्यंजकं न
हि साधारणे निमित्ते नैमित्तिकमसाधारणं भवितुमर्हति। न ह्यविशिष्टे प्र

तीति न शब्दप्रमाणकानामीदृशी कल्पनावकल्पते॥ स्नेहभांडे तु स्नेहले
शानुवृत्तिर्दृष्टत्वादुपपद्यते॥ तथा सेवकस्योपकरणलेशानुवृत्तिर्दृश्य
ते॥ न त्विह तथा स्वर्गफलस्य कर्मणो लेशानुवृत्तिर्दृश्यते॥ नापि कल्प
यितुं शक्यते स्वर्गफलत्वशास्त्रविरोधादवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं न स्वर्ग
फलस्येष्टादेः कर्मणो भांडानुसारिस्नेहवदेकदेशोनुवर्त्तमानोनुशय इ
ति यदि हि येन सुकृतेन कर्मणेष्टादिना स्वर्गमन्वभूत्तस्यैव कश्चिदेकदे
शोनुशयः कल्प्येत॥ ततो रमणीय एवैकोनुशयः स्यान्न विपरीतः त
त्रेयमनुशयविभागश्रुतिरुपरुध्येत॥ तद्य इह रमणीयचरणा अथ
य इह कपूयचरणा इति॥ तस्मादामुष्मिके फले कर्मजात उपभुक्ते
ऽवशिष्टमैहिकफलं कर्मांतरजातमनुशयस्तद्वंतोवरोहंतीति॥ यदु १०

दीपसान्निध्ये घटोभिव्यज्यते न पट इत्युपपद्यते॥ तस्मान्निरनुशया अ
वरोहंतीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः॥ कृतात्ययेनुशयवानिति॥ येन कर्मवृंदेन चंद्रम
समारूढाः फलोपभोगाय तस्मिन्नुपभोगेन क्षपिते तेषां यदम्मयं शरी
रं चंद्रमस्युपभोगायारब्धं तदुपभोगक्षयदर्शनशोकाग्निसंपर्कात्प्रवि
लीयते॥ सवितृकिरणसंपर्कादिव हिमकरकाः हुतभुगर्चिःसंपर्कादिव घृ
तकाठिन्यं॥ ततः कृतात्यये कृतस्येष्टादेः कर्मणः फलोपभोगेनोपक्ष
ये सति सानुशया एवेममवरोहंति॥ केन हेतुना दृष्टस्मृतिभ्यामित्याह
तथाहि प्रत्यक्षा श्रुतिः सानुशयानामवरोहं दर्शयति॥ तद्य इह रमणीय
चरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्ष
त्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा ऽथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते क
पूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चंडालयोनिं वेति॥

श्व

चरणशब्देनानुशयः सूच्यत इति वर्णयिष्यति।। दृष्टश्चायं जन्मनैव प्र
तिप्राण्युच्चावचरूप उपभोगः प्रविभज्यमान आकस्मिकत्वासंभवाद
नुशयसद्भावं सूचयत्यभ्युदयप्रत्यवाययोः सुकृतदुष्कृतहेतुत्व द
स्य सामान्यतः शास्त्रेणावगमितत्वात्।। स्मृतिरपि।। वर्णा आश्रमाश्च स्व
कर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुल
विरो रूपायुःश्रुतवृत्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यंत इति सानुशयानामेवाव
रोहं दर्शयति।। कः पुनरनुशयो नामेति।। केचित्तावदाहुः स्वर्गार्थस्य कर्म
णो भुक्तफलस्यावशेषः कश्चिदनुशयो नाम भांडानुसारि स्नेहवद्यथाहि
स्नेहभांडं रिच्यमानं न सर्वात्मना रिच्यते भांडानुसार्येव कश्चित्स्नेह
शेषोवतिष्ठते।। तथानुशयोपीति।। ननु कार्यविरोधित्वाददृष्टस्य न राम

भुक्तफलस्यावशेषस्यावस्थानं न्याय्यं।। नायं दोषो।। न हि सर्वात्मना भु
क्तफलत्वं कर्मणः प्रतिजानीमहे।। ननु निरवशेषकर्मफलोपभोगाय
चंद्रमंडलमारूढः।। बाढं।। तथापि स्वल्पकर्मावशेषमात्रेण तत्राव
स्थातुं न लभ्यते।। यथा किल कश्चित्सेवकः सकलैः सेवोपकरणै
राजकुलमुपसृप्तश्चिरप्रवासात्परिक्षीणबहूपकरणः छत्रपा
दुकामात्रावशेषो न राजकुले वस्थातुं शक्नोत्येवमनुशयमात्रपरिग्र
हो न चंद्रमंडले वस्थातुं शक्नोतीति।। न चैतद्युक्तमिव।। न हि स्वर्गा
स्य र्थकर्मणो भुक्तफलस्या वशेषानुवृत्तिरुपपद्यते।। कार्यविरोधित्वादि
त्युक्तं।। नन्वेतदप्युक्तं।। न स्वर्गफलस्य कर्मणो निखिलस्य भुक्तफलत्वं
भविष्यतीति।। तदेतदपेशलं।। स्वर्गार्थं किल कर्म स्वर्गस्थस्यैव स्वर्ग
फलं निखिलं न जनयति स्वर्गाच्च्युतस्यापि किंचित्फललेशं जनय

२ यथागतमनेवं चावरोहंति

से: मा स्व

दृष्टोषकर्मक्षयश्रुतेः॥ तस्मात्सानुशया अवरोहंतीति॥ कथम
वरोहंतीत्युच्यते यथेतमनेवं च। यथेतमिति यथागतमित्यर्थः। अनेवमिति तद्विपर्ययेणेत्यर्थः॥
धूमाकाशयोः पितृयाणेऽध्वन्युपात्तयोरवरोहे संकीर्तनाद्यथाशब्दाच्च यथा
गतमिति प्रतीयते॥ रात्र्याद्यसंकीर्तनादभ्राद्युपसंख्यानाच्च वि
पर्ययोऽपि प्रतीयते॥९॥ चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजि
निः॥९॥ अथापि स्यात्। या श्रुतिरनुशयसद्भावप्रतिपादनायोदाहृता
तद्य इह रमणीयचरणा इति सा खलु चरणादनुशयापत्तिं दर्शयति॥ नानुश
यात्। अन्यच्चरणमन्योऽनुशयः। चरणं चारित्रमाचारः शीलमित्यनर्थांतरम्। अ
नुशयस्तु भुक्तफलात्कर्मणोऽतिरिक्तं कर्माभिप्रेतं॥ श्रुतिश्च कर्मचरणे भेदे राम
न व्यपदिशति। यथाकारी यथाचारी तथा भवतीति ॥ यान्यनवद्यानि १२
कर्माणि तानि सेवितव्यानि यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानीति

कं यत्किंचेह विशेषपरामर्शात्सर्वस्येह कृतस्य कर्मणः फलोपभोगेनांतं प्रा
प्य निरनुशया अवरोहंतीति॥ नैतदेवं। अनुशयसद्भावस्यावगमितत्वा
त्। यत्किंचिदिह कृतमामुष्मिकफलं कर्मारब्धभोगं तत्सर्वं फलोपभोगेन क्ष
पयित्वेति गम्यते॥ यदप्युक्तं प्रायणमविशेषादनारब्धफलं कृत्स्नमेव
कर्माभिव्यनक्ति तत्रैकेन चित्कर्मणामुष्मिंल्लोके फलमारभ्यते केनचि
त् तस्मिन्निति यं विभागो न संभवतीति। तदप्यनुशयसद्भावप्रतिपादने
नैव प्रत्युक्तं॥ अपि च केन हेतुना प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभि
व्यंजकं प्रतिज्ञायत इति वक्तव्यं। आरब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धं तरस्य स्ये
वृत्त्युद्भवानुपपत्तेस्तदुपशमात्प्रायणकाले वृत्त्युद्भवो भवतीति यदु
च्येत ततो वक्तव्यं॥ यथैव हि प्राक् प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा

प्रतिबध्यस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरेवं प्रायणकालेपि विरुद्धफलस्या
नेकस्य कर्मणो युगपत्फलारंभासंभवाद्बलवता प्रतिबद्धस्य दुर्बलस्य
वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरिति। न ह्यनारब्धफलत्वसामान्येन जात्यंतरोपभो
गफलमप्यनेकं कर्मैकस्मिन्प्रायणे युगपदभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभत इ
ति शक्यं वक्तुं॥ प्रतिनियतफलत्वविरोधात्। नापि कस्यचित्कर्मणः प्रायणे
भिव्यक्तिः कस्यचिदुच्छेदः इति शक्यं वक्तुमैकांतिकफलत्वविरोधात्। नहि
प्रायश्चित्तादिभिर्हेतुभिर्विना कर्मणामुच्छेदः संभाव्यते। स्मृतिरपि विरुद्ध
फलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य कर्मांतरस्य चिरमवस्थानं दर्शयति। कदाचि
त्सुकृतं कर्म कूटस्थमिह तिष्ठति॥ मज्जमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमुच्य राम
ते॥ इत्येकजातीयका। यदि चेत्कृत्स्नमनारब्धफलं कर्मैकस्मिन्प्रायणेभि ११
व्यक्तं सदेकां जातिमारभेत ततः स्वर्गनरकतिर्यग्योनिष्वधिकारानवग

मादधर्मधर्मानुपपत्तौ निमित्ताभावान्नोत्तरा जातिरुपपद्यते। ब्रह्महत्यादी
नां चैकैकस्य कर्मणोनेकजन्मनिमित्तत्वं स्मर्यमाणमुपरुध्येत। न च धर्मा
धर्मयोः स्वरूपफलसाधनादिसमधिगमे शास्त्रादृते किंचित्कारणं शक्यं सं
भावयितुं॥ न च दृष्टफलस्य कर्मणः कारीर्यादेः प्रायणमभिव्यंजकं संभ
वति यस्यापि क्वापीयं प्रायणस्याभिव्यंजकत्वकल्पना॥ प्रदीपोपन्यासो
पि कर्मबलाबलप्रदर्शनेनैव प्रतिनीतः। स्थूलसूक्ष्मरूपाभिव्यक्तिवच्चे
दं द्रष्टव्यं॥ यथा हि प्रदीपः समानेपि सन्निधाने स्थूलं रूपमभिव्यनक्ति
न सूक्ष्ममेवं प्रायणं समानेप्यनारब्धफलस्य कर्मजातस्य प्राप्तावसर
बलवतः कर्मणो वृत्तिमुद्भावयति। न दुर्बलस्येति। तस्मात्स्मृतिस्मृ
तिन्यायविरोधादुक्तिलिष्टोयमशेषकर्माभिव्यक्त्यभ्युपगमः। शेषक
र्मसद्भावेऽनिर्मोक्षप्रसंग इत्ययमप्यस्थाने संभ्रमः॥ सम्यग्दर्शना

पुष्पफलोपादानाय न निःप्रयोजनं नापि पतनायैव भोगश्चानिष्टादिकारि
णां चंद्रमसि नास्ति सुखं तस्मादिष्टादिकारिण एव चंद्रमसमारोहंती
नेतरे ते तु संयमनं यमालयं प्रवगाह्य स्वदुष्कृतानुरूपा यामीर्यात पि
ना अनुभूय पुनरेवेमं लोकं प्रत्यवरोहंत्येवंभूतौ तेषामारोहावरोहौ
भवतः कुतस्तद्गतिदर्शनात्॥ तथाहि यमवचनसरूपा श्रुतिः प्र
यतामनिष्टादिकारिणां यमवश्यतां दर्शयति॥ न सांपरायः प्रतिभाति
बालं प्रमाद्यंतं वित्तमोहेन मूढं। अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः
पुनर्वशमापद्यते मे इति॥ वैवस्वतं संगमनं जनानामित्येवंजातीयकं
च बहु यमवश्यताप्राप्तिलिंगं दर्शयति॥ १३॥ स्मरंति च। अपि च
मनुव्यासप्रभृतयः शिष्टाः संयमने पुरे यमायत्तं कपूयकर्मविपाकं १४
स्मरंति। नाचिकेतोपाख्यानादिषु॥ अपि च सप्त। अपि च सप्त नर

च। तस्माच्चरणाद्योन्यापत्तिश्रुतेर्नानुशयसिद्धिरिति चेन्नैष दोषो यतो
नुशयोपलक्षणार्थैषा चरणश्रुतिरिति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते।
९ आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्॥ १०॥ स्यादेतत्कस्मात्पुनश्च
रणशब्देन श्रौतं शीलं विहाय लाक्षणिकोनुशयः प्रत्याय्यते। ननु शी
लस्यैव श्रौतस्य विहितप्रतिषिद्धस्य साध्वसाधुरूपस्य शुभाशुभयोन्या
पत्तिः फलं भविष्यति॥ अवश्यं च शीलस्यापि किंचित्फलमभ्युपगंतव्यं
अन्यथा ह्यानर्थक्यमेव शीलस्य प्रसज्येतेति चेन्नैष दोषः कुतस्त
दपेक्षत्वात् इष्टादि हि कर्मजातं चरणापेक्षं न हि सदाचारहीनः कश्चि
दधिकृतः स्यात् आचारहीनं न पुनंति वेदा इत्यादिस्मृतिभ्यः॥ पुरुषा
र्थत्वेप्याचारस्य नानर्थक्यं इष्टादौ हि कर्मजाते फलमारभमाणे तदपे
क्ष एवाचारस्तत्रैव कंचिदतिशयमारप्स्यते॥ कर्म च सर्वार्थकारीति श्रु

भा०

त० प्र० पा०

ति॥ स्मृतिप्रसिद्धेस्तस्मात्कर्मैव शीलोपलक्षितमनुशयभूतं योन्याप
त्तौ कारणमिति कार्ष्णाजिनेर्मतं॥ न हि कर्मणि संभवति शीलाद्योन्या
पत्तिर्युक्ता॥ न हि पद्भ्यां पलायितुं पारयमाणो जानुभ्यां रंहितुमर्हती
ति॥ सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः॥ ९॥ बादरिस्त्वाचार्यः सुकृतदुष्कृ
ते एव चरणशब्देन प्रत्याय्येते इति मन्यते॥ चरणमनुष्ठानं कर्मेत्य
नर्थान्तरं॥ तथा ह्यविशेषेण कर्ममात्रे चरतिः प्रयुज्यमानो
दृश्यते॥ यो हीष्टादिलक्षणं पुण्यं कर्म करोति तं लौकिकाः आचक्षते ध
र्मं चरत्येष महात्मेति॥ आचारोऽपि च धर्मविशेष एव॥ भेदव्यपदेशस्तु
कर्मचरणयोर्ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनाप्युपपद्यते॥ तस्माद्रम
णीयचरणाः प्रशस्तकर्माणः कपूयचरणा निंदितकर्माण इति नि
र्णयः॥ ९॥ अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतं॥ ९॥ इष्टादिकारिणश्चं

राम

१९

द्रमसं गच्छंतीत्युक्तं ये त्वितरेऽनिष्टादिकारिणः स्तेपि किं चंद्रमसं गच्छंति॥
उत न गच्छंतीति चिंत्यते॥ तत्र तावदाहुः॥ इष्टादिकारिण एव चंद्रमसं ग
च्छंतीत्येतन्न॥ कस्माद्यतोऽनिष्टादिकारिणामपि च चंद्रमंडलं गंतव्यत्वेन
श्रुतं॥ तथा ह्यविशेषेण कौषीतकिनः समामनंति॥ ये वै के चास्माल्लो
कात्प्रयंति चंद्रमसमेव ते सर्वे गच्छंतीति॥ देहारंभोऽपि च पुनर्जायमा
नानां नांतरेण चंद्रप्राप्तिमवकल्पेत पंचम्यामाहुतावित्याहुतिसंख्या
नियमात्तस्मात्सर्व एव चंद्रमसमासीदेयुः इष्टादिकारिणामितरेषां
च समानगतित्वं न युक्तमिति चेन्नेतरेषां चंद्रमंडले भोगाभावात्॥ ९॥
संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात्॥ तुशब्दः
पक्षं व्यावर्त्तयति नैतदस्ति सर्वे चंद्रमसं गच्छंतीति भोगाय हि चंद्रारो
हणं न निःप्रयोजनं नापि प्रत्यवरोहायैव॥ यथा कश्चिद्वृक्षमारोहति

२ एतत्कस्मात्यतो

मिरुपलभ्यते जायस्वम्रियस्वेत्येतत्तृतीयंस्थानमिति। अपिच। पंचम्या
माहुतावापः पुरुषवचसो भवंतीति मनुष्यशरीरहेतुत्वेनाहुतिसं
ख्या संकीर्त्यते। न कीटपतंगादिशरीरहेतुत्वेन। पुरुषशब्दस्य मनुष्यजातिवच
नत्वात्। अपि च पंचम्यामाहुतावपां पुरुषवचस्त्वमुपदिश्यते नापंच
म्यामाहुतौ पुरुषवचस्त्वं प्रतिषिध्यते। वाक्यस्य द्व्यर्थतादोषात्।। तत्र
येषामारोहावरोहौ संभवतः तेषां पंचम्यामाहुतौ देह उद्भविष्यत्यन्ये
षां तु विनैवाहुतिसंख्यया भूतान्तरोपसृष्टाभिरद्भिर्देह आरप्स्यते।९
स्मर्यतेपि च लोके।।९।। अपि च स्मर्यते लोके द्रोणधृष्टद्युम्नप्रभृती
नां सीताद्रौपदीप्रभृतीनां चायोनिजत्वं।। तत्र द्रोणादीनां योषिद्विषये १६

दुष्कृ

कारौरवप्रमुखाः [दुष्कृ]तफलोपभोगभूमित्वेन स्मर्यंते पौराणिकैः [श्रुत्वा] स्तानानिष्टादि
कारिणः प्राप्नुवंति।। कुतस्ते चंद्रं प्राप्नुयुरित्यभिप्रायः।। ननु विरुद्धमिदं य
मायत्ताः यातनापापकर्माणोनुभवंतीति यावता तेषु रौरवादिष्वन्येपि चि
त्रगुप्तादयो नानाधिष्ठातारः स्मर्यंत इति नेत्याह।। तत्रापि च तद्व्या
पारादविरोधः।। तेष्वपि च सप्तसु नरकेषु तस्यैव यमस्याधिष्ठातृत्व
व्यापाराभ्युपगमादविरोधः।। यमप्रयुक्ता एव हि ते चित्रगुप्तादयोधि
ष्ठातारः स्मर्यंते।। ।। विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात्।। पंचाग्निविद्या
यां वेत्थ यथासौ लोको न संपूर्यत इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनावसरे श्रू
यते।। अथैतयोः पथोर्न कतरेण चन तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्ती
नि भूतानि भवंति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न सं
पूर्यत इति तत्रैतयोः पथोरिति विद्याकर्मणोरित्येतत् कस्मात् प्रकृतत्वा

विद्याकर्मणी हि देवयानपितृयाणयोः पथोः प्रतिपत्तौ प्रकृते तद्य इत्थं वि
दुरिति विद्यया प्रतिपत्तव्यो देवयानः पन्थाः प्रकीर्तितः ॥ इष्टापूर्ते दत्त
मिति कर्मणा प्रतिपत्तव्यः पितृयाणः पन्थाः प्रकीर्तितः ॥ तत्प्रक्रिया
यामथैतयोः पथोर्न कतरेण चनेति श्रुतमेतदुक्तं भवति ॥ ये न विद्यासा
धनेन देवयाने पथ्यधिकृताः । नापि कर्मणा पितृयाणे तेषामेष क्षुद्रज
न्तुलक्षणोऽसकृदावर्ती तृतीयः पन्था भवतीति तस्मादपि नानिष्टादि
कारिभिश्चन्द्रमाः प्राप्यते । स्यादेतत्तेऽपि चन्द्रबिम्बमारुह्य ततोऽवरुह्य क्षु
द्रजन्तुत्वं प्रतिपत्स्यन्त इति तदपि नास्त्यारोहानर्थक्यादपि च सर्वेषु प्र
यत्सु चन्द्रलोकं प्राप्नुवत्स्वसौ लोकः प्रयद्भिः संपूर्ये[illegible]तेत्यतः प्रश्नवि
रुद्धं प्रतिवचनं प्रसज्येत ॥ तथा हि प्रतिवचनं दातव्यं यथासौ लोको न
संपूर्यते ॥ अवरोहाभ्युपगमादसंपूरणोपपत्तिरिति चेन्नाश्रुतत्वात् ।
सत्यमवरोहणादप्यसंपूरणमुपपद्यते । श्रुतिस्तु तृतीयस्थानसंकीर्त
नेनासंपूरणं दर्शयत्येतेनेति तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यत इति । ते
नानारोहादेवासंपूरणमिति युक्तमवरोहस्येष्टादिकारिष्वप्यविशिष्ट
त्वे सति तृतीयस्थानोक्त्यानर्थक्यप्रसङ्गात्तुशब्दस्तु शाखान्तरीयवाक्य
प्रभवामशेषगमनाशङ्कामुच्छिनत्ति ॥ एवं सत्यधिकृतापेक्षः शाखान्तरी
ये वाक्ये सर्वशब्दोऽवतिष्ठते ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्र
मसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति । यत्पुनरुक्तं ॥ देहलाभोपपत्तये सर्वे चन्द्रम
सं गन्तुमर्हन्ति पञ्चम्यामाहुताव[illegible] ॥ तन्न तृतीये स्थाने देहलाभाय
पञ्चसंख्यानियमजाहुतीनामादर्तव्यः ॥ कुतस्तथोपलब्धेः ॥ तथा ह्यन
न्तरेऽथो वा एषा इति संख्यानियमं वर्णितेन प्रकारेण तृतीयस्थानप्रा
प्त्याहुतिसंख्यानियमादिति तत्सूत्र्यते ॥ न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ राम ९५

१८ तुल्यतापत्तिरेवात्र काकादिभावइसुपचर्यते॥छ॥ नातिचिरेण विशेषा
त्॥छ॥ तत्र काकादिप्रतिपत्तौ प्राग्व्रीह्यादिप्रतिपत्तेर्भवति विशायः॥
किं दीर्घं दीर्घकालं पूर्वस्माद्रूपेणावस्थायोत्तरस्माद्रूपेण संसृताल्प
मल्पमिति॥ तत्रानियमो नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं प्राप्त
इदमाह॥ नातिचिरेणेति॥ अल्पमल्पं कालमाकाकादिभावेनावस्थाय
वर्षधाराभिः स हेमाम्बुवमापत्तति॥ कुत एतद्विशेषदर्शनात्तथाहि व्री
ह्यादिभावापत्तेरनन्तरं विशिनष्टि नो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमिति॥ त
कार एकः छान्दसः प्रक्रियायां लुप्तो मन्तव्यः॥ दुर्निःप्रपततरं दुर्निःक्रम
तरं दुःखतरमस्माद्व्रीह्यादिभावान्निःसरणं भवतीत्यर्थः तदत्र दुःख १८
निःप्रपतनं प्रदर्शयन् सर्वेषु सुखेन निष्प्रपतनं दर्शयति॥ सुखदुःखताविशे

प

कादृतिर्नो॥ स्त्रियुपधूम्रादीनां तु योषित्पुरुषविषये द्वेषादृती न स्तः॥ य
थाच तत्रादृतिसंख्यानादरः एवमन्यत्रापि भविष्यति॥ बलाकाप्यन्त
रेणैव रेतः सिञ्चं गर्भं धत्त इति लोके रूढिः॥छ॥ दर्शनाच्च॥ अपि च च
तुर्विधे भूतग्रामे जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भि[illegible]ज्जेल लक्षणे स्वेदजोद्भिज्ज
योरन्तरेणैव ग्राम्यधर्ममुत्पत्तिदर्शनाद्दृतिसंख्यानादरो भवत्येव
मन्यत्रापि भविष्यति॥ ननु तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि
भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमित्यत्र त्रिविध एव भूतग्रामः श्रूयते कथ
मं चतुर्विधत्वं भूतग्रामस्य प्रतिज्ञातमित्यत्रोच्यते॥छ॥ तृतीयश
ब्दावरोधः संशोकजस्य॥छ॥ अण्डजं जीवजमुद्भिज्जमित्यत्र तृतीये
नोद्भिज्जशब्देनैव स्वेदजोपसंग्रहः कृतः प्रत्येतव्यः उभयोरपि स्वे
दजोद्भिज्जयोर्भूम्युदकोद्भेदप्रभवत्वस्य तुल्यत्वात्स्थावरोद्भेदान्नु

विलक्षणोऽङ्गमोद्भेद इत्यन्यत्र स्वेदजोद्भिज्जयोर्भेदवादः इत्यविरोधः
साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥२२॥ इष्टादिकारिणश्चंद्रमसमारुह्य तस्मि
न्यावत्संपातमुषित्वा ॥ ततः सानुशया अवरोहंतीत्युक्तम् अथावरोहप्र
कारः परीक्ष्यते ॥ तत्रेयमवरोहश्रुतिर्भवति अथैतमेवाध्वानं पुनर्निव
र्त्तंते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति ॥ धूमो भूत्वाभ्रं
भवति अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षतीति ॥ तत्र संशयः कि
माकाशादिस्वरूपमेवावरोहंतः प्रतिपद्यंते ~~किं वाकाशादिसाम्यं किमा~~
~~काशादिस्वरूपमेवावरोहंतः प्रतिपद्यंते~~ । किं वाकाशादिसाम्यमिति ।
तत्र प्राप्तं तावदाकाशादिस्वरूपमेव प्रतिपद्यंत इति कुतः एवं हि श्रुति
र्भवति इतरथा लक्षणा स्यात् श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिर्न्याय्या । राम १६

जस्येना नलक्षणा ॥ तथा च वायुर्भूत्वा धूमो भवतीत्येवमादीन्यक्षराणि तत्स्वरू
पोपपत्तावेवांजसा कल्प्यंते ॥ तस्मादाकाशादिस्वरूपप्रतिपत्तिरित्येवं प्राप्ते
ब्रूमः ॥ आकाशादिसाम्यं प्रतिपद्यंत इति ॥ चंद्रमंडले यदम्मयं शरी
रमुपभोगार्थमारब्धं ॥ तदुपभोगक्षये सति प्रविलीयमानं सूक्ष्ममा
काशसमं भवति ततो वायोर्वशमेति ततो धूमादिभिः संसृज्यत इति
तदेतदुच्यते ॥ यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुमित्येवमादिना ॥ कुत ए
तदुपपत्तेरेवं ह्येतदुपपद्यते ॥ नह्यन्यस्यान्यभावो मुख्य उपपद्य ख्या
ते ॥ आकाशस्वरूपप्रतिपत्तौ च वा[illegible]दिक्रमेणावरोहो नोपपद्येत ।
विभुत्वाच्चाकाशेन नित्यसंबद्धत्वान्न तत्सादृश्यापत्तेरन्यस्तत्संबं
धो घटते ॥ श्रुत्यसंभवे च लक्षणाश्रयणं न्याय्यमेव ॥ अत आकाशादि

सू.भा. ते। स एव देशकालनिमित्तेतरेषु धर्मो भवति॥ तेन न शास्त्रादृते धर्मा
धर्मविषयं विज्ञानं कस्यचिदस्ति॥ शास्त्राच्चाहिंसानुमहाग्नीषोमीयं ज्यो
तिष्टोमो धर्म इत्यवधारितः स कथमशुद्ध इति शक्यते वक्तुं॥ ननु न
सर्वा हिंस्याद्भूतानीति शास्त्रमेव भूतविषयां हिंसामधर्म इत्यवगमयति
बाढं॥ उत्सर्गस्तु सः॥ अपवादोऽग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति॥ उत्सर्गापवा
दयोश्च व्यवस्थितविषयत्वं॥ तस्माद्विशुद्धं वैदिकं कर्म शिष्टैरनुष्ठीयमान
तेन त्वादजुगुप्स्यमानत्वाच्च॥ न तस्य प्रतिरूपं फलं जातिस्थावरत्वं॥ न च श्वा
दिजन्मवदपि व्रीह्यादिजन्म भवितुमर्हति॥ तद्धि कपूयचरणानधिकृ
त्योच्यते॥ नैवमिह वैशेषिकः कश्चिदधिकारोऽस्त्यतश्चंद्रमण्डलस्खलि २०
तानामनुशयिनां व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भाव इत्युपचर्यते॥ २५

षश्चायं निःप्रपतनस्य कालात्ययदीर्घत्वनिमित्तस्तस्मिन्नवधौ शरीरानिष्प
त्तेरुपभोगासंभवात्तस्माद्व्रीह्यादिभावोपपत्तेः प्रागस्यैनेवकालेनावरोहः
स्यादिति॥ २३॥ अन्याधिष्ठितेषु पूर्ववदभिलापात्॥ २४॥ तस्मिन्नेवावरोहे प्र
वर्षणानन्तरं पठ्यते तदह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति
जायंत इति॥ तत्र संशयः॥ किमस्मिन्नवधौ स्थावरजात्यापन्नाः स्थावर
सुखभाजोऽनुशयिनो भवंत्याहोस्वित् क्षेत्रज्ञांतराधिष्ठितेषु स्थावरशरीरेषु
संश्लेषमात्रं गच्छंतीति॥ किं तावत्प्राप्तं स्थावरजात्यापन्नास्तत्सुखदुः
नु खभाजोऽनुशयिनो भवंतीति॥ कुत एतज्जनेर्मुख्यार्थत्वोपपत्तेः॥ स्थाव
रभावस्य च श्रुतिस्मृत्योरुपभोगस्थानत्वप्रसिद्धेः॥ पशुहिंसादियोगा
च्चेष्टादेः कर्मजातस्यानिष्टफलत्वोपपत्तेः॥ तस्मान्मुख्यमेवेदमनुश
यिनां व्रीह्यादिजन्म श्वादिजन्मवत्॥ सुखदुःखान्वितं भवत्येवं व्रीह्या
×श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चंडालयोनिं वेति मुख्यमेवानुशयिनां श्वादिजन्म ×१

दिजन्मापीति। एवं प्राप्तेऽभिधीयते। अन्यैर्जीवैरधिष्ठितेषु व्रीह्यादिषु संसर्गमात्र
मनुशयिनः प्रतिपद्यन्ते। न तत्सुखदुःखभाजो भवन्ति पूर्ववत्। यथा वायु
धूमादिभावोऽनुशयिनां तत्संश्लेषमात्रमेवं व्रीह्यादिभावोऽपि जातिस्थाव
रैः संश्लेषमात्रं॥ कुतः। एतत्तद्वदिहाप्यभिलापात्। कोऽभिलापः। तद्वदि
हा। कर्मव्यापारमन्तरेण संकीर्त्तनं। यथाकाशादिषु प्रवर्त्तमानेषु न कंचि
त्कर्मव्यापारं परामृशत्येवं व्रीह्यादिजन्मन्यपि। तस्मान्नास्त्यत्र सुखदुः
खभाक्त्वमनुशयिनां। यत्र तु सुखदुःखभाक्त्वमभिप्रेतं परामृशति तत्र क
र्मव्यापारं रमणीयचरणाः कपूयचरणा इति च। अपि च मुख्येऽनुश
यिनां व्रीह्यादिजन्मनि व्रीह्यादिषु लूयमानेषु कण्ड्यमानेषु पच्यमाने
षु भक्ष्यमाणेषु तदभिमानिनोऽनुशयिनः प्रवसेयुः। यो हि जीवो यच्छरी
रमभिमन्यते स तस्मिन्पीड्यमाने प्रवसतीति प्रसिद्धं॥ तत्र व्रीह्यादिभा 

वाद्रेतःसिग्भावोऽनुशयिनां नाभिलप्येत॥ अतः संसर्गमात्रमनुशयिना
मन्याधिष्ठितेषु व्रीह्यादिषु भवति। एतेन जन्ममुख्यार्थत्वं प्रतिक्षिप्तं यादुपभो
गस्थानत्वं च स्थावरभावस्य। न च वयमुपभोगस्थानत्वं स्थावरभावस्या
वजानीमहे। भवत्वन्येषां जन्तूनामपुण्यसामर्थ्येन स्थावरभावमुपग
तानामेतदुपभोगस्थानं चन्द्रमसस्त्ववरोहन्तोऽनुशयिनो न स्थावरभावे
उपभुञ्जत इत्याचक्ष्महे॥२५॥ अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्॥२६॥ यत्पुनरु
क्तं पश्वादिहिंसादियोगादशुद्धमाध्वरिकं कर्म तस्यानिष्टमपि फलमवक
ल्प्यत इत्यतो मुख्यमेवानुशयिनां व्रीह्यादिजन्मास्तु॥ तत्र गौणी कल्पना॥
नर्थिकेति तत्परिह्रियते॥ नाशास्त्रहेतुत्वाद्धर्माधर्मविज्ञानस्य। अयं ध
र्मोऽयमधर्म इति शास्त्रमेव विज्ञाने कारणं अतीन्द्रियत्वात्तयोरनिय
तदेशकालनिमित्तत्वाच्च। यस्मिन्देशे काले निमित्ते च यो धर्मोऽनुष्ठीय

विसृष्टिर्भवितुमर्हति॥ तथा च श्रुतिरथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष इ
ति यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्त इति स्वप्नजागरितयोः समानन्याय
तां श्रावयति॥ तस्मात्तथ्यरूपैव संध्ये सृष्टिरित्येवं प्राप्ते प्रत्याह॥
मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्॥३॥ तुशब्दः पक्षं व्याव
र्तयति॥ नैतदस्ति यदुक्तं संध्ये सृष्टिः पारमार्थिकीति मायैव संध्ये सृ
ष्टिर्न परमार्थगंधोप्यस्ति कुतः कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्॥ का
र्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति॥ नहि कार्त्स्न्येन परमार्थवस्तुधर्मेणाभि
व्यक्तस्वरूपः स्वप्नः॥ किं पुनरत्र कार्त्स्न्यमभिप्रेतं देशकालनिमित्तसंपत्ति
रबाधश्च॥ नहि परमार्थवस्तुविषयाणि देशकालनिमित्तान्यबाधश्च स्व
प्ने संभाव्यंते॥ न तावत्स्वप्ने रथादीनामुचितो देशः संभवति नहि संवृते दे २२
हदेशे रथादयोवकाशं लभेरन्॥ स्यादेतद्बहिर्देहात्स्वप्नं द्रक्ष्यति देशांत

रेतःसिग्योगोथ॥२६॥ इतश्च व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भावोयथार्थं व्रीह्या
दिभावस्यानंतरमनुशयिनां रेतःसिग्भावः आम्नायते॥ यो यो ह्यन्नमत्
ति यो रेतः सिंचति तद्भूय एव भवति इति न चात्र मुख्यो रेतःसिग्भावः सं
भवति चिरजातो हि प्राप्तयौवनो रेतःसिग्भवति॥ कथमिवानुपचरितं
तद्भावमद्यमानान्नानुगतोनुशयी प्रतिपद्येत॥ तत्र तावदवश्यं रेतःसि
ग्योग एव रेतःसिग्भावोभ्युपगंतव्यस्तद्वद्व्रीह्यादिभावोपि व्रीह्यादियोग
एवेत्यविरोधः॥२६॥ योनेः शरीरं॥२७॥ अथ रेतःसिग्भावानंतरं योनौ
निषिक्ते रेतसि योनेरधि शरीरमनुशयिनामनुशयफलोपभोगाय जाय
त इत्याह शास्त्रं॥ तद्य इह रमणीयचरणा इत्यादि तस्मादप्यवगम्यते ना
वरोहे व्रीह्यादिभावावसरे तच्छरीरं सुखदुःखान्वितं भवतीति
तस्माद्व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रमनुशयिनां तज्जन्मेति सिद्धं॥ ॥इति

श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ तृतीयाध्यायस्य प्र
थमः पादः ॥ १ ॥ संध्ये सृष्टिराह हि । अतिक्रांते पादे पंचाग्निविद्यामुदाहृत्य
जीवस्य संसारगतिप्रभेदः प्रपंचितः इदानीं तस्यैवावस्थाप्रभेदः प्रपंच्य
ते ॥ इदमामनंति स यत्र प्रस्वपितीत्युपक्रम्य न तत्र रथा न रथयोगा न
पंथानो भवंत्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजत इत्यादि ॥ तत्र संशयः किं
प्रबोध इव स्वप्नेपि पारमार्थिकी सृष्टिराहोस्विन्मायामयीति । तत्र ताव
तथ्यरूपा त्प्रतिपद्यते संध्ये सृष्टिरिति संध्यमिति स्वप्नस्थानमाचष्टे ॥ वेदे प्रयोग
दर्शनात् ॥ संध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानमिति ॥ द्वयोर्लोकस्थानयोः प्रबोध
संप्रसादस्थानयोर्वा संधौ भवतीति संध्यं ॥ तस्मिन्संध्ये स्थाने तथ्यरू
पैव सृष्टिर्भवितुमर्हति कुतः यतः प्रमाणभूतारेवमाह ॥ अथ रथान् राम
श्रुति २१

रथयोगान्पथः सृजत इत्यादि । स हि कर्तेति चोपसंहारादेवमेवावगम्य
ते ॥ १ ॥ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥ अपि चैके शाखिनोस्मिन्नेव सं
ध्ये स्थाने कामानां निर्मातारमात्मानमामनंति । य एष सुप्तेषु जागर्ति का
मं कामं पुरुषो निर्मिमाणः इति । पुत्रादयश्च तत्र कामा अभिप्रेयंते काम्यं
त इति । ननु कामशब्देनेच्छाविशेषा एवोच्येरन् शतायुषः पुत्रपौत्रान्
वृणीष्वेति प्रकृत्यांते कामानां त्वा कामभाजं करोमीति प्रकृतेषु तत्र तत्र
पुत्रादिषु कामशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् ॥ प्राज्ञं चैवं निर्मातारं प्रकरणवाक्य
शेषाभ्यां प्रतीमः ॥ प्राज्ञस्य हीदं प्रकरणमन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादि
त्यादि ॥ तद्विषय एव च वाक्यशेषोपि ॥ तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृत
मुच्यते ॥ तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चनेति ॥ प्राज्ञकर्तृ
का च सृष्टिस्त थ्यरूपा समधिगता जागरिताश्रया तथा स्वप्नाश्रया

ध्यमानत्वादित्यभिप्रायः॥ तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्वं॥ यदुक्तं
स्रष्टा हीति तदेवं सति भाक्तं व्याख्यातव्यं॥ यथा लांगलं गवादीनुद्वहती
ति निमित्तमात्रत्वादेवमुच्यते। न तु प्रत्यक्षमेव लांगलं गवादीनुद्वहत्ये
वं निमित्तमात्रत्वात्सुप्तो रथादीन्सृजते स हि कर्त्तेति चोच्यते न तु
प्रत्यक्षमेव सुप्तो रथादीन्सृजति निमित्तत्वं चास्य रथादिप्रतिभाननि
मित्तमोदत्रासदर्शनात्तन्निमित्तभूतयोः सुकृतदुष्कृतयोः कर्तृत्वेने
ति वक्तव्यं॥ अपि च जागरिते विषयेंद्रियसंयोगादादित्यादिज्योतिर्व्य
तिकराच्च॥ स्वयंज्योतिष्ट्वं दुर्विवेच[illegible]नमिति त[illegible]द्विवेचनाय स्वप्न उप
न्यस्तस्तत्र यदि रथादिसृष्टिवचनं श्रुत्या नीयेत स्वयंज्योतिष्ट्वं न निर्णी
तं स्यात् तस्माद्रथाद्यभाववचनं श्रुत्या रथादिसृष्टिवचनं तु भक्त्येति व्या २४
ख्येयं एतेन निर्माणश्रवणं व्याख्यातं यदप्युक्तं प्राज्ञमेनं निर्मातारमामनं

रिलग्रहणाद्दर्शयति च श्रुतिः बहिर्देहात्स्वप्नं॥ बहिः कुलायादमृतश्चरि
त्वा स ईयतेऽमृतो यत्र काममिति॥ स्थितिगतिप्रत्ययभेदश्च नानिःसृते जं
तौ सामंजस्यमश्नुवीतेति॥ नेत्युच्यते॥ न हि सुप्तस्य जंतोः क्षणमात्रेण
योजनशतांतरितं देशं पर्येतुं विपर्येतुं च तत्र सामर्थ्यं संभाव्यते क्वचित्
प्रत्यागमनवर्जितं स्वप्नं श्रावयति॥ कुरुष्वहमद्य शयानो निद्रयाभिप्लु
तः स्वप्ने पंचालानभिगतश्चास्मि प्रतिबुद्धश्चेति॥ देहाच्चेदपेयात्पंचा
लेषु प्रतिबुध्येत तानसावभिगत इति। कुरुष्वेव तु प्रतिबुध्यते॥ येन
चायं देहेन देशांतरमश्नुवानो मन्यते तमन्ये पार्श्वस्थाः शयनदेश एव
पश्यंतीति यथाभूतानि चायं देशांतराणि स्वप्ने पश्यति॥ न तानि तथा
भूतान्येव भवंति। परिधावंश्चैष स्वप्ने जाग्रद्वद्भूतमर्थमाकलय्येद्दर्शय स्तुव
ति च श्रुतिरंतरेव देहे स्वप्नं॥ स यत्रैतत्स्व[illegible]या चरतीत्युपक्रम्य स्वेश

रे यथाकामं परिवर्त्तत इति॥ अतस्तस्य रूपपत्तिविरोधाद्बहिःकुलायश्रु
तिर्गौणी व्याख्यातव्या। बहिरिव कुलायादमृतश्चरित्वेति। यो हि वसन्न
पि शरीरे न तेन प्रयोजनं करोति स बहिरिव शरीराद्भवति इति॥ स्थितिग
तिप्रत्ययभेदोप्येवं सति विप्रलंभ एवाभ्युपगंतव्यः॥ कालविसंवादोपि
च स्वप्ने भवति रजन्यां सुप्तो वासरं भारते वर्षे मन्यते। तथा मुहूर्त्तमा
त्रवर्त्तिनि स्वप्ने कदाचिद्बहून्वर्षपूगानतिवाहयति॥ निमित्तान्यपि
च स्वप्ने न बुद्धये कर्मणे वोचितानि विद्यंते। करणोपसंहाराद्धि नास्य रथा
दिग्रहणाय चक्षुरादीनि संति। रथादिनिर्वर्त्तनेपि कुतोस्य निमेषमा
त्रेण सामर्थ्यं दारूणि वा॥ बाध्यंते चैते रथादयः स्वप्नदृष्टाः प्रबोधे॥ स्व
प्न एव चैते सुलभबाधा भवंत्याद्यंतयोर्व्यभिचारदर्शनाद्रथोयमिति हि
इति कदाचिन्निर्धारितः क्षणेन मनुष्यः संपद्यते मनुष्योयमिति च निर्धा



स्त्रियं स्वप्नेषु ५

रितः क्षणेन वृक्षः स्पष्टं चाभावं रथादीनां स्वप्ने श्रावयति शास्त्रं न तत्र
रथा न रथयोगा न पंथान इत्यादि तस्मान्मायामात्रं स्वप्नदर्शनं। सूचक
श्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः॥ मायामात्रत्वात्तर्हि न कश्चित्स्वप्ने परमा
र्थगंध इति॥ नेत्युच्यते सूचकश्च हि स्वप्नो भवति भविष्यतोः साध्व
साधुनोस्तथा हि श्रूयते॥ यदा कर्मसु काम्येषु पश्यति॥ समृद्धिं तत्र
जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने इति। तथा पुरुषं कृष्णं कृष्णदंतं
पश्यति स एनं हंतीत्येवमादिभिः स्वप्नैरचिरजीवित्वमावेद्यत इति श्रा
वयति आचक्षते च स्वप्नाध्यायविदः कुंजरारोहणादीनि स्वप्ने धन्यानि खर
यानादीन्यधन्यानीति। मंत्रदेवताद्रव्यविशेषनिमित्ताश्च केचि
त्स्वप्नाः सत्यार्थगंधिनो भवंतीति मन्यंते॥ तत्रापि भवतु नाम सूच्य
मानस्य वस्तुनः सत्यत्वं सूचकस्य तु स्त्रीदर्शनादेर्भवत्येव वैतथ्यं बा

नप्रकाशनेतिरोभवतोयथावाभस्मच्छन्नस्यैवमविद्याप्रत्युपस्थापितनाम
रूपकृतदेहाद्युपाधियोगात्तदविवेकभ्रमकृतोजीवस्यज्ञानैश्वर्यतिरोभावो
वाशब्दोजीवेश्वरान्यत्वाशंकाव्यावृ[illegible]त्यर्थः॥ नन्वन्यएवजीवईश्वराद
स्तु तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यत्वात्॥ किंदेहयोगकल्पनया॥ नेत्युच्यते॥ नह्यन्य
त्वंजीवस्येश्वरादुपपद्यते॥ सेयंदेवतैक्षतहंताहमिमांजीवेनात्मनानुप्रविश्येत्या नेन
त्मशब्देनजीवस्यपरामर्शात्॥ तत्सत्यंसआत्मातत्वमसिश्वेतकेतोइतिचजी
वायोपदिशतीश्वरात्मत्वमतोऽनन्यएवेश्वराज्जीवःसन्देहयोगात्तिरोहित
ज्ञानैश्वर्योभवत्यतश्चनसांकल्पिकीजीवस्यस्वप्नेरथादिसृष्टिर्घटते॥ य
दिचसांकल्पिकीस्वप्नेरथादिसृष्टिसिद्धिःस्यान्नैवानिष्टंकश्चित्स्वप्नंपश्ये
न्नहिकश्चिदनिष्टंसंकल्पयते॥ यत्पुनरुक्तंजागरितदेशश्रुतिःस्वप्नस्यस २६

तीतितदप्यसत्॥ श्रुत्यंतरेस्वयंविहृत्यस्वयंनिर्मायस्वेनभासास्वेनज्यो
तिषाप्रस्वपितीति॥ जीवव्यापारश्रवणादिहापियएषसुप्तेषुजागर्तीइ
यं तिप्रसिद्धानुवादाज्जीवएवकामानांनिर्मातासंकीर्त्यते॥ तस्यतुवाक्य
शेषेणतदेवशुक्रंतद्ब्रह्मेतिजीवभावंव्यावर्त्यब्रह्मभावउपदिश्य
ते॥ तत्त्वमसीत्यादिवदितिनब्रह्मप्रकरणंविरुध्यते॥ नचास्माभिः
स्वप्नेपिप्राज्ञव्यापारःप्रतिषिध्यतेतस्यसर्वेश्वरत्वात्सर्वास्ववस्था
स्वधिष्ठातृत्वोपपत्तेः॥ पारमार्थिकस्तुनायंसंध्याश्रयःसर्गोविय
दादिसर्गवदित्येतावत्प्रतिपाद्यते॥ नचवि[illegible]यदादिसर्गस्याप्यात्यं
तिकंसत्यत्वमस्ति॥ प्रतिपादितंहितदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः
इहतुसमस्तस्यप्रपंचस्यमायामात्रत्वंप्राक्ब्रह्मात्मदर्शनाद्विय

दादिप्रपंचो व्यवस्थितद्रूपो भवति संध्यास्त्रयस्तु प्रपंचः प्रतिदिनं बा
ध्यते इत्यतो वैशेषिकमिदं संध्यस्य मायामात्रत्वमुदितं । ४ ॥ परा
भिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बंधविपर्ययौ ॥ यद्यपि स्यात्परस्यैव
तावदात्मनोंशो जीवोग्नेरिव विस्फुलिंगस्तत्रैवं सति यथाग्निविस्फु
लिंगयोः समाने दहनप्रकाशनशक्ती भवतः एवं जीवेश्वरयोरपि ज्ञा
नैश्वर्यशक्तीतत्तस्य जीवस्यैश्वर्यं वशात्सांकल्पिकी स्वप्नेरथादि सृ सि
ष्टिर्भविष्यतीति । अत्रोच्यते ॥ सत्यपि जीवेश्वरयोरंशांशिभावे प्रत्यक्ष
मेव जीवस्येश्वरविपरीतधर्मत्वं ॥ किं पुनर्जीवस्येश्वरसमानधर्म
त्वं नास्त्येव । न नास्ति विद्यमानमपि तु तत्तिरोहितमविद्यादिव्यवधा
नात्तत्पुनस्तिरोहितं सत्परमेश्वरमभिध्यायतो यतमानस्य जंतोर्वि राम २५

धूतध्वांतस्य पतितमिव तिरस्कृतमस्यैव दग्धशक्तिरौषधवीर्यादीश्वरप्र
सादात्संसिद्धस्य कस्यचिदेवाविर्भवति । न स्वभावत एव सर्वेषां जंतूनां
कुतस्ततो हीश्वराद्धेतोरस्य जीवस्य बंधमोक्षौ भवतः ॥ ईश्वरस्वरूपा
परिज्ञानाद्बंधस्तत्स्वरूपपरिज्ञानात्तु मोक्षः तथा च श्रुतिः ॥ ज्ञात्वा देवं
सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः ॥ तस्याभिध्याना
त्तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकामः इत्येवमाद्या ॥ ५ ॥ देह
योगाद्वा सोपि ॥ ६ ॥ कस्मात्पुनर्जीवः परमात्मांशएव संस्तिरस्कृत
ज्ञानैश्वर्यो भवति ॥ युक्तं तु ज्ञानैश्वर्ययोरतिरस्कृतत्वं विस्फुलिंग
स्यैव दहनप्रकाशयोरिति । उच्यते सत्यमेव तत्सोपि तु जीवस्य ज्ञाने
श्वर्यतिरोभावो देहयोगाद्देहेंद्रियमनोबुद्धिविषयवेदनादियोगाद्भवति
अस्ति चात्रोपमा । यथाग्नेर्दहनप्रकाशनसंपन्नस्याप्यरणिगतस्य दह

निर्दिश्यते दर्शनात् प्रासादे शेते पर्यंके शेते इत्येवमादिषु॥ तथेहापि नाडीषु पु
रीतति ब्रह्मणि च स्वपितीत्युपपद्यते समुच्चयस्तथा च श्रुतिस्तासु त
दा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भव
तीति समुच्चयं नाडीनां प्राणस्य च सन्निधौ श्रावयत्येकवाक्यो ऽपादानात्प्रा
णस्य च ब्रह्मत्वं समधिगतं प्राणस्तथानुगमात् इत्यत्र यत्रापि निर
पेक्षा इव नाडीः सुप्तिस्थानत्वेन श्रावयत्यासु तदा नाडीषु सृप्तो भव
तीति॥ तत्रापि प्रदेशांतरप्रसिद्धस्य ब्रह्मणोऽप्रतिषेधान्नाडीद्वारेण
ब्रह्मण्येवावतिष्ठत इति प्रतीयते॥ नचैवमपि नाडीषु सप्तमी वि
रुध्यते॥ नाडीभिरपि ब्रह्मोपसर्पन्सृप्त एव नाडीषु भवति॥ यो हि
गंगया सागरं गच्छति गत एव स गंगायां भवति। अपि चात्र रश्मि नाडी २८

सर्वं व्यापयतीति। न तत्साम्यवचनं सत्याभिप्रायं। स्वयंज्योतिष्ट्वविरोधा
त्। श्रुत्यैव च स्वप्ने रथाद्यभावस्य दर्शितत्वाज्जागरितप्रभववासनानिर्मि
तत्वात्तु स्वप्नस्य तुल्यनिर्भासित्वाभिप्रायं॥ उक्तस्तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य माया
मात्रत्वं।४। तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च।७॥ स्वप्नावस्था परीक्षि
ता सुषुप्तावस्थेदानीं परीक्ष्यते तत्रैताः सुषुप्तविषयाः श्रुतयो भवंति।
क्वचिच्छ्रूयते तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्यासु त
दा नाडीषु सृप्तो भवतीति॥ अन्यत्र तु नाडीरनुक्रम्य श्रूयते ताभिः प्र
त्यवसृप्य पुरीतति शेत इति॥ तथान्यत्र नाडीरेवानुक्रम्य॥ तासु तदा
भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवती
ति। तथान्यत्र य एषोंतर्हृदय आकाशस्तस्मिंछेत इति। तथान्यत्र स
ता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवतीति॥ प्राज्ञेनात्मना संपरिष्व

सू.भा. क्तो नबाह्यंकिंचनवेदनांतरमितिच। तत्रसंशयः किमेतानिनाड्यादीनिप
तया। रस्परनिरपेक्षा... भिन्नानिसुप्तिस्थानान्याहोस्वित्परस्परापेक्षतयैकं
सुप्तिस्थानमिति किंतावत्प्राप्तंभिन्नानीति। कुतएकार्थत्वात्नह्येकार्था
नांक्वचित्परस्परापेक्षत्वंदृश्यते। व्रीहियवादीनां॥ नाड्यादीनांचैका
र्थतासुप्ते दृश्यते॥ नाडीषुसृप्तोभवति पुरीततिशेतइतिचतत्रतत्र
सप्तमीनिर्देशस्यतुल्यत्वात्ननुचनैवंसतिसप्तमीनिर्देशोदृश्यते सता
सोम्यतदासंपन्नोभवतीति॥ नैषदोषस्तत्रापिसदायतनस्यगम्यमा
नत्वात्वाक्यशेषेहितत्रायतनैषीजीवःसदुपसर्पतीत्याह। अन्यत्रा
यतनमलब्ध्वाप्राणमेवोपश्रयतइति। प्राणशब्देनतत्रप्रकृतस्य
सत उपादानायतनंचसप्तम्यर्थः। सप्तमीनिर्देशोपिचतत्रवाक्यशे शाम्
दा। २७

षेदृश्यते। सतिसंपद्यनविदुः सतिसंपद्यामहइति॥ सर्वत्रचविशेषवि
ज्ञानोपशमलक्षणंसुषुप्तंनविशिष्यते॥ तस्मादेकार्थत्वान्नाड्यादी
नांविकल्पेनकदाचित्किंचित्स्थानंस्वापायोपसर्पतीत्येवंप्राप्तेप्रति
पद्यते॥ तदभावोनाडीष्वात्मनिचेति तदभावइतितस्यप्रकृतस्यस्व
प्नदर्शनस्याभावःसुषुप्तमित्यर्थः॥ नाडीष्वात्मनिचेतिसमुच्चयेनैता
निनाड्यादीनिस्वापायोपैतिनविकल्पेनेत्यर्थः कुतःतच्छ्रुतेस्तथाहि
सर्वेषामेषांनाड्यादीनांतत्रतत्रसुप्तिस्थानत्वंश्रूयते॥ तच्चसमुच्च
येसंगृहीतंभवति॥ विकल्पेह्येषांपक्षेबाधःस्यान्नन्वेकार्थत्वाद्विकल्पो
नाड्यादीनांव्रीहियवादिवदित्युक्तं॥ नेत्युच्यते॥ नह्येकविभक्तिनिर्दिष्टा
नामेकार्थत्वेनविकल्पआपततिनानार्थत्वसमुच्चययोरप्येकविभक्ति

यस्याप्यतिदूरादिकारणमज्ञाने स्याद्द्वाद मेवं स्याद्यदि जीवस्स्वतः परिच्छिन्नो
ऽभ्युपगम्यते। यथा विष्णुमित्रः प्रवासी स्वगृहं न पश्यतीति॥ ननु जीवस्योपा
धिव्यतिरेकेण परिच्छेदो विद्यते। उपाधिगतमेवातिदूरादिकारणमविज्ञा
न इति यद्युच्येत। तथाप्युपाधेरुपशान्तत्वात्स्व एव संपन्नो न विजानाती
ति युक्तं॥ न च वयमिह तुल्यवन्नाड्यादीनां समुच्चयं प्रतिपादयामः। नहि नाड्यः
सुप्तिस्थानं पुरीतदित्यनेन किंचित्प्रयोजनमस्ति॥ नह्येतद्विज्ञानप्रतिबद्धं
ते किंचित्फलं श्रूयते नाप्येतद्विज्ञानं फलवतः कस्यचिदङ्गमुपदिश्यते॥ ब्रह्म
ये त्वनपायि सुप्तिस्थानमित्येतत्प्रतिपादयामस्तेन तु विज्ञानेन प्रयोजनम
स्ति जीवस्य ब्रह्मात्मत्वावधारणं॥ स्वप्नजागरितगतव्यवहारविमुक्तत्वा
वधारणं च॥ तस्मादात्मैव सुप्तिस्थानं॥७॥ अतः प्रबोधोऽस्मात्॥८॥
यस्माच्चात्मैव सुप्तिस्थानमत एव च कारणान्नित्यवदस्मादात्मनः प्रबो ३०

द्वारात्मकस्य ब्रह्मलोकमार्गस्य विवक्षितत्वान्नाडीस्तुत्यर्थं सुप्तिसंकीर्त्तनं
नाडीषु सृप्तो भवतीति। उत्क्रान्तं न कश्चन पाप्मा स्पृशतीति ब्रुवन्नाडीः
प्रशंसति ब्रवीति च। पाप्मस्पर्शाभावे हेतुं तेजसा हि तदा संपन्नो भव
तीति। तेजसा नाडीगतेन पित्ताख्येनाभिव्याप्तकरणो न बाह्यान्विष
स यानीक्षत इत्यर्थोऽथवा तेज इति ब्रह्मण एवायं निर्देशः श्रुत्यन्तरे ब्रह्मै
व तेज एवेति तेजःशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयुक्तत्वाद्ब्रह्मणा हि तदा संपन्नो भ
वति नाडीद्वारेणातस्तं न कश्चन पाप्मा स्पृशतीत्यर्थः। ब्रह्मसंपत्तिश्च
पाप्मस्पर्शाभावे हेतुः समधिगतः॥ सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्त्तन्तेऽपहत
पाप्मा ह्येष ब्रह्मलोक इत्यादिश्रुतिभ्यः एवं च सति प्रदेशान्तरप्रसिद्धेन
ब्रह्मणा सुप्तिस्थानेनानुगतो नाडीनां नयः समाम्नातो भवति। तथा पुरी
घु

ततोपि ब्रह्मप्रक्रियायां संकीर्त्तनात्तदनुगुणमेव सुप्तिस्थानत्वं विज्ञायते॥ यएषो
य षोंतर्हृदयआकाशस्तस्मिंछेतइति हृदयाकाशे सुप्तिस्थाने प्रकृते तदिदमुच्यते
पुरीतति शेतइति पुरीतदिति हृदयपरिवेष्टनमुच्यते तदंतर्वर्त्तिन्यपि हृ
दयाकाशे शयानः शक्यते पुरीतति शेतइति वक्तुं॥ प्राकारपरिक्षिप्तेपि हि पु
रे वर्त्तमानः प्राकारे वर्त्ततइत्युच्यते॥ हृदयाकाशस्य च ब्रह्मत्वं समधिगतं द
हरउत्तरेभ्यइत्यत्र॥ तथा नाडीपुरीतत्समुच्चयोपि॥ ताभिः प्रत्यवसृप्य पु
रीतति शेतइत्येकवाक्योपादानादवगम्यते॥ सत्त्वात्तयोश्च प्रसिद्धमेव
ब्रह्मत्वमेवमेतासु श्रुतिषु त्रीण्येव सुप्तिस्थानानि संकीर्त्तितानि नाड्यः
पुरीतत् ब्रह्म चेति॥ तत्रापि द्वारमात्रं नाड्यः पुरीतच्च॥ ब्रह्मैव त्वेकं सु
चो। प्तिस्थानं अपि च नाड्यः पुरीतद्वा जीवस्योपाध्याधारएव भवति तत्रास्य
करणानि वर्त्ततइति॥ नह्युपाधिसंबंधमंतरेण स्वतएव जीवस्याधा २९

रः कश्चित्संभवति ब्रह्माव्यतिरेकेण स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वात्॥ ब्रह्माधारत्वम
प्यस्य यत्सुषुप्ते नैवाधाराधेयभेदाभिप्रायेणोच्यते॥ कथं तर्हि तादात्म्याभि
प्रायेण॥ यतआह सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवतीति स्व
शब्देनात्माभिलप्यते स्वरूपमापन्नः सुषुप्तो भवतीत्यर्थः अपि च न क
दाचिज्जीवस्य ब्रह्मणा संपत्तिर्नास्ति स्वरूपस्यानपायित्वात्स्वप्नजाग
रितयोस्तूपाधिसंपर्कवशात्पररूपापत्तिमिवापेक्ष्य तदुपशमात्सुषुप्ते
स्वरूपापत्तिर्विवक्ष्यते॥ अतश्च सुषुप्तावस्थायां कदाचित्सत्त्वा संपद्यते॥
कदाचिन्न संपद्यतइत्ययुक्तमपि च स्थानविकल्पाभ्युपगमेपि विशेषवि
ज्ञानोपशमलक्षणं तावत्सुषुप्तं न क्वचिद्विशिष्यते॥ तत्र सति संपन्न
स्तावदेकत्वान्न विजानातीति युक्तं॥ तत्केन कं विजानीयादिति श्रुतेर्नाडी
द षु तु पुरीतति च शयानस्य न किंचिद्विज्ञाने कारणं शक्यं वक्तुं॥ भेदविषय
त्वात्॥ यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योन्यत्पश्येदिति श्रुतेः ननु भेदविष

नपक्षेस्यातांतस्मात्सएवोत्तिष्ठतिनान्यइति।।यत्पुनरुक्तंयथाजल
राशौप्रक्षिप्तोजलबिंदुःनोद्धर्तुंशक्यतेएवंसतिसंपन्नोजीवोनोत्प
त्तुमर्हतीतितत्परिह्रियते।युक्तंतत्रविवेककारणाभावाज्जलबिंदो
रनुद्धरणमिहतुविद्यतेविवेककारणंकर्माविद्याचेतिवैषम्यं।दृश्य
तेचदुर्विवेचयोरस्मज्जातीयैःक्षीरोदकयोःसंसृष्टयोःहंसेनविवेचन
मपिचनजीवोनामकश्चित्परस्मादन्योविद्यतेयोजलबिंदुरिवजल
राशेःसतोविविच्येतसदेवतूपाधिसंपर्काज्जीवइत्युपचर्यतइत्यस
कृत्प्रपंचितं।।एवंसतियावदेकोपाधिगताबंधानुवृत्तिस्तावदेकजी
वव्यवहारउपाध्यंतरगतायांतुबंधानुवृत्तौजीवांतरव्यवहारः।। ३२
सएवायमुपाधिःस्वापप्रबोधयोःबीजांकुरन्यायेनेत्यतःसएव

धस्त्वापाधिकारेक्षिप्यते।।कुतएतदागमादिस्वस्यप्रश्नस्यप्रतिवचनावसरेय
थाग्नेःक्षुद्राविस्फुलिंगाव्युच्चरंत्येवमेवास्मादात्मनःसर्वेप्राणाइत्यादिना।।
सतआगम्यनविदुःसतआगच्छामहइतिच।विकल्प्यमानेषुतुसुषुप्तिस्था
नेषुकदाचिन्नाडीभ्यःप्रतिबुध्यतेकदाचित्पुरीततःकदाचिदात्मनइत्य
स्यात्।तस्मादप्यात्मैवसुषुप्तिस्थानइति।।७।।सएवतुकर्मानुस्मृति
शब्दविधिभ्यः।।९।।तस्याःपुनःसंपत्तेःप्रतिबुध्यमानःकिंयएवसंपन्नः
चिंत्यते सएवप्रतिबुध्यतेउतान्योवेति।।तत्रप्राप्तंतावदनियमइति।कुतः।य
दाहिजलराशौकश्चिज्जलबिंदुःप्रक्षिप्यतेजलराशिरेवसः तदाभवति।।
पुनरुद्धरणेसएवजलबिंदुर्भवतीतिदुःसंपादं।।तद्वत्सुप्तःपरेणैकत्वमा
पन्नःसंप्रसीदतिनसएवपुनरुत्थातुमर्हति।तस्मात्सएवेश्वरोवान्योवा
जीवःप्रतिबुध्यतेएवंप्राप्तइदमाह।।सएवतुजीवःसुप्तःस्वास्थ्यंगतःपुन

स.भा. ते.दि.पा.

त्तिष्ठति। नान्यः कस्मात् कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः विभज्य हेतुं दर्शयि ति।
कर्मशेषानुष्ठानदर्शनात्स एवोत्थातुमर्हति नान्यस्तथाहि पूर्वेद्युरनुष्ठितस्य
कर्मणोऽपरेद्युः शेषमनुतिष्ठन्दृश्यते॥ न चान्येन सामिकृतस्य कर्मणो
न्यः शेषक्रियायां वर्त्तितुमर्ह त्यतिप्रसंगा दक एव पूर्वेद्युरपरेद्युश्चैकस्य तस्मा)
कर्मणः कर्त्तेति गम्यते॥ इतश्च स एवोत्तिष्ठति यत्कारणमतीतेऽहन्यहमदो
द्राक्षमिति पूर्वानुभूतस्य पश्चात्स्मरणमन्यस्योत्थाने नोपपद्यते न ह्य
न्यदृष्टमन्योनुस्मर्त्तुमर्हति सोहमस्मीति चात्मानुस्मरणमात्मान्तरोत्था
नेनावकल्पते॥ शब्देभ्यश्च तस्यैवोत्थानमवगम्यते। तथाहि पु
नः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति॥ बुद्धांतायैव॥ सर्वाः प्रजा अह
रहर्गच्छंत्य एतं ब्रह्मलोकं न विंदंति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा यद्यद्भ
वंति तदाभवंत्येवमादयः शब्दाः स्वापप्रबोधाधिकारपठिता ना २९

रब्रह्मलोकं

---

त्मांतरोत्थाने सामंजस्यमीयुः॥ कर्मविद्याविधिभ्यश्चैवमेवावगम्य
ते॥ अन्यथा हि कर्मविद्याविधयोनर्थकाः स्युरन्योत्थानपक्षे हि सुप्त
मात्रो मुच्यत इत्यापद्यते एवं चेत्स्याद्वद किं कालांतरफले न कर्मणा विद्य
फि या वा कृतं स्यादपि चान्योत्थानपक्षे यदि तावच्छरीरांतरे व्यवहार
माणो जीव उत्तिष्ठेत्तत्र व्यवहारलोपप्रसंगः स्यादथ तत्र सु प्त उ
त्तिष्ठेत्कल्पनानर्थक्यं स्याद्यो हि यस्मिञ्छरीरे सुप्तः स तस्मिन्नोत्ति
ष्ठत्यन्यस्मिञ्छरीरे सुप्तोन्यस्मिन्नुत्तिष्ठतीति कोस्यां कल्पनायां ला
भः स्यादथ मुक्त उत्तिष्ठेदंतवान्मोक्ष आपद्येत॥ निवृत्ताविद्यस्य
पुनरुत्थानमनुपपन्नमेतेनेश्वरस्योत्थानं प्रत्युक्तं नित्यनिवृ
त्ताविद्यत्वादकृताभ्यागमकृतविप्रणाशौ च दुर्निवारावन्योत्था

यो: प्राप्तिसुखित्वदुःखित्वप्रत्ययो सादनेन भवति॥ न च सुखित्वप्रत्ययो दुः-
खित्वप्रत्ययो वा सुषुप्ते विद्यते मुग्धेऽपि तौ प्रत्ययौ नैव विद्येते॥ तस्मादुपाध्यु-
पशमात्सुषुप्तवन्मुग्धेऽपि कृत्स्नसंपत्तिरेव भवितुमर्हतीति नार्धसंपत्ति-
रित्यत्रोच्यते। न ब्रूमो मुग्धेऽर्धसंपत्तिर्जीवस्य ब्रह्मणा भवतीति किं त-
र्हि अर्धेन सुषुप्तपक्षस्य भवति मुग्धत्वमर्धेनावस्थान्तरपक्षस्येति ब्रूमः।
दर्शिते च मोहस्य स्वापेन साम्यवैषम्ये द्वारं चैतन्मरणस्य यदास्य सावशे-
षं कर्म भवति तदा वाङ्मनसे प्रत्यागच्छतः यदा तु निरवशेषं कर्म भवति
तदा प्राणोष्माणावपगच्छतः॥ तस्मादर्धसंपत्तिं ब्रह्मविदः इच्छन्ति॥
यत्तूक्तं न पञ्चमी काचिदवस्था प्रसिद्धास्तीति। नैष दोषः कादाचित्कीय-
मवस्थेति न प्रसिद्धा स्यात् प्रसिद्धा चैषा लोकायुर्वेदयोरर्धसंपत्त्यभ्यु- ३४
पगमाच्च न पञ्चमी गण्यत इत्यनवद्यं॥ १०॥ न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं

जीवः प्रतिबुध्यत। इत्युक्तं। ९। मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात्। १०। अ-
स्ति मुग्धो नाम यं मूर्छित इति लौकिकाः कथयन्ति॥ स तु किमवस्थ इति प-
रीक्षायामुच्यते॥ तिस्रस्तावदवस्थाः शरीरस्थस्य जीवस्य प्रसिद्धा जा-
गरितं स्वप्नः सुषुप्तमिति चतुर्थी शरीरादपसृप्तिः न तु पञ्चमी काचिदव-
स्था जीवस्य श्रुतौ स्मृतौ वा प्रसिद्धास्ति तस्माच्चतसृणामेवावस्था-
नामन्यतमावस्था मूर्छेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः॥ न तावन्मुग्धो जागरिताव-
स्थो भवितुमर्हति॥ न ह्ययमिन्द्रियैर्विषयानीक्षते॥ स्यादेतदिषुका-
रन्यायेन मुग्धो भविष्यति यथेषुकारो जाग्रदपीष्वासक्तमनस्तया
नान्यान्विषयानीक्षते। एवं मुग्धो मुसलपातादिजनितदुःखानु-
भवव्यग्रमनस्तया जाग्रदपि नान्यान्विषयानीक्षत इति॥ नाचेत

यमानत्वादिषु कारो हि स्याहतमनाक्ब्रवीति दुःखमेवाहमेतावंतं कालं
उपलभमानो ऽभूवमिति मुग्धस्तु लब्धसंज्ञो ब्रवीत्यंधे तमस्यहमेता
वंतं कालं प्रक्षिप्तो ऽभवं न किंचिन्मया चेतितमिति। जाग्रतश्चैकविष
यविधृतचेतसो ऽपि देहो विध्रियते। मुग्धस्य तु देहो धरण्यां पतति
तस्मान्न जागर्त्ति नापि स्वप्नान्पश्यति निःसंज्ञत्वात् नापि मृतः। प्राणोष्म
णोर्भावात् मुग्धे हि जंतौ मृतो ऽयं स्यान्न वा मृत इति संशयाना ऊष्मास्ति
नास्तीति हृदयदेशमालभंते निश्चयार्थं प्राणो ऽस्ति नास्तीति च नासिकादे
शं यदि प्राणोष्मणोरस्तित्वं नावगच्छंति ततो मृतो ऽयमित्यध्यवसाय
दहनायारण्यं नयंत्यथ तु प्राणोष्माणौ वा प्रतिपद्यंते ततो नायं मृत
इत्यध्यवसाय संज्ञालाभाय भिषज्यंति। पुनरुत्थानाच्च न दिष्टं गतो रत्न ३२

न हि यमराष्ट्रात्प्रत्यागच्छति। अस्तु तर्हि सुषुप्तो निःसंज्ञत्वादमृतत्वाच्च।
न वैलक्षण्यात् मुग्धः कदाचिच्चिरमपि नोच्छ्वसिति सवेपथुरस्य देहो भव श्री
ति भयानकं च वदनं विस्फारिते नेत्रे। सुषुप्तस्तु प्रसन्नवदनस्तुल्य
कालं पुनः पुनरुच्छ्वसिति निमीलिते अस्य नेत्रे भवतो न चास्य देहो वेप
ते। पाणिपेषमात्रेण च सुप्तमुत्थापयंति न तु मुग्धं मुद्गरघातेनापि
निमित्तभेदश्च भवति मोहस्वापयोर्मुसलघातादिनिमित्तत्वान्मोहस्य
श्रमादिनिमित्तत्वाच्च स्वापस्य। न च लोके ऽस्ति प्रसिद्धिर्मुग्धः सुप्त इ
ति। परिशेषादर्धसंपत्तिर्मुग्धतेत्यवगच्छामः। निःसंज्ञत्वात्संपन्न इत
रस्माच्च वैलक्षण्यादसंपन्न इति। कथं पुनरर्धसंपत्तिर्मुग्धतेति शक्य
ते वक्तुं यावता सुप्तं प्रति तावदुक्तं श्रुत्या सता सोम्य तदा संपन्नो भवत्य
त्रस्तेनो ऽन जरा न मृत्युर्न सुकृतं न दुःकृतमित्यादि जीवे हि सुकृतदुःकृत न शोको
स्तेनो भवति नैनं सेतुमहोरात्रे तरतो न

[illegible] स्वभावतामध्यवसीयते। कथं पुनराकारवदुपदेशिनीष्वनाकारोप
देशिनीषु च ब्रह्मविषयासु श्रुतिषु सतीष्वनाकारमेव ब्रह्मावधार्यते॥ न
पुनर्विपरीतमिति॥ अत उत्तरं पठति॥ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वा
त्॥१४॥ रूपाद्याकाररहितमेव हि ब्रह्मावधारयितव्यं॥ न रूपादिमत्। कस्मा
त्तत्प्रधानत्वात्। अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय
माकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म दिव्यो ह्यमू
र्त्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः॥ तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरम
बाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्येवमादीनि वाक्यानि निःप्रपंचब्र
ह्मात्मतत्त्वप्रधानानि नार्थान्तरप्रधानानीत्येतत्प्रतिष्ठापितं तत्तु सम
न्वयादिसूत्रे॥ तस्मादेवंजातीयकेषु वाक्येषु यथाश्रुतं निराकारमे ३६

गं सर्वत्र हि॥११॥ येन ब्रह्मणा सुषुप्त्यादिषु जीव उपाध्युपशमात्संपद्यते।
तस्येदानीं स्वरूपं श्रुतिवशेन निर्धार्यते॥ संत्युभयलिंगाः श्रुतयो ब्रह्मवि
षयाः सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरसः इत्येवमाद्याः सविशेषलिंगाः
म अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्येवमाद्याश्च निर्विशेषलिंगाः॥ किमा
सु श्रुतिषूभयलिंगं ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमुतान्यतरलिंगं यदाप्यन्यतर
लिंगं तदापि किं सविशेषमुत निर्विशेषमिति मीमांस्यते॥ तत्रोभयलिं
गश्रुत्यनुग्रहादुभयलिंगमेव ब्रह्मेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः॥ न ताव
त्स्वत एव परस्य ब्रह्मण उभयलिंगत्वमुपपद्यते। न ह्येकं वस्तु स्वत
एव रूपादिविशेषोपेतं तद्विपरीतं चेत्यवधारयितुं शक्यं विरोधा
दस्तु तर्हि स्थानतः पृथिव्याद्युपाधियोगादिति॥ तदपि नोपपद्य

तो। नह्युपाधियोगादप्यन्यादृशस्य वस्तुनोन्यादृशः स्वभावः संभवति
नहि स्वच्छः सन् स्फटिकोलक्तकाद्युपाधियोगादस्वच्छो भवति। भ्रममात्रत्वाद
स्वच्छताभिनिवेशस्योपाधीनां चाविद्याप्रत्युपस्थापितत्वादतश्चान्यत
रालिंगपरिग्रहेपि समस्तविशेषरहितं निर्विकल्पमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यं
न तद्विपरीतं। सर्वत्र हि ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरेषु वाक्येषु अशब्दमस्प
र्शमरूपमव्ययमित्येवमादिष्वपास्तसमस्तविशेषमेव ब्रह्मोपदिश्य
ते। ११। न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्। १२। अथापि स्याद्यदुक्तं
निर्विकल्पमेकलिंगमेव ब्रह्म नास्य स्वतः स्थानतो वोभयलिंगत्वमस्
तीति तन्नोपपद्यते। कस्माद्भेदाद्भिन्ना हि प्रतिविद्यं ब्रह्मण आकाराः
उपदिश्यंते। चतुःपाद्ब्रह्म षोडशकलं ब्रह्म वामनीत्वादिलक्षणं ब्रह्म
त्रैलोक्यशरीरं वैश्वानरशब्दोदितं ब्रह्मेत्येवंजातीयकस्तस्मात्सविशे

राम ३५

षत्वमपि ब्रह्मणोभ्युपगंतव्यं। ननूक्तं नोभयलिंगत्वं ब्रह्मणः संभवती
ति अयमप्यविरोध उपाधिकृतत्वादाकारभेदस्य। अन्यथा हि निर्विषय
मेव भेदशास्त्रं प्रसज्येतेति चेत् नेति ब्रूमः कस्मात्प्रत्येकमतद्वचनात्। त
प्रत्युपाधिभेदं ह्यभेदमेव ब्रह्मणः श्रावयति शास्त्रं यश्चायमस्यां पृ
थिव्यां तेजोमयोमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शारीरस्तेजोमयो
मृतमयः पुरुषोयमेव स योयमात्मेत्यादि। अतश्च न भिन्नाकारयो
गो ब्रह्मणः शास्त्रीय इति शक्यते वक्तुं। १२। अपि चैवमेके। अपि चै
वं भेददर्शननिंदापूर्वकमभेददर्शनमेवैके शाखिनः समामनंति। म
नसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किंचन। मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह
नानेव पश्यतीति तथान्येपि भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रि
विधं ब्रह्ममेतदिति समस्तस्य भोग्यभोक्तृनियंतृलक्षणस्य प्रपंचस्य

सू·भा·　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　रे·दि·पा·

पाविश्वरूपधरो नारायणो नारदमुवाचेति स्मर्यते॥ मायाह्येषामया
सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद। सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं मां ज्ञातुमर्हसीति।
अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्॥ १८॥ यत एव चायमात्मा चैतन्यस्वरूपो
निर्विशेषो वाङ्मनसातीतः परप्रतिषेधोपदेश्योऽत एव चास्योपाधिनि चो
मित्तामपारमार्थिकीं विशेषवत्तामभिप्रेत्य जलसूर्यकादिवदित्युपमो
पादीयते। मोक्षशास्त्रेषु। यथास्वयं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना ब
हुधैको नुगच्छन् उपाधिना क्रियते भिन्नरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोयमा
त्मेति। एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः॥ एकधा बहुधा चैव दृश्य
ते जलचंद्रवदिति चैवमादिषु अत्र प्रत्यवस्थीयते॥ अंबुवदग्रहणा ३८
त्तु न तथात्वं। न जलसूर्यादितुल्यत्वमिहोपपद्यते तद्वदग्रहणात् सूर्य

वब्रह्मावधारयितव्यमितराणि त्वाकारवद्ब्रह्मविषयाणि वाक्यानि नत
त्प्रधानानि। उपासनाविधिप्रधानानि हि तानि। तेषु सति विरोधे यथा
श्रुतमाश्रयितव्यं। सति तु विरोधे तत्प्रधानान्यतत्प्रधानेभ्यो बलीयां
सि भवंतीत्येष विनिगमनायां हेतुः। येनोभयीष्वपि श्रुतिषु सतीषु निराका
रमेव ब्रह्मावधार्यते न पुनर्विपरीतमिति। कातर्हि आकारवद्विषया
णां श्रुतीनां गतिरित्यत आह। प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात्॥ १५॥ यथा
प्रकाशः सौर्यश्चांद्रमसो वा वियद्व्याप्यावतिष्ठमानोऽंगुल्याद्युपाधि
संबंधात्तेषु ऋजुवक्रादिभावं प्रतिपद्यमानेषु तद्भावमिव प्रति
पद्यते। एवं ब्रह्मापि पृथिव्याद्युपाधिसंबंधात्तदाकारतामिव प्रति
पद्यते तदालंबनो ब्रह्मण आकारविशेषोपदेश उपासनार्थो न विरु

ध्यतेएवमवैयर्थ्यमाकारवद्ब्रह्मविषयाणामपिवाक्यानांभविष्यति॥ न
हिवेदवाक्यानांकस्यचिदर्थवत्वंकस्यचिदनर्थवत्वमितियुक्तंप्रतिप
त्तुंप्रमाणत्वाविशेषात्ननन्वेवमप्यसौपुरस्तात्प्रतिज्ञातंनोपाधियोगा
दुभयलिंगत्वंब्रह्मणोस्तीति। तद्विरुध्यतेनेतिब्रूमः॥ उपाधिनि
मित्तस्यवस्तुधर्मत्वानुपपत्तेःउपाधीनांचाविद्याप्रत्युपस्थापित
त्वात्॥ सत्यामेवचनैसर्गिक्यामविद्यायांलोकवेदव्यवहारावतार
इतितत्रतत्रावोचाम॥ ॥ आहचतन्मात्रं॥ ॥ आहचश्रुतिश्चैतन्य
मात्रंविलक्षणरूपांतररहितंनिर्विशेषंब्रह्म॥ सयथासैंधवघनोनं
तरोबाह्यःकृत्स्नोरसघनएवेवंवाअरेयमात्मानंतरोबाह्यःकृत्स्नःप्र
ज्ञानघनएवेति॥ एतदुक्तंभवति। नास्यात्मनोंतर्बहिर्वाचैतन्याद 

न्यद्रूपमस्ति॥ चैतन्यमेवतुनिरंतरमस्यस्वरूपंयथासैंधवघनस्यांत
र्बहिश्चलवणरसएवनिरंतरोभवति॥ नरसांतरंतथैवेति॥ ॥ दर्शय
तिचाथोअपिस्मर्यते॥ ॥ दर्शयतिचश्रुतिःपररूपप्रतिषेधेनैवब्रह्म
निर्विशेषंअथातआदेशोनेतिनेति॥ अन्यदेवतद्विदितादथोअविदि
तादधीति॥ यतोवाचोनिवर्त्तंतेअप्राप्यमनसासहेत्येवमाद्याबाष्कलि
नाचबाह्वःपृष्टःसन्नवचनेनैवब्रह्मप्रोवाचेतिश्रूयते॥ सहोवा
चाधीहिभोइतिसहतूष्णींबभूवतंहद्वितीयेवातृतीयेवावचनउवाच
ब्रूमःखलुत्वंतुनविजानास्युपशांतोयमात्मेति तथास्मृतिष्वपिप
रप्रतिषेधेनैवोपदिश्यते॥ ज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामियज्ज्ञात्वामृतमश्नुते॥ अनादिमत्परंब्रह्मनसत्तन्नासदुच्यतइत्येवमाद्यासु॥ त

वोपलब्ध्यव्ययादिश्रुतिवैयर्थ्यप्रसंगात्॥ कथं वा निरस्तसत्ताको
बोधोऽभ्युपगम्येत नाप्युभयलक्षणमेव ब्रह्मेति शक्यं वक्तुं। पूर्वा
भ्युपगमबाधप्रसंगात्॥ सत्ताव्यावृत्तेन च बोधेन बोधव्यावृत्तया
च सत्तयोपेतं ब्रह्म प्रतिजानानस्य तदेव पूर्वोपाधिकरणप्रतिषिद्धं सप्र
पंचत्वं प्रसज्येत। श्रुतत्वाददोष इति चेन्नैकस्यानेकस्वभावत्वानुप
पत्तेरथ सत्तैव बोधो बोध एव च सत्ता नानयोः परस्परव्यावृत्तिरस्ती
ति। यद्युच्येत। तथापि किं सल्लक्षणं ब्रह्मोत बोधलक्षणमुतोभयल
क्षणमिति विकल्पो निरालंबन एव स्यात्॥ सूत्राणि त्वेकाधिकरण
त्वेनैवास्माभिर्नीतानि। अपि च ब्रह्मविषयासु श्रुतिष्वाकारवद
नाकारप्रतिपादनेन विप्रतिपन्नास्वनाकारं ब्रह्मणि परिगृहीतेऽव 

दिभ्यो मूर्त्तेभ्यः पृथग्भूतं विप्रकृष्टदेशं मूर्त्तं च जलं गृह्यते तत्र युक्तः
सूर्यादिप्रतिबिंबोदयो न त्वात्मा मूर्त्तो न चास्मात्पृथग्भूतो विप्रकृष्टदे
शाश्चोपाधयः सर्वगतत्वात्सर्वानन्यत्वाच्च। तस्मादयुक्तोऽयं दृ
ष्टान्त इति। अत्र प्रतिविधीयते॥ वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभ
यसामंजस्यादेवं। युक्त एव त्वयं दृष्टान्तो विवक्षितांशसंभवान्न हि
दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः क्वचित्कंचिद्विवक्षितमंशं मुक्त्वा सर्वसारूप्यं
केनचिद्दर्शयितुं शक्यते॥ सर्वसारूप्ये हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावो
षिक च्छेद एव स्यात्॥ न चेदं स्वमनीषया जलसूर्यकादिदृष्टान्तप्रणयनं
शास्त्रप्रणीतस्य त्वस्य प्रयोजनमात्रमुपन्यस्यते॥ किं पुनरत्र वि
वक्षितं सारूप्यमिति। तदुच्यते। वृद्धिह्रासभाक्त्वमिति जलगत

सूर्यप्रतिबिंबं जलवृद्धौ वर्धते जलह्रासे ह्रसति जलचलने चल
ति जलभेदे भिद्यत इत्येवं जलधर्मानुविधायि भवति॥ न तु परमार्थ
तः सूर्यस्य तथात्वमस्त्येवं परमार्थतो ऽविकृतमेकरूपमपि सद्ब्र
ह्म देहाद्युपाध्यंतर्भावाद्भजत इवोपाधिधर्मान्वृद्धिह्रासादीनेवमु
भयोर्दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोः सामंजस्यादविरोधः॥ २०॥ दर्शनाच्च॥ दर्श
यति च श्रुतिः परस्यैव ब्रह्मणो देहादिषूपाधिष्वंतरनुप्रवेशं॥ पुरश्च
क्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविश
दिति॥ अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति च॥ तस्माद्युक्तमेतदत
एव चोपमा सूर्यकादिवदिति॥ तस्मान्निर्विकल्पैकलिंगमेव ब्रह्म
नोभयलिंगं विपरीतलिंगं चेति सिद्धं॥ अत्र केचिदेतदधिकरणं कल्प राम ३९

यंति॥ प्रथमं तावत्किं प्रत्यस्तमिताशेषप्रपंचमेकाकारं ब्रह्मोत प्रपं
कारो चवदनेकाकारोपेतमिति॥ द्वितीये तु स्थिते प्रत्यस्तमितप्रपंचत्वे किं सल्ल
क्षणं ब्रह्मोत बोधलक्षणमुतोभयलक्षणमिति॥ अत्र वयं वदामः।
सर्वथाप्यानर्थक्यमधिकरणांतरारंभस्येति॥ यदि तावदनेकलि
गत्वं परस्य ब्रह्मणो निराकर्त्तव्यमित्ययं प्रयासस्तत्पूर्वेणैव नस्था
नतोपीत्यनेनाधिकरणेन निराकृतमित्युत्तरमधिकरणं प्रकाशव
च्चेत्येतद्व्यर्थमेव भवेन्न च सल्लक्षणमेव ब्रह्म न बोधलक्षण
मिति शक्यं वक्तुं विज्ञानघन एवेत्यादिश्रुतिवैयर्थ्यप्रसंगात्कथं
वा निरस्तचैतन्यं ब्रह्म चेतनस्य जीवस्यात्मत्वेनोपदिश्येत॥ ना
पि बोधलक्षणमेव ब्रह्म न सल्लक्षणमिति शक्यं वक्तुं॥ अस्तीत्ये

ठिन्यप्रविलयइव प्रपंचप्रविलयः कर्त्तव्य आहोस्विदेकस्मिंश्चंद्रेति
मिरकृतानेकचंद्रप्रपंचवदविद्याकृतो ब्रह्मणि नामरूपप्रपंचो विद्यया
प्रविलापयितव्य इति। तत्र यदि तावद्विद्यमानोयं प्रपंचो देहादिलक्ष
ण आध्यात्मिको बाह्यश्च पृथिव्यादिलक्षणः प्रविलापयितव्य इत्यु
च्यते स पुरुषमात्रेणाशक्यः प्रविलापयितुमिति तत्प्रविलयोपदेशो
ऽशक्यविषय एव स्यादेकेन त्वादिमुक्तेन पृथिव्यादिप्रविलयः कृत इ
तीदानीं पृथिव्यादिशून्यं जगदभविष्यदथाविद्याध्यस्तो ब्रह्मण्ये
कस्मिन्नयं प्रपंचो विद्यया प्रविलाप्यत इति ब्रूयात्ततो ब्रह्मैवाविद्या
ध्यस्तप्रपंचप्रत्याख्यानेनावेदयितव्यमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म तत्स
त्यं स आत्मा तत्त्वमसीति तस्मिन्नावेदिते विद्या स्वयमेवोत्पद्यते। ४२

इयं च लभ्येतरासां श्रुतीनां गतिस्तावद्वर्ण्येन प्रकाशावच्छेसाक्षीनिरस्ता
णपर्यवसानानि संपद्यंते॥ यदप्याहुः साकारवादिन्योपि श्रुतयः प्रपं
चप्रविलयमुखेन नानाकारप्रतिपत्त्यर्था एव न पृथगर्था इति। तदपि
न समीचीनमिव लक्ष्यते। कथं॥ ये हि परविद्याधिकारे केचित्प्रपंचा
उच्यंते यथा युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश अयं वै हरयोऽयं वै दश च सह
स्राणि बहूनि चानंतानि चेत्येवमादयस्ते भवंति प्रविलयार्थास्तदेतद्ब्र
ह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमित्युपसंहारात् ये पुनरुपासनविधा
नाधिकारे प्रपंचा उच्यंते। यथा मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः इत्ये
वमादयो न तेषां प्रविलयार्थत्वं न्याय्यं॥ स क्रतुं कुर्वीतेत्येवंजातीय
केन प्रकृतेनैवोपासनविधिना तेषां संबंधात्॥ श्रुत्या चैवंजाती

यज्ञाङ्गानां गुणानामुपासनार्थत्वेऽवकल्पमाने॥ ननु प्रपञ्चप्रविलयार्थ
त्वमवकल्प्यते। सर्वेषां च साधारणे प्रविलयार्थत्वे कल्पिते स स्वरूप
वेदेवहितस्थानत्वादिति विनिगमनकारणवचनमनवकाशं स्या
त्फलमप्येषां यथोपदेशं क्वचिद्भवति तद्दृश्यः। यच्चिदैश्वर्यप्राप्तिः क्व
चित्क्रममुक्तिरित्यवगम्यते एवं सत्यनः पार्थगर्थ्येनैवोपासनवाक्यानां
ब्रह्मवाक्यानां च न्याय्यं नैकवाक्यत्वं॥ कथं चैषामेकवाक्यता स्पष्ट
तद्वत्तिवलत्यमनेकनियोगप्रतीतेः प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्यवदिति
चेन्न ब्रह्मवाक्येषु नियोगाभावात् वस्तुमात्रपर्यवसायीनि ब्रह्मवा
क्यानि न नियोगोपदेशीनीत्येतद्विस्तरेण प्रतिष्ठापितं तत्तु समन्व
यादित्यत्र॥ किं विषयस्तत्र नियोगोऽभिप्रेयत इति वक्तव्यं। पुरुषो हि

गो ॥ हि ॥ राम ४१

नियुज्यमानः कुर्विति स्वव्यापारे कस्मिंश्चिन्नियुज्येत नन्वद्वैतप्रप
ञ्चप्रविलयो नियोगविषयो भविष्यति। अप्रविलापिते हि द्वैतप्रपञ्चे
ब्रह्मतत्त्वावबोधो न भवत्यतो ब्रह्मतत्त्वावबोधप्रत्यनीकभूतो द्वैत
प्रपञ्चः प्रविलाप्यो यथा स्वर्गकामस्य यागोऽनुष्ठातव्य उपदिश्यत एव
मपवर्गकामस्य प्रपञ्चप्रविलयो॥ यथा ध्वान्तमसि व्यवस्थितं घ
टादितत्त्वमवबुभुत्समानेन तत्प्रत्यनीकभूतं तमः प्रविलाप्यत एव
वं ब्रह्मतत्त्वमवबुभुत्समानेन तत्प्रत्यनीकभूतः प्रपञ्चः प्रविलाप
यितव्यः॥ ब्रह्मस्वभावो हि प्रपञ्चो न प्रपञ्चस्वभावं ब्रह्म तेन नाम
रूपप्रपञ्चप्रविलापनेन ब्रह्मतत्त्वावबोधो भवतीति॥ अत्र वयं प्र
ष्टामः कोऽयं प्रपञ्चप्रविलयो नाम किमग्निप्रतापसंपर्कात् घृतका

फलवत्त्वोऽस्य स्यादृष्टफलत्व मनित्यत्वं चेत्येवमादयो दोषा न केनचित्परिह
र्तुं शक्यास्तस्मादवगतिनिष्ठान्येव ब्रह्मवाक्यानि न नियोगनिष्ठानि। अ
तश्चैकनियोगप्रतीतेरेकवाक्यत्वे सत्युपगम्यमानेऽपि च ब्रह्म
वाक्येषु नियोगसद्भावे तदेकत्वं निःप्रपंचोपदेशेषु सप्रपंचोपदेशेषु
चासिद्धं। न हि शब्दान्तरादिभिः प्रमाणैर्नियोगभेदे गम्यमाने सर्वत्रैको
नियोग इति शक्यमाश्रयितुं। प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्येषु चाधि
कारांशेनाभेदाच्चुक्तमेकत्वं। न हि ह सगुणनिर्गुणचोदनास्वेकश्चिदे
कस्त्वाधिकारांशोऽस्ति। न हि भारूपत्वादयो गुणाः प्रपंचविलयोपकारि
णो नापि प्रपंचप्रविलयो भारूपत्वादिगुणोपकारी परस्परविरोधि ४८
त्वान्न हि कृत्स्नप्रपंचप्रविलापनं प्रपंचैकदेशापेक्षणं चैकस्मिन्ध

त्याच्चाविद्या बाध्यते। ततश्चाविद्याध्यस्तः सकलोऽयं नामरूपप्रपं
वि चः स्वप्नप्रपंचवत्प्रलीयते। ननु आवेदितेऽपि ब्रह्मणि ब्रह्मविज्ञानं कु
प्र रु प्रपंचविलयं चेति शासनद्वयेऽप्युक्ते न ब्रह्मविज्ञानेन प्रपंचविलयो
वा जायते। नन्वावेदितेऽब्रह्मण्यपि तद्विज्ञानविषयः प्रपंचप्रविलय
विषयो वा नियोगः स्यात्। न। निःप्रपंचब्रह्मतया वेदनेनैवोभयसिद्धेः
रज्जुस्वरूपप्रकाशनेनैव हि तत्स्वरूपविज्ञानमविद्याध्यस्तसर्पा
दिप्रपंचविलयश्च भवति॥ न च कृतमेव पुनः क्रियते। नियोज्यो
ऽपि च प्रपंचावस्थायां योऽवगम्यते जीवो नाम स प्रपंचपक्षस्यैव
वा स्यात् ब्रह्मपक्षस्यैव वा॥ प्रथमे विकल्पे निःप्रपंचब्रह्मतत्त्व
प्रतिपादनेन पृथिव्यादिवज्जीवस्यापि प्रविलापितत्वात्कस्य प्र

सू. भा. पंचप्रविलये नियोगस्त्विष्यते कस्य वा नियोगनिष्फलत्वात्सोप्यवान्त
व्यवच्छेत्ता द्वितीयेपि कल्पे वा नियोज्यस्वभावे जीवस्य स्वरूपं जीव
तु त्वंप्रविद्याकृतमेवेति प्रतिपादितेष्वकृतत्वेन नियोज्याभावान्नियो
गाभाव एव ॥ द्रष्टव्यादिशब्दा अपि परविद्याधिकारपठितास्तत्त्व
साभिमुखीकरणप्रधाना न तत्त्वावबोधविधिप्रधानाः ॥ लोके
पीदं पश्येदमाकर्णयेतिश्चैवंजातीयेषु निर्देशेषु प्रणिधानमात्रं
कुर्विस्मुखलेन साक्षाज्ज्ञानमेव कुर्विति ॥ ज्ञेयाभिमुखस्यापि ज्ञानं क
दाचिज्जायते कदाचिन्न जायते तस्मात्तं प्रति ज्ञानविषय एव दर्शयि
तव्यो ज्ञापयितुकामेन तस्मिन्दर्शिते स्वयमेव यथाविषयं यथा ४३
प्रमाणं च ज्ञानमुत्पद्यते न च प्रमाणान्तरेण अन्यथाप्रसिद्धेर्थेन्यथा

ज्ञानं नियुक्तस्याप्युपपद्यते ॥ यदि पुनर्नियुक्तोहमित्यन्यथाज्ञानं
कुर्यान्न तु तत् ज्ञानं किं तर्हि मानसी सा क्रिया ॥ स्वयमेव चेदन्यथो
वस्यात् त्पद्येत ॥ भ्रान्तिरेव ज्ञानं तु प्रमाणजन्यं यथाभूतविषयं च ॥ न तन्नि
योगशतेनापि कारयितुं शक्यते ॥ न च प्रतिषेधशतेनापि वारयि
तुं शक्यते ॥ नहि तत्पुरुषतन्त्रं वस्तुतन्त्रमेव हि तदतोपि नियोगाभा
वः ॥ किंचान्यन्नियोगनिष्ठतयैव पर्यवस्यत्याम्नाये यदभ्युपगत
मनियोज्यब्रह्मात्मत्वं जीवस्य तदप्रमाणकमेव स्यात् तच्छास्त्रमे
वानियोज्यब्रह्मात्मत्वमप्याचक्षीत तदवबोधे च पुरुषं नियुंजी
त ततो ब्रह्मशास्त्रस्यैकस्य द्व्यर्थता वस्तुपरता विधिकृत्यार्थपरता च परस्प
र प्रसज्येयातां नियोगपरतायां च श्रुतहानिरश्रुतकल्पना ॥ कर्म

देतदुच्यते॥ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधतीति प्रकृतं यदेतावत्त्वापरिच्छिन्नं मू
र्त्तामूर्त्तलक्षणं ब्रह्मणो रूपं तदेष शब्दः प्रतिषेधति॥ तद्धि प्रकृतं प्रपंचितं
च पूर्वस्मिन्ग्रंथे ऽधिदैवतमध्यात्मं च तज्जनितमेव वासनालक्षण
मपरं रूपममूर्त्तरसभूतपुरुषशब्दोदितलिंगात्मकमपाश्रयमाहारज
नाद्युपमाभिर्दर्शितममूर्त्तरसस्य पुरुषस्य चक्षुर्ग्राह्यरूपयोगित्वानुप
पत्तौ। तदेतत्सप्रपंचं ब्रह्मणो रूपं संनिहितालंबनेनेतिकरणेन प्रतिषेध
कनञ्प्रसूपनीयत इति गम्यते। ब्रह्मणस्तु रूपविशेषणत्वेन षष्ठ्या नि
र्दिष्टं पूर्वस्मिन्ग्रंथे न स्वप्रधानत्वेन॥ प्रपंचितेन च तदीये रूपद्वये रूप
वतः स्वरूपजिज्ञासायामिदमुपक्रांतमथात आदेशो नेति नेतीति॥ त
त्र कल्पितरूपप्रत्याख्यानेन ब्रह्मणः स्वरूपावेदनमिदमिति निष्प
द्यते। तस्यास्पदं हीदं समस्तं कार्यं नेति नेतीति प्रतिषिद्धं॥ युक्तं च को ४८

र्मिणि युक्तं॥ समावेशयितुं॥ तस्मादस्मदुक्त एव विभागश्चाकारवदनाका
रोपदेशानां युक्ततर इति॥ ६॥ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति
च भूयः॥ ६॥ द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तं चैवामूर्त्तं चे वामूर्त्तं चेत्युपक्रम्य
पंचमहाभूतानि द्वैराश्येन प्रविभज्यामूर्त्तरसस्य च पुरुषशब्दोदितस्य
महारजनादीनि रूपाणि दर्शयित्वा पुनः पठ्यते। अथात आदेशो नेति
नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्तीति तत्र कोऽस्य प्रतिषेधस्य विष
य इति जिज्ञासामहे। न ह्यत्रेदं तदिति विशेषितं किंचित्प्रतिषेध्यमुपल
भ्यते। इतिशब्देन त्वत्र प्रतिषेध्यं किमपि समर्प्यते नेति नेतीति द्वि
तिपरः सन्नञ्प्रयोगस्य इतिशब्दश्चायं संनिहितालंबन एवं शब्दसमा
नवृत्तिः प्रयुज्यमानो दृष्टः तदितिह स्मोपाध्यायः कथयतीत्येवमादि
षु संनिहितं चात्र प्रकरणसामर्थ्याद्रूपद्वयं सप्रपंचं ब्रह्मणस्तत्र

ब्रह्मणस्ते द्वे रूपे तत्र नः संशय उपजायते। किमयं प्रतिषेधो रूपे रूपव
च्चोभयमपि प्रतिषेधत्याहोस्विदेकतरं यदाप्येकतरं तदापि किं ब्रह्म प्रति
षेधति। रूपे परिशिनष्ट्याहोस्विद्रूपं प्रतिषेधति ब्रह्म परिशिनष्टीति। त
त्र प्रकृतत्वाविशेषादुभयमपि प्रतिषेधतीत्याशङ्कामहे। द्वौ चैतौ प्रति
षेधौ हि नेति नेति द्विःप्रयोगात्तयोरेकेन सप्रपंचं ब्रह्मणो रूपं प्रतिषेध्य
ते। अपरेण रूपवद्ब्रह्मेति भवति मतिः। अथवा ब्रह्मैव रूपवत्प्रतिषिध्य
मान ते तद्धि वाङ्मनसातीतत्वादसंभाव्यमानसद्भावं प्रतिषेधार्हं न तु रूपप्रपं
चः प्रत्यक्षादिगोचरत्वात्प्रतिषेधार्हः। अभ्यासस्त्वादरार्थ इत्येवं प्रा
प्ते ब्रूमो न तावदुभयप्रतिषेध उपपद्यते शून्यवादप्रसंगात्। किंचिद्धि प
रमार्थमालंब्यापरमार्थः प्रतिषिध्यते। यथा रज्ज्वादिषु सर्पादयः।
तच्च परिशिष्यमाणे चान्यस्मिन्य इतरः प्रतिषेद्धुमारभ्यते तस्य प्रति
×कस्मिंश्चिद्भावेऽवकल्पते। उभयप्रतिषेधे तु कोन्यो भावः परिशिष्यते। अप ×१ परिशिष्यमाणे राम ४५

षेद्धुमशक्यत्वात्। तस्यैव परमार्थत्वापत्तेः प्रतिषेधानुपपत्तिः। नापि ब्रह्मप्र
तिषेध उपपद्यते। ब्रह्म ते ब्रवाणीत्याद्युपक्रमविरोधात्। असन्नेव स भवति
असद्ब्रह्मेति वेद चेदित्यादिनिंदाविरोधात्। अस्तीत्येवोपलब्धव्य इत्यवधा
रणविरोधात् [illegible] सर्ववेदांतव्याकोप
प्रसंगाच्च। वाङ्मनसातीतत्वमपि ब्रह्मणो नाभावाभिप्रायेणाभिधीयते न
हि महता परिकरबंधेन ब्रह्मविदाप्नोति परं सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्येवमादि
ना वेदांतेषु ब्रह्म प्रतिपाद्य तस्यैव पुनरभावोभिलप्येत। प्रक्षालनाद्धि पं
कस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति हि न्यायः। प्रतिपादनप्रक्रिया त्वेषा यतो वाचो
निवर्तंते अप्राप्य मनसा सहेति। एतदुक्तं भवति वाङ्मनसातीतमविष
यांतःपाति प्रत्यगात्मभूतं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं ब्रह्मेति। तस्मा
द्ब्रह्मणो रूपप्रपंचं प्रतिषेधति परिशिनष्टि ब्रह्मेत्यभ्युपगंतव्यं। न

राधनकाले पश्यंतीति प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः॥ तथाहि
श्रुतिः पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नांतरात्मन्।
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्निति॥ ज्ञान
प्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान इति चैवमा
द्या॥ स्मृतिरपि। यं विनिद्रा जितश्वासाः संतुष्टाः संयतेंद्रियाः। ज्योतिः प
श्यंति युंजानास्तस्मै योगात्मने नमः॥ योगिनस्तं पश्यंति भगवंतं सनात
नमिति। चैवमाद्या। ननु संराध्यसंराधकभावाभ्युपगमात्परेतरात्म
नोरन्यत्वं स्यादिति नेत्युच्यते॥ २४॥ प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च
कर्मण्यभ्यासात्॥ २५॥ यथा प्रकाशाकाशसवितृप्रभृतयोऽङ्गुलिकर
कोदकप्रभृतिषु कर्मसूपाधिभूतेषु सविशेषा इवावभासंते॥ न च स्वा 
भाविकीमविशेषात्मतां जहति॥ एवमुपाधिनिमित्त एवायमात्म

यस्य वाचारंभणशब्दादिभ्योऽसत्त्वमिति नेति नेतीति प्रतिषेधनं॥ ननु
ब्रह्मणः सर्वविकल्पनामूलत्वात् न चात्रेयमाशंका कर्त्तव्या॥ कथं हि शास्त्रं स्व
यमेव ब्रह्मणो रूपद्वयं दर्शयित्वा स्वयमेव पुनः प्रतिषेधति प्रक्षालनाद्धि
पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति॥ यतो नेदं शास्त्रं प्रतिपाद्यत्वेन ब्रह्मणो रूप
द्वयं निर्दिशति लोकप्रसिद्धं त्विदं रूपद्वयं ब्रह्मणि कल्पितं परामृश्यते प्रति
षेध्यत्वाय। शुद्धब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनाय चेति निरवद्यं॥ द्वौ चैतौ प्रति
षेधौ यथासंख्यन्यायेन द्वे अपि मूर्त्तामूर्त्ते प्रतिषेधतः यद्वा पूर्वः प्रतिषे
धो भूतराशिं प्रतिषेधत्युत्तरो वासनाराशिं अथवा नेति नेतीति वीप्सेय
मितीतिना यावत्किंचिदुत्प्रेक्ष्यते तत्सर्वं न भवतीत्यर्थः॥ परिगणितप्रति
षेधे हि क्रियमाणे यदि नेतद्ब्रह्म किमन्यद्ब्रह्म भवेदिति जिज्ञासा स्याद्वी
प्सायां तु समस्तस्य विषयजातस्य प्रतिषेधाद्विषयः प्रत्यगात्मे

ब्रह्मेतिजिज्ञासानिवर्त्तते॥ तस्मात्प्रपंचमेवब्रह्मणिकल्पितं प्रतिषेधति
परिशिनष्टिब्रह्मेतिनिर्णयः॥ इतश्चैषएवनिर्णयो यतस्ततः प्रतिषेधा
द्भूयोब्रवीत्यन्यत्परमस्ती ति॥ अभावावसानेहिप्रतिषेधे किमन्यत्परम
स्तीतिब्रूयात्तत्रैषाक्षरयोजना नेतिनेतीतिब्रह्मादिश्यतमेवादेशंपुनर्नि
र्वक्ति नेतीत्यस्य कोऽर्थः॥ नह्येतस्माद्ब्रह्मणो व्यतिरिक्तमस्ति इत्यतो नेत्यु
च्यते॥ नपुनः स्वयंनास्तीत्यर्थः॥ तच्चदर्शयत्यन्यत्परमप्रतिषिद्धंब्रह्मा
स्तीति॥ यदापुनरेवमक्षराणि योज्यंतेनह्येतस्मादिति नेति नेति प्रपंच
प्रतिषेधरूपादादेशनादन्यत्परमादेशनंब्रह्मणोऽस्तीति॥ तदा ततोब्र
वीति च भूय इत्येतन्नामधेयविषयंयोजयितव्यमथनामधेयंविष
यंयोजयितव्यमथनामधेयंसत्यस्यसत्यमितिप्राणा वैसत्यं तेषामे
षसत्यमितिहिब्रवीति॥ तच्चब्रह्मावसानेप्रतिषेधेसमंजसंभवति

अभावावसानेतु प्रतिषेधे किं सत्यस्य सत्यमित्युच्येत॥ तस्माद्ब्रह्मा
वसानोऽयंप्रतिषेधो नाभावावसान इत्यध्यवस्यामः॥ २२॥ तदव्यक्त
माहहि॥ २३॥ यत्तत्प्रतिषिद्धात्प्रपंचजातादन्यत्परंब्रह्म तदस्तिचे
त्कस्मान्नगृह्यत इति॥ उच्यते॥ तदव्यक्तमनिंद्रियग्राह्यंसर्वदृश्य
साक्षित्वात् ह ह्येवं श्रुतिः न चक्षुषागृह्यते नापि वाचानान्यैर्देवैस्त
पसाकर्मणावास एष नेतिनेत्यात्माऽगृह्यो नहिगृह्यते यत्तदद्रेश्य
मग्राह्यं॥ यदाह्येवैषएतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयन
इत्याद्यास्मृतिरपि॥ अव्यक्तोऽयमचिंत्योऽयमविकार्योऽयमुच्यत
इत्याद्या॥ २३॥ अपिसंराधनेप्रत्यक्षानुमानाभ्यां॥ २४॥ अपिचैन
मात्मानं निरस्तप्रपंचमव्यक्तं संराधनकालेपश्यंतियोगिनः॥
संराधनंभक्तिध्यानप्रणिधानाद्यनुष्ठानं॥ कथंपुनरवगम्यतेसं

रिहारमभिधातुं अध्यमुपक्रमः क्रियते॥ परमतो ब्रह्मणोऽन्यत्तत्त्वं भवि
तुमर्हति कुतः॥ सेतुव्यपदेशादुन्मानव्यपदेशात्संबंधव्यपदेशाद्भेद
व्यपदेशाच्चेति सेतुव्यपदेशस्तावत्॥ अथ य आत्मा स सेतुर्विधृति
रित्यात्मशब्दाभिहितस्य ब्रह्मणः सेतुत्वं संकीर्तयति। सेतुशब्दश्च
लोके जलसंतानविच्छेदकरे मृद्दार्वादिप्रचये प्रसिद्धः॥ इह च सेतुशब्दः
आत्मनि प्रयुक्त इति लौकिकसेतोरिवात्मसेतोरन्यस्य वस्तुनोऽस्तित्वं गम
यति। सेतुं तीर्त्वेति च तरतिशब्दप्रयोगात् यथा लौकिकं सेतुं तीर्त्वा जांगल
मसेतुं प्राप्नोत्येवमात्मानं सेतुं तीर्त्वाऽनात्मानमसेतुं प्राप्नोतीति गम्यते
उन्मानव्यपदेशश्च भवति तदेतद्ब्रह्म चतुष्पादष्टाशफं षोडशकलमि
ति। यच्च लोके उन्मितमेतावदिदमिति परिच्छिन्नं कार्षापणादि ततोऽन्य ५०

भेदः स्वतश्चैकात्म्यं भेदः स्वतश्चैकात्म्यमेव। तथा हि वेदांतेष्वभ्यासेनासकृ
ज्जीवप्राज्ञयोरभेदः प्रतिपाद्यते॥ ॥अतोऽनंतेन तथा हि लिंगं॥ अतश्च
स्वाभाविकत्वादभेदस्याविद्याकृतत्वाच्च भेदस्य विद्ययाऽविद्यां विधूय
जीवः परेणानंतेन प्राज्ञेनात्मनैकतां गच्छति। तथा हि लिंगं स यो ह वै
तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ब्रह्माप्येतीत्यादि॥ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुं
डलवत्॥ तस्मिन्नेव संराध्यसंराधकभावे मतांतरमुपन्यस्यति स्वम
तविशुद्धये। क्वचिज्जीवप्राज्ञयोर्भेदो व्यपदिश्यते। ततस्तु तं पश्यति नि
ष्कलं ध्यायमान इति ध्यातृध्यातव्यत्वेन द्रष्टृद्रष्टव्यत्वेन च परात्परं
पुरुषमुपैति दिव्यमिति गंतृगंतव्यत्वेन यः सर्वाणि भूतान्यंतरो य
मयतीति नियंतृनियंतव्यत्वेन क्वचित्तु तयोरेवाभेदो व्यपदिश्य
ते। तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मि एष त आत्मा सर्वांतर एष त आत्मांतर्याम्य

रतइति तत्रैवमुभयव्यपदेशेसति यद्यभेद एवैकांतिकएवपदिश्यते नभेद
व्यपदेशोनिरालंबनएवस्यात्॥ अतउभयव्यपदेशदर्शनादहिकुंड
लवदत्रतत्त्वंभवितुमर्हति॥ यथाहिरितिसभेदः कुंडलाभोगप्रांशुत्वा
दीनीतिच। भेदएवमिहापीति॥ प्रकाशाश्रयवद्वातेजस्त्वात्॥ अथवा
प्रकाशाश्रयवदेतत्प्रतिपत्तव्यं। यथाप्रकाशः सावित्रःस्तदाश्रयश्च
सविता नात्यंतभिन्नावुभयोरपितेजस्त्वाविशेषात्। अथचभेदव्य
पदेशभाजौभवतएवमिहापीति॥ पूर्ववद्वा॥ यथावापूर्वमुपन्यस्तं
प्रकाशादिवन्नावैशेष्यमितितथैवतद्भवितुमर्हति। तथाह्यविद्याकृत
त्वात् बंधस्यविद्ययामोक्षउपपद्यते॥ यदिपुनः परमार्थतएवबद्धः
कश्चिदात्माहिकुंडलन्यायेनवापरस्यात्मनः संस्थानभूतः प्रकाशाश्र
यन्यायेनचैकदेशभूतोभ्युपगम्येत ततः पारमार्थिकस्यबंधस्यतिरस्कर्तु राम ५२
त

मशक्यत्वान्मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यंप्रसज्येत॥ नचात्रोभावपिभेदाभेदौ ए
श्रुतिस्तुल्यवद्व्यपदिशतिअभेदमेवहिश्रुतिः प्रतिपाद्यत्वेननिर्दिशति
भेदंतुपूर्वप्रसिद्धमेवानुवदत्यर्थांतरविवक्षया। तस्मात्प्रकाशादिवन्ना
वैशेष्यमित्येषएवसिद्धांतः॥ प्रतिषेधाच्च॥ इतश्चैषएवसिद्धांतोयत्कार
णंपरस्मादात्मनोन्यंचेतनंप्रतिषेधतिशास्त्रंनान्योतोस्तिद्रष्टेत्येवमा
नेति दिषु अथातआदेशोनेति तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमि
तिच। ब्रह्मव्यतिरिक्तप्रपंचनिराकरणाद्ब्रह्ममात्रपरिशेषणाच्च एषएव
सिद्धांतइतिगम्यते॥ परमतः सेतून्मानसंबंधभेदव्यपदेशेभ्यः॥
यदेतन्निरस्तसमस्तप्रपंचंब्रह्मनिर्धारितं। अस्मात्परमन्यत्तत्त्वम
स्तिनास्तीतिश्रुतिविप्रतिपत्तेः संशयः। कानिचिद्वाक्यानिआपाततो
ऽवप्रतिभासमानानिब्रह्मणोपिपरमन्यत्तत्त्वंप्रतिपादयंतीवलक्ष्यंते

स्यात् इति विकारद्वारेण ब्रह्मण उन्मानकल्पनैव क्रियते न ह्यविकारेऽनंते
ब्रह्मणि सर्वैः पुंभिर्बुद्धिः शक्या स्थापयितुं मंदमध्यमोत्तमबुद्धित्वात्पुंसा
मिति॥ पादवत्॥ यथा मनआकाशयोरध्यात्ममधिदैवतं च ब्रह्मप्रतीक
योराम्नातयोश्चत्वारो वागादयो मनःसंबंधिनः पादाः कल्प्यंते॥ चत्वारश्चा
ग्न्यादय आकाशसंबंधिनो ध्यानाय तद्वत्॥ अथवा पादवदिति॥ यथा का
र्षापणे पादविभागो व्यवहारप्राचुर्याय प्रकल्प्यते॥ न हि सकलेनैव कार्षाप
णेन सर्वदा सर्वे जना व्यवहर्त्तुमीशते॥ क्रयविक्रये परिमाणानियमात्तद्व
दित्यर्थः॥ स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत्॥ इह सूत्रे द्वयोरपि व्यपदेशयोः परि
हारोऽभिधीयते॥ यदप्युक्तं संबंधव्यपदेशाद्भेदव्यपदेशाच्च परमतः स्या
दिति तदप्यसत्॥ यत एकस्यापि स्थानविशेषापेक्षयैतौ व्यपदेशावुपप
द्येते॥ संबंधव्यपदेशस्तावदयमर्थः बुद्ध्याद्युपाधिस्थानविशेषयोगादु ५२
द्भूतस्य विशेषविज्ञानस्योपाध्युपशमे य उपशमः स परमात्मना संबंध

त्मना

द्वस्त्वस्तीति प्रसिद्धं तथा ब्रह्मणोऽप्युन्मानोन्मानतोऽन्येन वस्तुना भावितव्यमि
ति गम्यते तथा संबंधव्यपदेशो भवति॥ सता सोम्य तदा संपन्नो भवती
ति शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त इति च मितानां च मितेन संबंधो
दृष्टः यथा नराणां नगरेण जीवानां च ब्रह्मणा संबंधं व्यपदिशति सुषु
तदमितम प्तौ अतस्ततः परमन्यदस्तीति गम्यते॥ भेदव्यपदेशश्चैतमेवार्थं गमयति
तथाहि अथ य एषोंतरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते इत्यादित्याधारमीश्व
रं व्यपदिश्य ततो भेदेनाक्ष्याधारमीश्वरं व्यपदिशति॥ अथ य एषोऽक्षिणि
पुरुषो दृश्यते इति अतिदेशं चास्यामुना रूपादिषु करोति तस्यैतस्य तदेव
रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नामेति सावधि
कं चेश्वरत्वमुभयोर्व्यपदिशति॥ ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे दे
वकामानां चेत्येकस्य चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां चे

येक्षस्य यच्चेदं मागधस्य राज्यमिदं वैदेहस्येति॥ एवमेतेभ्यः सेत्वादिव्य
पदेशेभ्यो ब्रह्मणः परमस्तीति एवं प्राप्ते प्रतिपद्यते॥ सामान्यात्तु॥ तुश
ब्देन प्रदर्शितां प्राप्तिं निरुणद्धि न ब्रह्मणोन्यत्किंचिद्भवितुमर्हतीति प्रमाणाभा
वात् न ह्यन्यस्यास्तित्वे किंचित्प्रमाणमुपलभामहे॥ सर्वस्य हि जनिमतो व
स्तुजातस्य जन्मादि ब्रह्मणो भवतीति निर्धारितं॥ अनन्यत्वं च कारणात्का
र्यस्य। न च ब्रह्मव्यतिरिक्तं किंचिदजं संभवति सदेव सोम्येदमग्र आसी
देकमेवाद्वितीयमित्यवधारणादेक विज्ञानेन सर्वविज्ञानान्न ब्रह्मव्य
तिरिक्तवस्त्वस्तित्वमवकल्पते। ननु सेत्वादिव्यपदेशा ब्रह्मव्यतिरिक्तं त ते
त्वं सूचयंतीत्युक्तं। नेत्युच्यते॥ सेतुव्यपदेशस्तावन्न ब्रह्मणो बाह्यस्य
सद्भावं प्रतिपादयितुं क्षमते। सेतुरात्मेति ह्याह न ततः परमस्तीति तत्र ५१
परस्मिन्नसति सेतुत्वं नावकल्पत इति परं किमपि कल्प्येत न चैतन्न्या

य्यं॥ दृष्टो ह्यप्रसिद्धकल्पना अपि च सेतुव्यपदेशादात्मनो लौकिकसेतुनि
दर्शनेन स बाह्यवस्तुतां प्रसज्यता मृद्दारुमयतापि प्रसज्येत न चैतन्न्या
य्यं॥ अजत्वादिश्रुतिविरोधात् सेतुसामान्यात्तु सेतुशब्दो ब्रह्मणि प्रयुक्त इ
ति। लक्ष्यते॥ जगतस्तन्मर्यादानां च विधारकत्वं सेतुसामान्यमात्मनः॥
अतः सेतुरिव सेतुरिति प्रशस्तत्वमात्मास्तूयते सेतुं तीर्त्वेत्यपि तरति [illegible]
देशादस्तिपरमिति। तत्राभिधीयते। उन्मानव्यपदेशोपि न ब्रह्मव्यतिरि
प्तो तिक्रमासंभवात् प्राप्त्यर्थ एव वर्त्तते यथा व्याकरणं तीर्ण इति प्राप्त उच्य
ते॥ नातिक्रांतः लद्दत॥ बुद्ध्यर्थः पादवत्॥ यदुक्तमुन्मानव्यपदे
शादस्तिपरमिति॥ तत्राभिधीयते। उन्मानव्यपदेशोपि न ब्रह्मव्यतिरिक्त
वस्त्वस्तित्वप्रसिध्यर्थः किमर्थस्तर्हि बुध्यर्थ उपासनार्थ इति यावत् चतु
ष्पादष्टाशफं षोडशकलमित्येवंरूपा बुद्धिः कथं नु नाम ब्रह्मणि स्थिरा

सृष्टिस्थितिसंहारान्विचित्रान्विदधद्देशकालविशेषाभिज्ञत्वात्कर्मिणां कर्मा
नुरूपं फलं संपादयतीत्युपपद्यते॥ कर्मणस्त्वनुक्षणविनाशिनः कालांतरभा
विफलं भवतीत्यनुपपन्नमभावाद्भावानुपपत्तेः॥ स्यादेतत्॥ कर्मविन
श्यत्स्वकालमेव स्वानुरूपं फलं जनयित्वा विनश्यति तत्फलं कालांतरि
तं कर्त्ता भोक्ष्यत इति॥ तदपि न परिशुध्यति॥ प्राग्भोक्तृसंबंधात्फलत्वानु
पपत्तेः॥ यत्काले हि यत्सुखं दुःखं वात्मना भुज्यते तस्यैव लोके फलत्वं प्रसि
द्धं न ह्यसंबद्धस्यात्मना सुखस्य दुःखस्य वा फलत्वं प्रतियंति लौकिकाः॥ अ
थोच्येत॥ कर्मकार्यादपूर्वात्फलमुत्पद्यत इति तदपि नोपपद्यते॥ अपूर्व
स्याचेतनस्य काष्ठलोष्ठसमस्य चेतनेनाप्रवर्त्तितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः
तदस्तित्वे च प्रमाणाभावात् अर्थापत्तिः प्रमाणमिति चेन्न ईश्वरसि ५८

इरूपाध्यपेक्षयोपचर्यते न परिस्मितत्वापेक्षया तथा भेदव्यपदेशोपि ब्रह्म
ण उपाधिभेदापेक्षयैवोपचर्यते न स्वरूपभेदापेक्षया प्रकाशादिवदित्यु
पमोपादानं॥ यथैकस्य प्रकाशस्य सौर्यस्य चांद्रमसस्य वोपाधियोगादु
पजाते विशेषस्योपाध्युपशमात्संबंधव्यपदेशो भवति उपाधिभे
दाच्च भेदव्यपदेशः॥ यथा वा सूचीपाशाकाशादिषूपाध्यपेक्षयैवेतौ
व्यपदेशौ भवतस्तद्वत्॥ उपपत्तेश्च॥ उपपद्यते चात्रेदृश एव संबंधो
नान्यादृशः॥ स्वमपीतो भवतीति हि स्वरूपसंबंधमेनमामनंति॥ स्व
रूपस्य चानपायित्वान्न नरनगरन्यायेन संबंधो घटते उपाधिकृत
स्वरूपतिरोभावात्तु स्वमपीतो भवतीत्युपपद्यते॥ तथा भेदोपि नान्या
दृशः संभवति बहुतरश्रुतिप्रसिद्धेश्वरभेदश्रुतिविरोधात्॥ तथा च
श्रुतिरेकस्याप्याकाशस्य स्थानकृतभेदव्यपदेशमुपपादयति॥ यो

यं वहिर्धा पुरुषादाकाशो योयमंतः पुरुष आकाशो योयमंत हृदय आकाश इ
ति च॥ तथान्यप्रतिषेधात्॥ एवं सेत्वादिव्यपदेशान्परपक्षहेतूनुन्मथ्य संप्रति
स्वपक्षं हेत्वंतरेणोपसंहरति॥ तथान्यप्रतिषेधादपि न ब्रह्मणः परं वस्त्वंत
रमस्तीति गम्यते॥ तथा हि स एवाधस्तादहमेवाधस्तादात्मैवाधस्तात्सर्वं तं प
रादाद्योन्यत्रात्मनः सर्वं वेद ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वं नेह नानास्ति किंच
न॥ यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित् तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्य
मित्येवमादीवाक्यानि स्वप्रकरणस्थान्यन्यार्थत्वेन परिणेतुमशक्यानि
ब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्त्वंतरं वारयंति॥ सर्वांतरश्रुतेश्च न परमात्मनोन्यों
तरात्मास्तीत्यवधार्यते॥ अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः॥ अनेन
सेत्वादिव्यपदेशनिराकरणेनान्यप्रतिषेधसमाश्रयणेन च सर्वगतत्व
मप्यात्मनः सिद्धं भवति अन्यथा हि तन्न सिध्येत्॥ सेत्वादिव्यपदेशेषु

हि मुख्येषु गृह्यमाणेषु परिच्छेद आत्मनः प्रसज्येत सेत्वादीनामेवमा
त्मकत्वात् तथान्यप्रतिषेधोप्यसति वस्तु वस्त्वंतराद्व्यावर्तत इति परिच्छेद वा
आत्मनः प्रसज्येत सर्वगतत्वं चास्यायामशब्दादिभ्यो विज्ञायते॥ आयाम
शब्दो व्याप्तिवचनः शब्दः यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोंत हृदय आ
काश आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यो ज्यायान्दिवो ज्यायानाकाशात्॥ नित्यः
सर्वगतः स्थाणुरित्येवमादयो हि श्रुतिस्मृतिन्यायाः सर्वगतत्वमात्मनः
अवबोधयंति॥ २२॥ फलमत उपपत्तेः॥ तस्यैव ब्रह्मणो व्यावहारिक्या
मीशित्रीशितव्यविभागावस्थायामयमन्यः स्वभावो वर्ण्यते॥ यदेतदिष्टा
निष्टव्यामिश्रलक्षणं कर्मफलं संसारगोचरं त्रिविधं प्रसिद्धं जंतूनां किमे
तत्कर्मणो भवत्याहोस्विदीश्वरादिति भवति विचारणा॥ तत्र तावत्प्रति
पद्यते फलमतः ईश्वराद्भवितुमर्हति कुतः उपपत्तेः॥ स हि सर्वाध्यक्षः

सनानांभेदाभेदौसंभवतः कर्मवदेवचोपासनानिदृष्टफलान्यदृष्टफला
निचचोद्यंतेक्रममुक्तिफलानिचकानिचित्सम्यक्दर्शनोत्पत्तिद्वारेणते
षेषाचिंतासंभवति॥ किंप्रतिवेदांतंविज्ञानभेदोहोस्विन्नेति तत्रपूर्व
पक्षहेतवस्तावदुपन्यस्यते॥ नाम्नस्तावद्भेदप्रतिपत्तिहेतुत्वंप्रसिद्धंज्योति
रादिषु अस्तिचात्रवेदांतांतरविहितेषुविज्ञानेष्वन्यदन्यन्नामतैत्तिरीयकं
वाजसनेयकंकौथुमकंशाठ्यायनकमित्येवमादि तथारूपभेदोपिकर्म
भेदस्यप्रतिपादकःप्रसिद्धः वैश्वदेव्यामिक्षावाजिभ्योवाजिनमित्येवमा
दिष्वस्तिचात्ररूपभेदः॥ तद्यथाकेचिच्छाखिनोपंचाग्निविद्यायांषष्ठम
ग्निमपरमामनंति अपरेपुनःपंचैवपठंति तथाप्राणसंवादादिषुकेचिदू
नान्वागादीनामनंति केचिदधिकान् तथाधर्मविशेषोपिकर्मभेदस्य
प्रतिपादकआशंकितःकारीर्यादिष्वस्तिचात्रधर्मविशेषःयथाथर्वणि

५८

द्वरफलोपत्तिःस्यात्॥ श्रुतत्वाच्च॥ नकेवलमुपपत्तेरेवेश्वरंफलहेतुंकल्पया
मः॥ किंतर्हिश्रुतत्वादपीश्वरमेवफलहेतुंमन्यामहे तथाहिश्रुतिर्भवतिस
वाएषमहानजआत्मान्नादोवसुदानइत्येवंजातीयका॥ धर्मंजैमिनिरतए
व जैमिनिस्त्वाचार्योधर्मंफलस्यदातारंमन्यतेअतएवहेतोःश्रुतेरुपपत्ते
श्च श्रूयतेतावदयमर्थःस्वर्गकामोयजेतेत्येवमादिषुवाक्येषु तत्रचवि
धिश्रुतेर्विषयभावोपगमाद्यागःस्वर्गस्योत्पादकइतिगम्यते।
अन्यथाह्यननुष्ठातृकोयागआपद्येत। तत्रास्योपदेशवैयर्थ्यंस्यात् न
न्वनुक्षणविनाशिनःकर्मणःफलंनोपपद्यतइतिपरित्यक्तोयंपक्षः नैषदो
षः॥ श्रुतिप्रामाण्यात्॥ श्रुतिश्चेत्प्रमाणंयथायंकर्मफलसंबंधःश्रुत
उपपद्यतेतथाकल्पयितव्यः नचानुत्पाद्यकिमप्यपूर्वंकर्मविनश्यत्का
लांतरितंफलंदातुंशक्नोतीतिअतःकर्मणोवासूक्ष्माकाचिदुत्तरावस्थाफ
लस्यवापूर्वावस्थाऽपूर्वंनामास्तीतितर्क्यते। उपपद्यतेचायमर्थः॥ ईश्वरस्तुफलंददातीत्यनु
पपन्नं अविचित्रस्यकारणस्यविचित्रकार्यानुपपत्तेः वैषम्यनैर्घृण्यप्रसंगात्तदनुष्ठानवैयर्थ्यापत्तिश्च॥

तस्मात्तु धर्माद्धर्माद्वैव फलमिति॥ ४०॥ पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात्॥ ॥ बादरायणस्त्वाचार्यः
पूर्वोक्तमीश्वरं फलहेतुं मन्यते॥ केवलात्कर्मणोऽपूर्वाद्वा केवलात्फलमित्ययं पक्षस्तु शब्देन
व्यावर्त्यते। कर्मापेक्षादपूर्वापेक्षाद्वा यथा तथास्त्वीश्वरात्फलमिति सिद्धांतः। कुतः। हेतु
व्यपदेशात्। धर्माधर्मयोरपि कार॰ यति तं यमधो निनीषत इति स्मर्यते चाय
मयो भगवद्गीतासु। यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति॥ तस्य तस्या
चलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहं॥ स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते।
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तानिति। सर्ववेदांतेषु चेश्वर
हेतुका एव सृष्टयो व्यपदिश्यंते॥ तदेव चेश्वरस्य फलहेतुत्वं। यत्स्वकर्मा
नुरूपाः प्रजाः सृजतीति विचित्रकार्यानुपपत्त्यादयोपि दोषाः कृतप्रयत्ना
पेक्षत्वादीश्वरस्य न प्रसज्यंते॥ ४१॥ इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये
शंकरभगवत्पादकृतौ तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥ सर्ववेदां
तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्॥ व्याख्यातं विज्ञेयस्य ब्रह्मणस्तत्त्वं॥ इदा
नीं तु प्रतिवेदांतं विज्ञानानि भिद्यंते न वेति। विचार्यते। ननु विज्ञेयं ब्र
ह्म पूर्वापरादिभेदरहितमेकरसं सैंधवघनवदवधारितं तत्र कुतो विज्ञा

रयितृत्वेनेश्वरो हेतुर्व्यपदिश्यते फलदातृत्वेन च। एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो
लोकेभ्य उन्निनीषत एष उ एवासाधु कर्म कारयति ४

राम
५५

नभेदाभेदचिंतावतारः॥ नहि कर्मबहुत्ववद्ब्रह्मबहुत्वमपि वेदांतेषु प्रति
पिपादयिषितमिति शक्यं वक्तुं ब्रह्मण एकत्वात्। एकरूपत्वाच्च। न चैकरूपे
ब्रह्मण्यनेकरूपाणि विज्ञानानि संभवंति न ह्यन्यथार्थोन्यथा ज्ञानमित्य
भ्रांतं भवति॥ यदि पुनरेकस्मिन्ब्रह्मणि बहूनि विज्ञानानि वेदांतांतरे
षु प्रतिपिपादयिषितानि। तेषामेकमभ्रांतं भ्रांतानीतराणीत्यनाश्वासप्र
संगो वेदांतेषु। तस्मान्न तावत्प्रतिवेदांतं ब्रह्मविज्ञानभेद आशंकितुं
शक्यते॥ नाप्यस्य चोदनाद्यविशेषादभेद उच्यते॥ ब्रह्मविज्ञान
स्याचोदनालक्षणत्वात् अविधिप्रधानैर्हि वस्तुपर्यवसायिभिर्ब्रह्मवा
क्यैर्ब्रह्मविज्ञानं जन्यत इत्यवोचदाचार्यः॥ तत्तु समन्वयादिति तत्क
थमिमां भेदाभेदचिंतामारभत इति तदुच्यते॥ सगुणब्रह्मविषया प्रा
णादिविषया चेयं विज्ञानभेदाभेदचिंतेत्यदोषः॥ अत्र हि कर्मवदुपा

धर्म

कानां शिरोव्रतमिति एवं पुनरुक्त्यादयोपि भेदहेतवो यथासंभवं वेदांतां
तरेषु योजयितव्याः तस्मात्प्रतिवेदांतं विज्ञानभेद इति एवं प्राप्तेभिधीयते ।। सर्व
वेदांतप्रत्ययानि विज्ञानानि तस्मिन् तस्मिन्वेदांते तानि तान्येव भवितुमर्हं
ति कुतः चोदनाद्यविशेषात् आदिग्रहणेन शाखांतराधिकरणसिद्धांतसूत्रो
दितान्यभेदहेतवइहाकृष्यंते संयोगरूपचोदनाख्याविशेषादि सूत्रैः ।। यथै
कस्मिन्नग्निहोत्रे शाखाभेदेपि पुरुषप्रयत्नस्तादृश एव चोद्यते जुहुयादि
ति एवं यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेदेति वाजसनेयिनां छंदोगानां च तादृश्येव
चोदना प्रयोजनसंयोगोप्यविशिष्ट एव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवतीति रू
पमप्युभयत्र तदेव विज्ञानस्य यदुत ज्येष्ठश्रेष्ठादिविशेषणान्वितं प्राण
तत्वं यथा च द्रव्यदेवते रूपं यागस्य एवं विज्ञेयं रूपं विज्ञानस्य तेन हि तद्
रूप्यते समाख्यापि सैव प्राणविद्येति । तस्मात्सर्ववेदांतप्रत्ययत्वं विज्ञा

ज्ञानस्य एवं पंचाग्निविद्यावैश्वानरविद्याशांडिल्यविद्यैस्येवमादिष्वपियोजयि
तव्यं॥ येतु नामरूपादयो भेदहेत्वाभासास्ते प्रथम एव कांडे ननाम्नास्याद्
चोदनाभिधानसादिस्या रभ्यपरिहृताः॥ इहापि केचिद्विशेषमात्रं व्यपरिह
रति॥ भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि स्यादेतत्सर्ववेदांतप्रत्ययत्वं विज्ञानानां गु
णभेदान्नोपपद्यते तथा हि वाजसनेयिनः पंचाग्निविद्यां प्रस्तुत्य षष्ठमपर
मग्निमामनंति॥ तस्याग्निरेवाग्निरित्यादिना छंदोगास्तु तं नामनंति पंच
संख्ययैव च ते उपसंहरंति अथ ह य एतानेवं पंचाग्नीन्वेदेति॥ येषां च गु
णोस्ति येषां च नास्ति कथमुभयेषामेकाविद्योपपद्येत॥ न चात्र गुणोपसं
हारः शक्यते प्रत्येतुं पंचसंख्याविरोधात्॥ तथा प्राणसंवादे श्रैष्ठ्यादन्यां
श्चतुरः प्राणान्वाक्चक्षुःश्रोत्रमनांसि छंदोगा आमनंति वाजसनेयि
नस्तु पंचममप्यामनंति रेतो वै प्रजातिः प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य ए

प

ति

वं वेदेति आवापोद्वापभेदाच्च वेद्यभेदो भवति वेद्यभेदाच्च विद्याभेदो द्र
व्यदेवताभेदादिव यागस्येति चेन्नैष दोषः यत एकस्यामपि विद्यायामे
वं जातीयको गुणोपचेद उपपद्यते यद्यपि षष्ठस्याग्नेरुपसंहारो न संभव
ति तथापि द्युप्रभृतीनां पंचानाम मग्नीनां उभयत्र प्रत्यभिज्ञा
यमानत्वान्न विद्याभेदो भवितुमर्हति ।। नहि षोडशिग्रहणाग्रहणयो
रतिरात्रो भिद्यते पठ्यते पि च कौग्निभ्यः छंदोगैस्तं प्रेतं दिष्टमितोग्नय ए
व हरंति । वाजसनेयिनस्तु संपादिकेषु पंचस्वग्निष्वनुवृत्तायाः समि
द्धूमादिकल्पनाया निवृत्तये तस्याग्निरेवाग्निर्भवति समित्समिदि
त्यादि समामनंति स नित्यानुवादः अथाप्युपासनार्थः एष वादस्तथा
पि स गुणः शक्यते छंदोगैरप्युपसंहर्तुं न चात्र पंच संख्याविरोध
आशंक्यः संपादिकाग्न्यभिप्रायात्वेषा पंचसंख्या नित्यानुवाद एता

नविध्यसमवायिनीसद्दोषः॥ एवंप्राणसंवादादिष्वप्यधिकस्यगुणस्येतर
त्रोपसंहारोनविरुध्यते नचावापोद्वापभेदाद्वेद्यभेदोविद्याभेदस्याश्रीयेत
कस्यचिद्धर्मस्यावापोद्वापयोरपिप्रत्यभिज्ञायमानेवेद्यशरीरेऽभेदावगमात्। त
स्मादेकैवविद्यैव। स्वाध्यायस्यतथात्वेनहिसमाचारेऽधिकाराच्चसववच्च
तन्नियमः॥ ॥ यदप्युक्तमाथर्वणिकानांविद्यांप्रतिशिरोव्रताद्यपेक्ष
णादन्येषांचतदनपेक्षणाद्विद्याभेदइतितत्प्रत्युच्यते। स्वाध्यायस्यैष
धर्मोनविद्यायाः। कथमिदमवगम्यते। यतस्तथात्वेनस्वाध्यायधर्मत्वेन
समाचारेवेदव्रतोपदेशपरेग्रंथेआथर्वणिकाइदमपिवेदव्रतत्वेनव्या
ख्यातमितिसमामनंति नैतदचीर्णव्रतोऽधीतइतिचाधिकृतविष
यादेतच्छब्दादध्ययनशब्दाच्चोपनिषदध्ययनेधर्मएवैषनिर्धा
र्यते। ननुचतेषामेवैतांब्रह्मविद्यांवदेतशिरोव्रतंविधिवद्यैस्तुचीर्णमि

तिब्रह्मविद्यासंयोगप्रकरणादेकैवसर्वत्रब्रह्मविद्येतिसंकीर्त्यतेवैषधर्मः न
तत्राप्येतानितिप्रकृतप्रत्यवमर्शात्सन्निहितत्वंचब्रह्मविद्यायाग्रंथविछे
षापेक्षमितिग्रंथविक्षेपसंयोग्येवेषधर्माः॥ सर्वत्रैतन्नियमइतिनिद
र्शननिर्देशः। यथाचसर्वाःसप्तसोमादयःशतौदनपर्यंताःवेदांतरोदित
त्रैताग्न्यनभिसंबंधादाथर्वणोदितैकाग्निसंबंधाच्चाथर्वणिकानामेव
नियम्यंते तथैवमपिधर्मःस्वाध्यायविशेषसंबंधात्तत्रैवनियम्य
ते तस्मादप्यनवद्यंविद्यैकत्वोपदेशात्सर्वेवेदायत्पदमामनंतीति
तथैतंह्येवबह्वृचामहत्युक्थेमीमांसंतएतं
एतदग्रेचतुःषष्टिपत्रं

२लं॥ ॥दर्शयतिच॥ दर्शयतिचवेदोविद्यैकत्वंसर्ववेदांतेषुविद्येकर

सु·भा·त

त·पा·

५१

६३

मग्नावध्वर्यव एतं महाव्रते छंदोगा इति च। तथा महद्भयं वज्रमुद्यतमिति काठक उक्तस्येश्वरगु
णस्य भयहेतुत्वस्य तैत्तिरीयके भेददर्शननिंदायै परामर्शो दृश्यते। यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमं
तरं कुरुते। अथ तस्य भयं भवति। तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्येति। तथा वाजसनेयके प्रादेश
मात्रसंपादितस्य वैश्वानरस्य छांदोग्ये सिद्धवदुपादानं। यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमा
त्मानं वैश्वानरमुपास्त इति। तथा सर्ववेदांतप्रत्ययत्वेनान्यत्र विहितानामुक्थादीनामन्यत्रोपास
नविधानायोपादानात्प्रायदर्शनन्यायेनोपासनानामपि सर्ववेदांतप्रत्ययत्वसिद्धिः।४।उप
संहारोर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च।५।इदं प्रयोजनसूत्रं। स्थिते चैवं सर्ववेदांतप्रत्ययत्वे विज्ञान
नामन्यत्रोदितानां विज्ञानगुणानामन्यत्रापि समाने विज्ञान उपसंहारो भवत्यर्थाभेदाद्य एव हि ते
षां गुणानामेकत्रार्थो विशिष्टविज्ञानोपकारः स एवान्यत्रापि। उभयत्रापि हि तदेवैकं विज्ञानं।
तस्मादुपसंहारो विधिशेषवद्यथा विधिशेषाणामग्निहोत्रादिधर्माणां तदेवैकमग्निहोत्रादिकर्म
सर्वत्रेत्यर्थाभेदादुपसंहार एवमिहापि। यदि हि विज्ञानभेदो भवेत्ततो विज्ञानांतरनिबंधनत्वाद्गुण
नां प्रकृतिविकृतिभावाभावाच्च न स्यादुपसंहारः। विज्ञानैकत्वे तु नैवमित्यस्यैव तु प्रयोजनसूत्र

र.सू.भा. स्यप्रपंचः सर्वाभेदादित्यारभ्य भविष्यति॥७॥ अथान्यत्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात्। द्वै.त ३

५४
६०

वाजसनेयके ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति ६:
प्रक्रम्य वागादीन्प्राणानसुरपाप्मविद्धत्वेन निन्दित्वा मुख्यप्राणपरिग्रहः पठ्यते। अथ हेममा
सन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायदिति। तथा छांदोग्येपि तद्ध देवा उ
द्गीथमाजह्रुरनेनैनानभिभविष्याम इति प्रक्रम्येतरान्प्राणानसुरपाप्मविद्धत्वेन निंदित्वा त
थैव प्राणे मुख्ये परिग्रहः पठ्यते। अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासांचक्रिर इति
उभयत्रापि च प्राणप्रशंसया प्राणविद्याविधिरध्यवसीयते तत्र संशयः किमत्र विद्याभे
दः स्यादाहोस्विद्विद्यैकत्वमिति। किं तावत्प्राप्तं पूर्वेण न्यायेन विद्यैकत्वं ननु न युक्तं विद्यैकत्वं
प्रक्रमभेदादन्यथा हि प्रक्रमन्ते वाजसनेयिनोन्यथा छंदोगाः त्वं न उद्गायेति वाजसनेयिनः
उद्गीथस्य कर्तृत्वेन प्राणमामनंति। छंदोगास्तु उद्गीथत्वेन तमुद्गीथमुपासांचक्रिर इ
ति तत्कथं विद्यैकत्वं स्यादिति चेन्नैष दोषः न ह्येतावता विशेषेण विद्यैकत्वमपगच्छत्यविशे
षस्यापि बहुतरस्य प्रतीयमानत्वात्तथा हि देवासुरसंग्रामोपक्रमत्वमसुराभिप्राय १

सू.भा उद्गीथोपन्यासो वागादिसंकीर्त्तनं तान्त्रैदयाप्राणे मुख्ये व्यपाश्रयस्तद्वीर्याच्चासुरविध्वंस तं.त्व
नमश्मलोष्ठनिदर्शनेनेत्येवं बहवोर्था उभयत्राप्यविशिष्टाः प्रतीयंते। वाजसनेयकेपि ३३
चोद्गीथसामानाधिकरण्यं प्राणस्य श्रुतमेष वा उद्गीथ इति तस्माच्छांदोग्येपि कर्त्तृत्वं लक्ष
यितव्यं तस्माच्च विद्यैकत्वमिति॥६॥ नवा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत्॥७॥ न
वा विद्यैकत्वमत्र न्याय्यं विद्याभेद एवात्र न्याय्यः कस्मात्प्रकरणभेदादिति उपक्रमभेदादि
त्यर्थस्तथाहि उपक्रमभेदो दृश्यते। छांदोग्ये तावदोमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्येवमु
द्गीथावयवस्योंकारस्योपास्यत्वं प्रस्तुत्य रसतमत्वादिगुणोपव्याख्यानं कृत्वाथखल्वेत
स्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवतीति पुनरपि तमेवोद्गीथावयवमोंकारमनुवर्त्य देवासुरा तत्र ५
ख्यायिकाद्वारेण तमुद्गीथमुपासांचक्रिर इत्याह। तत्र यद्युद्गीथशब्देन सकलाभक्ति का
रभिप्रेयेत तस्याश्च कर्त्तोद्गातर्त्विक् ततउपक्रमश्चोपरुध्येत लक्षणा च प्रसज्येत। उपक्रम ६८
तंत्रेण चैकस्मिन्वाक्ये उपसंहारेण भवितव्यं। तस्मादत्र तावदुद्गीथावयव ओंकारे प्राण

दृष्टिरुपदिश्यते। वाजसनेयके तूद्गीथशब्देनावयवग्रहे कारणाभावात्सकलैव भक्तिरावेद्यते।
त्वं न उद्गायेत्यपि तस्याः कर्त्तोद्गातर्त्विक्प्राणत्वेन निरूप्यत इति प्रस्थानांतरं। यदपि तत्रोद्गीथसा
मानाधिकरण्यं प्राणस्य तदप्युद्गातृत्वेनैव दिदर्शयिषितस्य सर्वात्मत्वप्रतिपादनार्थमिति न वि
धेकत्वभावहृतिः सकलभक्तिविषय एव च तत्राप्युद्गीथशब्द इति वैषम्यं। न च प्राणस्योद्गा
तृत्वमसंभवेन हेतुना परित्यज्येत। उद्गीथभाववदुद्गातृभावस्याप्युपासनार्थत्वेनोपदिश्यमान
त्वात्प्राणवीर्येणैव चोद्गातोद्गात्रं करोतीति नात्यसंभवः। तथा च तत्रैव आवेदितं वा वाचत्येव स
प्राणेन चोदगायदिति। न च विवक्षितार्थभेदे गम्यमाने वाक्यच्छायानुसारमात्रेण समानार्थत्वम
ध्यवसातुं युक्तं। तथाह्यभ्युदयवाक्ये पशुकामवाक्ये च त्रेधा तंडुलान्विभजेत् ये मध्यमाः स्युस्ता
नग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यादित्यादि निर्देशसाम्येप्युपक्रमभेदादभ्युदयवाक्ये देव
तापनयोध्यवसितः पशुकामवाक्ये तु यागविधिस्तथेहाप्युपक्रमभेदाद्विद्याभेदः परोवरीयस्त्वा
दिवद्यथा परमात्मदृष्ट्यध्यासः साम्येप्याकाशो ह्येवैभ्यो लोकेभ्यो ज्यायानाकाशः परायणं स एष

स्व. ना प्यवाक्ये विसृज्यमाने एते पक्षाः प्रतिभांति। तत्रान्यतमनिर्द्धारणकारणाभावादनिर्द्धारणप्राप्ताविदमु- स्व. त ३२
च्यते। व्याप्तेश्च समंजसमिति। चशब्दोयं तुशब्दस्थाने निवेशी परपक्षव्यावर्त्तनप्रयोजनस्तदिहत्र-
यः पक्षाः सावद्या इति पर्यवस्यते। विशेषणपक्ष एवैको निरवद्य इत्युपादीयते। तत्राध्यासे तावद्या
बुद्धिरितरत्राध्यस्यते तच्छब्दस्य लक्षणा हेतित्वं प्रसज्येत तत्फलं च कल्प्यत। अथ यत एव फलमा-
पयिता ह वै कामानां भवतीत्यादीति चेन्न तस्यान्यफलत्वादध्यासादिहेति फलं हि तत्रोद्गी-
थाध्यासफलं। अपवादेपि समानः फलाभावः। मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः फलमिति चेन्न पुरुषा-
र्थोपयोगानवगमात्। न च कदाचिदोंकारादोंकारबुद्धिर्निवर्त्तते उद्गीथादुद्गीथबुद्धिर्न चे-
दं वाक्यं वस्तुतत्त्वप्रतिपादनपरमुपासनाविधिपरत्वात्। नाप्येकत्वपक्षः संगच्छते। निष्प्रयोजनं
हि तदा शब्दद्वयोच्चारणं स्यादेकेनैव विवक्षितार्थसमर्पणात्। न च होत्रविषय आध्वर्यविष- ७
ये वाक्षरे ओंकारशब्दवाच्ये उद्गीथशब्दप्रसिद्धिरस्ति। नापि सकलायां साम्नो द्वितीयायां भक्तावुद्गी-
या थशब्दवाच्यायामोंकारशब्दप्रसिद्धिर्येनानतिरिक्तार्थता स्यात्। परिशेषाद्विशेषणपक्षः परिगृह्यते।।

द्विर ण

स्तू.भा परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्त इति परोवरीयस्त्वगुणविशिष्टमुद्गीथोपासनमस्यादित्यगतहिरण्य
श्मश्रुत्वादिगुणविशिष्टोद्गीथोपासनाद्भिन्नं। न चेत्तरेतरगुणोपसंहार एकस्यां शाखायां त
द्वच्छाखान्तरस्थेष्वप्येवंजातीयकेषूपासनेष्विति। शास्त्रं ज्ञातश्चैतदुक्तमस्ति तु तदपि। अथोच्य
ते। संज्ञैकत्वाद्विद्यैकत्वमत्र न्याय्यमुद्गीथविद्येति ह्युभयत्राप्येका संज्ञेति। तदपि नोपपद्यते
उक्तं ह्येतत्तत्रैवाप्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवदिति। तदेवात्र न्याय्यतरं श्रुत्यक्षरानुगतं हि
तत्संज्ञैकत्वं तु श्रुत्यक्षरबाह्यं। उद्गीथशब्दमात्रप्रयोगाल्लौकिके व्यवहर्तृभिरुपचर्यते। अ
स्ति चैतत्संज्ञैकत्वं प्रसिद्धभेदेष्वपि परोवरीयस्त्वाद्युपासनेषूद्गीथविद्येति। तथा प्रसिद्धभे
दानामप्यग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां काठकैकग्रन्थपरिपठितानां काठकसंज्ञैकत्वं दृश्यते त
थेहापि भविष्यति। यत्र तु नास्ति कश्चिदेवंजातीयको भेदहेतुस्तत्र भवतु संज्ञैकत्वाद्विद्यैकत्वं। यथा सं
वर्गविद्यादिषु॥ व्याप्तेश्च समञ्जसं॥ ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्यत्राक्षरोद्गीथशब्दयोः सा
मानाधिकरण्ये श्रूयमाणे ध्यासापवादैकत्वविशेषणपक्षाणां प्रतिभानात्कतमोऽत्र पक्षो न्या ६६

य्यः स्यादिति विचारस्तत्राध्यासो नाम द्वयोर्वस्तुनोरनिवर्तितायामेवान्यतरबुद्धावन्यत
रबुद्धिरध्यस्यते। यस्मिन्नितरबुद्धिरध्यस्यतेऽनुवर्तत एव तस्मिंस्तद्बुद्धिरध्यस्तेतरबुद्धावपि।
यथा नाम्नि ब्रह्मबुद्धावध्यस्तायामप्यनुवर्तत एव नामबुद्धिर्न ब्रह्मबुद्ध्या निवर्त्यते यथा वा प्र
तिमादिषु विष्ण्वादिबुद्ध्यध्यासः एवमिहाप्यक्षरउद्गीथबुद्धिरध्यस्येतोद्गीथे वाक्षरबुद्धिरि
ति। अपवादो नाम यत्र कस्मिंश्चिद्वस्तुनि पूर्वनिविष्टायां मिथ्याबुद्धौ निश्चितायां पश्चादुपजा
यमानया यथार्थबुद्ध्या पूर्वनिविष्टाया मिथ्याबुद्धेर्निवर्तिका भवति। यथा देहेन्द्रियसंघाते आत्म
बुद्धिरात्मन्येवात्मबुद्ध्या पश्चाद्भाविन्या तत्त्वमसीत्यनया यथार्थबुद्ध्या निवर्त्यते यथा दिग्भ्रान्ति
बुद्धिर्दिग्याथात्म्यबुद्ध्या निवर्त्यते एवमिहाप्यक्षरबुद्ध्योद्गीथबुद्धिर्निवर्त्यते उद्गीथबुद्ध्या वाक्षर
बुद्धिरिति। एकत्वं त्वक्षरोद्गीथशब्दयोरनतिरिक्तार्थवृत्तित्वं यथा द्विजोत्तमो ब्राह्मणो भूमिदेव इति॥
विशेषणं पुनः सर्ववेदव्यापिन ओमित्येतस्याक्षरस्य ग्रहणप्रसंगे औद्गात्रविषयस्य समर्पणं यथा
नीलं यदुत्पलं तदानयेति एवमिहाप्युद्गीथो य ओंकारस्तमुपासीतेति। एवमेतस्मिन्सामानाधिकर

सू॰भा न चैते प्रियशिरस्त्वादयो ब्रह्मधर्माः कोशधर्मास्त्वेते इति उपदिष्टमस्माभिरानंदमयो ऽभ्यासादि त॰ त॰ २३
सूत्रे। अपि च परस्मिन् ब्रह्मणि चित्तावतारोपायमात्रत्वेनैते परिकल्प्यंते न द्रष्टव्यत्वेन। एवम
पि स्फुटतरमन्यत्राप्राप्तिः प्रियशिरस्त्वादीनां ब्रह्मधर्मत्वे नान्वकलीन्यायमात्रमिदमाचार्ये
ण प्रदर्शितं प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरिति। स च न्यायो ऽन्येषु निश्चितेषु ब्रह्मधर्मेषूपासनायोपु
दिश्यमानेषु नेतव्यः संयद्वामत्वादिषु सत्यकामत्वादिषु च। तेषु हि सत्योपास्यस्य ब्रह्मण एकत्वे
प्रक्रमभेदादुपासनाभेदे सति नान्योन्यधर्माणामन्योन्यत्र प्राप्तिः। यथा च द्वे नार्यावेकं पतिमुप
साते छत्रेणान्या चामरेणान्या तत्र चोपास्यैकत्वे ऽप्युपासनभेदो धर्मव्यवस्था च भवत्येवमिहा
पीति। उपचितापचितगुणत्वं हि सति भेदव्यवहारे सगुणे ब्रह्मण्युपपद्येत न निर्गुणे ब्रह्मणि। अ
तो न सत्यकामत्वादीनां धर्माणां क्वचिच्छ्रुतानां सर्वत्र प्राप्तिरित्यर्थः। छ। इतरे त्वर्थसामान्यात्॥
इतरे त्वानंदादयो धर्मा ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनायैवोच्यमाना अर्थसामान्यात्प्रतिपाद्यस्य ब्रह्म
णो धर्मिण एकत्वात्सर्वे सर्वत्र प्रतीयेरन्निति विशेषः। प्रतिपत्तिमात्रप्रयोजना हि त इति॥१३॥ आध्या पत्ति
नाय प्रयोजनाभावात्॥ काठके पठ्यते इंद्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मन इत्यारभ्य पुरुष १९९।

अक्षरं
व्याप्तेः सर्ववेदसाधारण्यात्सर्वव्याप्यक्षरमिह माप्रसंजीत्यत उद्गीथशब्देन विशेष्यते। कथं नु नामो
द्गीथावयवभूत ॐकारो गृह्येतेति। ननु चास्मिन्नपि पक्षे समानो लक्षणा उद्गीथशब्दस्यावयवलक्षणा
र्थत्वात्। सत्यमेवमेतत्। लक्षणायामपि सन्निकर्षविप्रकर्षौ भवत एव। अध्यासपक्षे ह्यर्थांतरबुद्धिर
र्थांतरे निक्षिप्यत इति विप्रकृष्टा लक्षणा। विशेषणपक्षे त्ववयव[illegible]विवक्षने शब्देनावयवः समर्प्यत इ
प्र ति संनिकृष्टा। समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दाः अवयवेष्वपि वर्तमाना दृष्टाः पटग्रामादिषु। अतश्च व्याप्तेर्हे
तोरोमित्येतदक्षरमित्येतस्योद्गीथमित्येतद्विशेषणमिति समंजसमित्येतन्निरवद्यमित्यर्थः। सर्वाभेदा
दन्यत्रेमे॥ वाजसनेयिनां छंदोगानां च प्राणसंवादे श्रैष्ठ्यगुणान्वितस्य प्राणस्योपास्यत्वमुक्तं
वागादयोपि तत्र वसिष्ठत्वादिगुणान्विता उक्ताः। ते च गुणाः प्राणे पुनः प्रत्यर्पिताः। यद्वा अहं वसि
ष्ठास्मि त्वं तद्वसिष्ठो ऽसीत्यादिना। अन्येषामपि तु शाखिनां कौषीतकिप्रभृतीनां प्राणसंवादेष्वथा
तो निःश्रेयसादानमेता ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमाना इत्येवंजातीयकेषु प्राणस्य श्रैष्ठ्यमुक्तं
न त्विमे वसिष्ठत्वादयो गुणा उक्ताः। तत्र संशयः किमिमे वसिष्ठत्वादयो गुणाः क्वचिदुक्ता अन्यत्रा

स्व·भा· प्यस्येरन्नुत नास्येरन्निति। तत्र प्राप्तं तावन्नास्येरन्निति। कुतः। एवंशब्दसंयोगात्। अथो य एवं विद्वान्प्राणे वे·स·
निःश्रेयसं विदित्वेति तत्र तत्रैवंशब्देन वेद्यं वस्तु निवेद्यते। एवंशब्दश्च संनिहितालंबनो न त्वशाखांतरपठि- ३३
तमेवंजातीयकं गुणजातं शक्नोति निवेदयितुं। तस्मात्स्वप्रकरणस्थैरेव गुणैर्निराकांक्षत्वमि-
त्येवं प्राप्ते प्रत्याह। अस्येरन्निमे गुणाः क्वचिदुक्ता वसिष्ठत्वादयोऽन्यत्रापि। कुतः। सर्वाभेदात्। सर्वत्र हि त-
देवैकं प्राणविज्ञानमभिन्नं प्रत्यभिज्ञायते प्राणसंवादादिसारूप्यात्। अभेदे च विज्ञानस्य कथमिमे गुणाः
वे क्वचिदुक्ता अन्यत्र नास्येरन्। नन्वेवंशब्दस्तत्र तत्र भेदेनैवंजातीयकं गुणजातं वेद्यत्वाय समर्पयतीत्यु-
क्तमत्रोच्यते। यद्यपि कौषीतकिब्राह्मणगतेनैवंशब्देन वाजसनेयिब्राह्मणगतं गुणजातमसंशब्दितम-
वि संनिहितत्वात् तथापि तस्मिन्नेव विज्ञाने वाजसनेयिब्राह्मणगतेनैवंशब्देन तत्संशब्दितमिति न परशा-
खागतमप्यभिन्नविज्ञानावबद्धं गुणजातं स्वशाखागताद्विशिष्यते। न चैवं सति श्रुतहानिरश्रु-
तकल्पना भवति। एकस्यामपि शाखायां श्रुता गुणाः श्रुता एव सर्वत्र भवंति गुणवतो
भेदाभावात्। न हि देवदत्तः शौर्यादिगुणत्वेन स्वदेशे प्रसिद्धो देशांतरगतस्तद्देशैरविभावितशौ- ४८
र्यादिगुणोऽप्यतद्गुणो भवति। यथा च तत्र परिचयविशेषाद्देशांतरेऽपि देवदत्तगुणा विभाव्यंते।

एवमभियोगविशेषाच्छाखांतरे उपास्या गुणाः शाखांतरेऽप्यस्येरन्। तस्मादेकप्रधानसंबद्धा धर्मा
एकत्राप्युच्यमानाः सर्वत्रैवोपसंहर्तव्या इति। छ। आनंदादयः प्रधानस्य। छ। ब्रह्मस्वरूपप्रति-
पादनपरासु श्रुतिष्वानंदरूपत्वं विज्ञानघनत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वमित्येवंजातीयका ब्रह्म-
णो धर्माः क्वचित्केचिच्छ्रूयंते। तेषु संशयः। किमानंदादयो ब्रह्मधर्मा यावंतो यत्र श्रूयंते तावंत एव
तत्र प्रतिपत्तव्याः किं वा सर्वे सर्वत्रेति। तत्र यथाश्रुति विभागेन धर्मप्रतिपत्तौ प्राप्तायामिदमुच्यते।
आनंदादयः प्रधानस्य प्रधानस्य ब्रह्मणो धर्माः सर्वे सर्वत्र प्रतिपत्तव्याः। कस्मात्। सर्वाभेदादेव
सर्वत्र हि तदेवैकं प्रधानं विशेष्यं ब्रह्म न भिद्यते। तस्मात्सार्वत्रिकत्वं ब्रह्मधर्माणां। तेनैव पूर्वाधि-
करणोदितेन देवदत्तशौर्यादिनिदर्शनेन। नन्वेवं सति प्रियशिरस्त्वादयोऽपि धर्माः सर्वे सर्वत्र संकी-
र्येरन्। तथा हि तैत्तिरीयके आनंदमयमात्मानं प्रक्रम्याम्नायते तस्य प्रियमेव शिरः। मोदो दक्षिणः प-
क्षः। प्रमोद उत्तरः पक्षः। आनंद आत्मा। ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत उत्तरं पठति। छ। प्रियशिरस्त्वाद्यप्रा-
प्तिरुपचयापचयौ हि भेदे। छ। प्रियशिरस्त्वादीनां धर्माणां तैत्तिरीयके आम्नातानां नास्त्यन्यत्र प्रा- न्य
प्तिः। यत्कारणं प्रियं मोदः प्रमोद आनंद इत्येते परस्परापेक्षया भोक्त्रंतरापेक्षया चोपचितापचितरू-
पा उपलभ्यंते। उपचयापचयौ च सति भेदे संभवतः। निर्भेदं तु ब्रह्म एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिभ्यः

स्त॰भा॰ व्यमित्यत्रोच्यते। स्यादवधारणादिति। भवेदुपपन्नं परमात्मनो ग्रहणं। कस्मादवधारणात्परमात्मग्रह
७१ णं हि प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणमंजसमवकल्पेतान्यथात्वनंजसं तत्परिकल्प्येत। लोकसृष्टिवच
नं तु श्रुत्यंतरप्रसिद्धमहाभूतसृष्ट्यनंतरमिति योजयितव्यमिति यथा तत्तेजोऽसृजतेत्येतच्छ्रुत्यंतरप्रसिद्ध
वियद्वायुसृष्ट्यनंतरमित्ययमुक्तं एवमिहापि श्रुत्यंतरप्रसिद्धो हि समानविषयो विशेषः श्रुत्यंतरेणु
पसंहर्तव्यो भवति। योऽप्ययं व्यापारविशेषानुगमस्तान्योगमानयदित्येवमादिः सोऽपि विवक्षितार्था
वधारणानुगुण्येनैव गृहीतव्यो न ह्ययं सकलः कथाप्रबंधो विवक्षित इति शक्यं वक्तुं। तत्प्रतिपत्तौ पुरुषा
र्थाभावाद्ब्रह्मात्मत्वं त्विह विवक्षितं। तथा ह्ययं भः प्रभृतीनां लोकानां लोकपालानां चाग्न्यादीनां सृष्टिं शि
त ष्ट्वाकरणानिकरणायतनं च शरीरमुपदिश्य स एव कर्ता कथं न्विदं मदृते स्यादिति वीक्ष्येदं शरीरं प्रविवे
शेति दर्शयति। स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यतेति। पुनश्च यदि वाचाभिव्याहृतं यदि प्राणे
नाभिप्राणितमित्येवमादिना करणव्यापारविवेचनपूर्वकमथ कोऽहमिति वीक्ष्य स एतमेव पुरुषं ब्रह्म त ७१
तममपश्यदिति ब्रह्मात्मत्वदर्शनमवधारयति। तथोपरिष्टादप्येष ब्रह्मैष इंद्र इत्यादिना समस्तं भेदजा
तं सह महाभूतैरनुक्रम्य सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा। प्रज्ञानं ब्रह्मे

त्यपरं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति। तत्र संशयः। किमिमे सर्वे एवार्थादयस्ततस्ततः परत्वेन प्रतिपा
द्यंते उत पुरुष एवैभ्यः परः प्रतिपाद्यत इति। तत्र तावत्सर्वेषामेवैषां परत्वेन प्रतिपादनमिति भवति म
तथा हि श्रूयते इदमस्मात्परमिदमस्मात्परमिति। ननु बहुष्वर्थेषु परत्वेन प्रतिपिपादयिषितेषु वाक्य
भेदः स्यान्नैष दोषः। वाक्यबहुत्वोपपत्तेः। बहून्येव ह्येतानि वाक्यानि प्रभवंति बहूनर्थान् परत्वोपेतान्
प्रतिपादयितुं। तस्मात्प्रत्येकमेषां परत्वप्रतिपादनमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। पुरुष एवैभ्यः सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्य
त इति युक्तं न प्रत्येकमेषां परत्वप्रतिपादनं। कस्मात्प्रयोजनाभावात्। न हीतरेषु परत्वेन प्रतिपन्नेषु किंचि
त्प्रयोजनं दृश्यते श्रूयते वा। पुरुषे त्विंद्रियादिभ्यः परस्मिन्सर्वानर्थव्रातातीते प्रतिपन्ने दृश्यते प्रयो
जनं मोक्षसिद्धिस्तथा च श्रुतिर्निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति। अपि च परप्रतिषेधेन काष्ठाशब्दे
न च पुरुषविषयमादरं दर्शयन्पुरुषप्रतिपत्त्यर्थैव पूर्वा परप्रवाहोक्तिरिति दर्शयति। आध्यानायेत्याध्या
नपूर्वकाय सम्यग्दर्शनायेत्यर्थः। सम्यग्दर्शनार्थमेव हीहाध्यानमुपदिश्यते न त्वाध्यानमेव स्वप्रधानं।
॥१४॥ आत्मशब्दाच्च। इतश्च पुरुषप्रतिपत्त्यर्थैवेयमिंद्रियादिप्रवाहोक्तिर्यत्कारणमेष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा
न प्रकाशते दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति प्रकृतं पुरुषमात्मेत्याह अतश्चानात्मत्वमितरेषां
विवक्षितमिति गम्यते। तस्यैव च दुर्विज्ञानतां संस्कृतमतिगम्यतां च दर्शयति। तद्विज्ञानायैव यच्छेद्वाङ्मनसी

अपि च २

स्र्.भा प्राऊ इत्याध्यानं विदधाति। तद्व्याख्यातमानुमानिकमप्येकेषामित्यत्र। एवमनेकप्रकारश्राश्रयातिश- तै.उ. २३
यः श्रुतेः पुरुषे लक्ष्यते नेतरेषु। सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदमित्युक्तेः किं तदध्वनः पारं
कौ विष्णोः परमं पदमित्यस्यामाकांक्षायामिन्द्रियाद्यनुक्रमणात्परमपदप्रतिपत्त्यर्थ एवायमायास इ-
ति अवसीयते। आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्॥ ऐतरेयके श्रूयते। आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसी-
न्नान्यत्किंचन मिषत्स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमांल्लोकानसृजताम्भो मरीचीर्मरमाप इति। तत्र
संशयः किं पर एवात्मेहात्मशब्देनाभिलप्यते उत अन्यः कश्चिदिति। किं तावत्प्राप्तं न पर आत्मेहात्म-
शब्दाभिलप्यो भवितुमर्हति। कस्माद्वाक्यान्वयदर्शनात्। ननु वाक्यान्वयः सुतरां परमात्मविषयो
दृश्यते। प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणादीक्षणपूर्वकस्रष्टृत्ववचनाच्च। नेत्युच्यते लोकसृष्टिवचना-
त्परमात्मनि हि स्रष्टरि गृह्यमाणे महाभूतसृष्टिरादौ वक्तव्या लोकसृष्टिस्त्विहादावुच्यते। लोकाश्च
महाभूतसन्निवेशविशेषाः। तथा चाम्भःप्रभृतीन्लोकत्वेनैव निर्ब्रवीति। अदोऽम्भः परेण दिवमित्या-
दिना। लोकसृष्टिश्च परमेश्वराधिष्ठितेनापरेण केनचिदीश्वरेण क्रियत इति श्रुतिस्मृत्योरुपलभ्यते। ७०
तथा हि श्रुतिर्भवत्यात्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविध इत्याद्या। स्मृतिरपि स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष

उच्यते। आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत इति। ऐतरेयिणोऽप्यथातो रेतसः सृष्टिः प्रजापतेरेतो दे-
वा इत्यत्र पूर्वस्मिन्प्रकरणे प्रजापतिकर्तृकां विचित्रां सृष्टिमामनन्ति। आत्मशब्दोऽपि तस्मिन्प्रयुज्यमा-
नो दृष्ट आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविध इत्यत्र एकत्वावधारणमपि प्रागुत्पत्तेः स्वविकारापेक्षमुप-
पद्यते। ईक्षणमपि तस्य चेतनत्वाभ्युपगमादुपपन्नमपि च ताभ्यो गामानयत्ताभ्योऽश्वमानयत्ता-
भ्यः पुरुषमानयत्ता अब्रुवन्नित्येवंजातीयको भूयान्व्यापारविशेषो लौकिकेषु विशेषवत्स्वात्मसु प्र-
सिद्ध इहानुगम्यते। तस्माद्विशेषवानेव कश्चिदिहात्मा स्यादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः पर एवात्मेहात्मशब्दे-
न गृह्यते इतरवद्यथेतरेषु सृष्टिश्रवणेषु तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्येवमादिषु पर-
स्यात्मनो ग्रहणं। यथा चेतस्मिन्लौकिके आत्मशब्दप्रयोगे प्रत्यगात्मैव मुख्य आत्मशब्देन गृह्यते।
तथेहापि भवितुमर्हतीति। यत्र त्वात्मैवेदमग्र आसीदित्येवमादौ पुरुषविध इत्येवमादि विशेषणान्त-
रं श्रूयते भवेत्तत्र विशेषणवत आत्मनो ग्रहणमत्र पुनः परमात्मग्रहणानुगुणमेव विशेषणमप्युत्तरमु-
लभ्यते स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमांल्लोकानसृजतेत्येवमादि। तस्मात्तस्यैव ग्रहणमिति न्याय्यं॥
अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात्॥ वाक्यान्वयदर्शनान्न परमात्मग्रहणमिति पुनर्यदुक्तं तत्परिहर्त्त-

सू॰भा॰ यितुं। पूर्वस्यैव पुरुषमात्रसंयोगिनः आचमनस्येह प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्। अत एव नोभयविधानमु
भयविधाने च वाक्यं भिद्येत। तस्मात्प्राप्तमेवाशिशिषतामशितवतां चोभयत्राचमनमनूद्येतमे
व तदनमनग्नं कुर्वंतो मन्यंत इति प्राणस्यानग्नताकरणसंकल्पोऽनेन वाक्येनाचमनीयास्वप्सु प्र
ण विद्यासंबंधित्वेनापूर्व उपदिश्यते। न त्वाचमनमनग्नतावाद आचमनस्तुत्यर्थ इति न्याय्यं। आचम
नस्याविधेयत्वात्। स्वयं चानग्नतासंकल्पस्य विधेयत्वप्रतीतेः। न चैवं सत्येकस्याचमनस्योभया
ता र्थताभ्युपगता भवति प्रायत्यार्थता परिधानार्थता चेति क्रियांतरत्वाभ्युपगमात्। क्रियांतरमेव ह्या
चमनं नाम प्रायत्यार्थं पुरुषस्याभ्युपगम्यते। तदीयासु त्वप्सु वासःसंकल्पनं नाम क्रियांतरमे
व परिधानार्थं प्राणस्याभ्युपगम्यत इत्यनवद्यं। अपि च यदिदं किंचाश्वभ्य आ क्रिमिभ्य आ कीटप
तंगेभ्यस्तत्तेऽन्नमित्यत्र तावन्न सर्वान्नाभ्यवहारश्चोद्यत इति शक्यं वक्तुं। अशब्दत्वादशक्यत्वाच्च। सर्वं तु
प्राणस्यान्नमितीयमन्नदृष्टिश्चोद्यते। तत्साहचर्यादापो वास इत्यत्रापि नापामाचमनं चोद्यते। प्रसि
द्धास्वेव त्वाचमनीयास्वप्सु परिधानदृष्टिश्चोद्यत इति युक्तं। न ह्यर्धवैशसं संभवत्यपि चाचामं
तीति वर्तमानापदेशित्वान्नायं शब्दो विधिक्षमः। ननु मन्यंत इत्यपि समानं वर्तमानापदेशित्वं। सत्यमे ७२

ति ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनमेवावधारयति। तस्मादिहात्मगृहीतिरित्यनपवादः। अपर आह। आत्मगृ
२ हीतिरितरवदुत्तरात्। वाजसनेयके कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यंतर्ज्योतिः पुरुष
इत्यात्मशब्देनोपक्रम्य तस्यैव सर्वसंगविमुक्तत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मात्मतामवधारयति। तथा ह्युप
संहरति। स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्मेति। छांदोग्येऽपि। सदेव सोम्येदमग्र आसी
देकमेवाद्वितीयमित्यंतरेणैवात्मशब्दमुपक्रम्योदर्के स आत्मा तत्त्वमसीति तादात्म्यमुपदिशति। तत्र सं
शयः तुल्यार्थत्वं वानयोराम्नानयोः स्यादतुल्यार्थत्वं वेति। अतुल्यार्थत्वमिति तावत्प्राप्तमतुल्यत्वा
दाम्नानयोर्न ह्याम्नानवैषम्ये सत्यर्थसाम्यं युक्तं प्रतिपत्तुं। आम्नानतंत्रत्वादर्थपरिग्रहस्य। वाजसनेयके ह्या
त्मशब्देनोपक्रमादात्मतत्त्वोपदेश इति गम्यते। छांदोग्ये तूपक्रमविपर्ययादुपदेशविपर्ययः। न
नु छांदोग्यानामप्युदर्के तादात्म्योपदेश इत्युक्तं। सत्यमुक्तं उपक्रमतंत्रत्वात्तूपसंहारस्य
तादात्म्यसंपत्तिः सेति मन्यते। तथा प्राप्तेऽभिधीयते। आत्मगृहीतिः सदेव सोम्येत्यत्र छंदोगा
नामपि भवितुमर्हतीतरवत्। यथा कतम आत्मेत्यत्र वाजसनेयिनामात्मगृहीतिस्तथैव।
कस्मादुत्तरात्तादात्म्योपदेशात्। अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात्। यदुक्तमुपक्रमान्वया

सू॰भा॰ दुपक्रमे चात्मशब्दश्रवणाभावान्नात्मगृहीतिरिति तस्य कः परिहार इति चेत्सोऽभिधीयते। स्याद त॰त॰ ३३
२ वधारणादिति। नैवं दुपपन्ने ह्यात्मगृहीतिरवधारणात् तथा हि येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतम
विज्ञातं विज्ञातमित्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमवधार्यते तत्सोपपादयिषया सदेवेत्याद्याह।
तच्चात्मगृहीतौ सत्यां संपद्यते। अन्यथा हि योऽयं मुख्य आत्मा स न विज्ञात इति नैव सर्वविज्ञा
नं संपद्येत। तथा प्रागुत्पत्तेरेकत्वावधारणं जीवस्य चात्मशब्देन परामर्शः स्वापावस्थायां च
तत्स्वाभावसंपत्तिकथनं परिचोदनापूर्वकं च पुनः पुनस्तत्त्वमसीत्यवधारणमिति सर्वमेतत्ता
दात्म्यप्रतिपादनायामेवावकल्पते। न तादात्म्यसंपादनायां। न चात्रोपक्रमे तत्त्वोपन्यासो
न्याय्यो न तस्योपक्रमे आत्मत्वसंकीर्तनमनात्मत्वसंकीर्तनं वास्ति सामान्योपक्रमश्च न वाक्य
शेषगतेन विशेषेण विरुध्यते विशेषाकांक्षित्वात् सामान्यस्य। सच्छब्दार्थोऽपि पर्यालोच्यमानो
न मुख्यादात्मनोऽन्यः संभवति। अतोऽन्यस्य वस्तुजातस्यारंभणशब्दादिभ्योऽनृतत्वोपपत्तेः। आ
म्नानवैषम्यमपि नावश्यमर्थवैषम्यमावहति आहर पात्रं पात्रमाहरेत्येवमादिष्वर्थसाम्येऽपि तद्द ७२
नात्तस्मादेवंजातीयकेषु वाक्येषु प्रतिपादनप्रकारभेदेऽपि प्रतिपाद्यार्थाभेद इति सिद्धं॥१७॥ कार्याख्या

नादपूर्वं। छन्दोगा वाजसनेयिनश्च प्राणसंवादे श्वादिमर्यादं प्राणस्यान्नमाम्नायन्तस्यैवापो वास
आमनन्ति। अनन्तरं च छन्दोगा आमनन्ति। तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधतीति।
वाजसनेयिनस्त्वामनन्ति। तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वा चाचामन्त्येतमेव तदनम
नग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते तस्मादेवंविदशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामेदेतमेव तदनमनग्नं कुरुत इति
तत्राचमनमनग्नताचिन्तनं च प्राणस्य प्रतीयते। तत्किमुभयमपि विधीयत उताचमनमेवो
तानग्नताचिन्तनमेवेति विचार्यते। किं तावत्प्राप्तं उभयमपि विधीयत इति कुतः उभयस्याप्य
वगम्यमानत्वादुभयमपि चैतदपूर्वत्वाद्विधेयं। अथवाचमनमेव विधीयते। विस्पष्टा हि त
स्मिन्विधिविभक्तिस्तस्मादेवंविदशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामेदिति। तस्यैव तु स्तुत्यर्थमनग्न
स्प तासंकीर्तनमित्येवं प्राप्ते अभो नाचमनं विधेयत्वमुपपद्यते। कार्याख्यानात्। प्राप्तमेव हीदं कार्यत्वेना
चमनं प्रायसार्थं स्मृतिप्रसिद्धमन्वाख्यायते। नन्वियं श्रुतिस्तस्याः स्मृतेर्मूलं स्यान्नेत्युच्यते। विषय
नानात्वात्। सामान्यविषया हि स्मृतिः पुरुषमात्रसंबद्धं प्रायत्यार्थमाचमनं प्रापयति। श्रुतिस्तु प्रा
णविद्याप्रकरणपठिता तद्विषयमेवाचमनं विदधती विदध्यात्। न च भिन्नविषययोः श्रुतिस्मृत्यो
र्मूलमूलिभावोऽवकल्पते। न चेयं श्रुतिः प्राणविद्यासंयोग्यपूर्वमाचमनं विधास्यतीति शक्यमाश्र

फल ३३

सू०आ० यितुं। पूर्वस्यैव पुरुषमात्रसंयोगिनः आचमनस्येह प्रत्यभिज्ञायमानत्वादत एव नोभयविधानमु
भयविधाने च वाक्यं भिद्येत। तस्मात्प्राप्तमेवाशिशिषता मशितवता चोभयत्र आचमनमनूद्यैतमे
वतदनमनग्नं कुर्वतो मन्यन्त इति प्राणस्यानग्नताकरणसंकल्पोनेन वाक्येनाचमनीयास्वप्सु प्र
णविद्यासंबंधित्वेनापूर्व उपदिश्यते। न त्वाचमनमनग्नतावादः आचमनस्तुत्यर्थ इति न्याय्यं। आचम
नस्याविधेयत्वात्। स्वयं चानग्नतासंकल्पस्य विधेयत्वप्रतीतेर्न चैवं सत्येकस्याचमनस्योभया
ता र्थताभ्युपगमो भवति प्रायत्यार्थता परिधानार्थता चेति क्रियांतरत्वाभ्युपगमात्। क्रियांतरमेव ह्या
चमनं नाम प्रायत्यार्थं पुरुषस्याभ्युपगम्यते। तदीयास्त्वप्सु वाससंकल्पनं नाम क्रियांतरमे
व परिधानार्थं प्राणस्याभ्युपगम्यत इत्यनवद्यं। अपि च यदिदं किंचाश्वभ्य आक्रिमिभ्य आकीटप
तंगेभ्यस्तत्तेन्नमित्यत्र तावन्न सर्वान्नाभ्यवहारश्चोद्यत इति शक्यं वक्तुं। अशब्दत्वादशक्यत्वाच्च। सर्वं तु
प्राणस्यान्नमितीयमन्नदृष्टिश्चोद्यते। तत्साहचर्यादापो वास इत्यत्रापि नापामाचमनं चोद्यते। प्रसि
द्धास्वेव त्वाचमनीयास्वप्सु परिधानदृष्टिश्चोद्यत इति युक्तं। न ह्यर्धवैशसं संभवत्यपि चाचामं
तीति वर्त्तमानापदेशित्वान्नायं शब्दो विधिक्षमः। ननु मन्यंत इत्यपि समानं वर्त्तमानापदेशित्वं। सत्यमे ७२

तिब्रह्मात्मैकत्वदर्शनमेवावधारयति। तस्मादिहात्मगृहीतिरित्यनपवादं। अपरा योजना। आत्मगृ
र हीतिरितरवदुत्तरात्। वाजसनेयके कतम आत्मेति योयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष
इत्यात्मशब्देनोपक्रम्य तस्यैव सर्वसंगविमुक्तत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मात्मतामवधारयति। तथा ह्युप
संहरति। स वा एष महानज आत्माजरोमरोमृतोभयो ब्रह्मेति। छांदोग्येपि। सदेव सोम्येदमग्र आसी
देकमेवाद्वितीयमित्यंतरेणैवात्मशब्दमुपक्रम्योदर्के स आत्मा तत्त्वमसीति तादात्म्यमुपदिशति। तत्र सं
शयः तुल्यार्थत्वं वानयोराम्नानयोः स्यादतुल्यार्थत्वं वेति। अतुल्यार्थत्वमिति तावत्प्राप्तमतुल्यत्वा
दाम्नानयोः। न ह्याम्नानवैषम्ये सत्यर्थसाम्यं युक्तं प्रतिपत्तुं। आम्नानतंत्रत्वादर्थपरिग्रहस्य। वाजसनेयके ह्या
त्मशब्देनोपक्रमादात्मतत्त्वोपदेश इति गम्यते। छांदोग्ये तूपक्रमविपर्ययादुपदेशविपर्ययः। न
नु छांदोगानामप्युदर्के तादात्म्योपदेश इत्युक्तं। सत्यमुक्तं। उपक्रमतंत्रत्वादुपसंहारस्य
तादात्म्यसंपत्तिः सेति मन्यते। तथा प्राप्तेभिधीयते। आत्मगृहीतिः सदेव सोम्येत्यत्र छांदोगा
नामपि भवितुमर्हति। इतरवद्यथा कतम आत्मेत्यत्र वाजसनेयिनामात्मगृहीतिस्तथैव।
कस्मादुत्तरात्। तादात्म्योपदेशात्। अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात्। यदुक्तमुपक्रमान्वया

सू.भा. वयतीति। योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुष इति चाध्यात्मिकं पुरुषं प्रकृत्य तस्योपनिषदहमिति। तस्य चैतत्सं
निहितालंबनं सर्वनाम। तस्मादायतनविशेषव्यपाश्रयेणैव एते उपनिषदौ विधीयेते कुत उभयो-
रुभयत्र प्राप्तिः। नन्वेक एवायमधिदैवमध्यात्मं च पुरुषः एकस्यैव सत्यस्य ब्रह्मण आयतनद्वय
प्रतिपादनात्। सत्यमेवमेतत् एकस्यापि त्ववस्थाविशेषोपादानेनोपनिषद्विशेषोपदेशात्तदवस्थस्यैव
सा भवितुमर्हति। अस्ति चायं दृष्टान्तः। सत्यप्याचार्यस्वरूपानपाये यदाचार्यस्यासीनस्यानुवर्तनमु
क्तं न तत्तिष्ठतो भवति यच्च तिष्ठत उक्तं न तदासीनस्येति। ग्रामारण्ययोस्त्वाचार्यस्वरूपानपायात्तत्स्व
रूपानुबद्धस्य च धर्मस्य ग्रामारण्यकृतविशेषाभावादुभयत्र तुल्यवद्भाव इत्यदृष्टान्तः सः। तस्मात्त्व्यव
स्थानयोरुपनिषदोः॥२१॥ दर्शयति च॥ अपि चैवंजातीयकानां धर्माणां व्यवस्थेति लिंगदर्शनं भवति। त
स्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नामेति। कथमस्य लिंगत्वमिति तदुच्य
ते। अक्ष्यादित्यस्थानभेदभिन्नान्धर्मानन्योन्यस्मिन्ननुपसंहार्यान्पश्यन्निहातिदेशेनादित्यपुरुषगतान्
रूपादीनक्षिपुरुष उपसंहरति तस्यैतस्य तदेव रूपमित्यादिना। तस्माद्व्यवस्थिते एवैते उपनिषदाविति नि
र्णयः॥२२॥ संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः॥ ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या संभृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततानेत्येवं राणाय ७८

वि

चमेत्तत्र अवश्यं विधेये च सत्यस्मिन्वासः कार्याख्यानादपां वासःसंकल्पनमेवापूर्वं विधीयते नाचमनं।
पूर्वं तु विहितं तदिति प्रपादितं यदप्युक्तं विस्पष्टाचमनविधिर्भक्तिरिति तदपि पूर्ववत्त्वेनैवाचमनस्य प्र
फलकं। अत एवाचमनस्याविधित्सितत्वादेतमेव तदनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्त इत्यस्यैव काण्वा वस्यंति पर्य
नाम्न नं तित तस्मादेवंविदित्यादि। तस्मान्माध्यंदिनानामपि पाठे आचमनानुवादेनैवंविदित्वमेव प्रकृतप्रा
णवासोवित्वं विधीयत इति प्रतिपत्तव्यं। योऽप्ययमभ्युपगमः क्वचिदाचमनं विधीयते क्वचिद्वासोविज्ञानमिति।
सोऽपि न साधुः आपो वास इत्यादिकाया वाक्यप्रवृत्तेः सर्वत्रैकरूप्यात्। तस्माद्वासोविज्ञानमेवेह विधीयते ना
चमनमिति न्याय्यं॥१८॥ समान एवं चाभेदात्॥ वाजसनेयिशाखायामग्निरहस्ये शाण्डिल्यनामांकिता विद्या
ज्ञाता। तत्र च गुणाः श्रूयंते। स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं भारूपमित्येवमादयः। तस्यामेव शा
खायां बृहदारण्यके पुनः पठ्यते मनोमयोऽयं पुरुषो भाःसत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एष
सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किंचेति। तत्र संशयः। किमियमेका विद्या अग्निरहस्य
बृहदारण्यकयोर्गुणोपसंहारश्चोत द्वे इमे विद्ये गुणानुपसंहारश्चेति। किं तावत्प्राप्तं। विद्याभेदो गुणव्यवस्था चे
ति। कुतः। पौनरुक्त्यप्रसंगात्। भिन्नासु हि शाखासु अध्येतृवेदितृभेदात्पौनरुक्त्यपरिहारमालोच्य विद्यैकत्व

स्रू॰भा॰ मध्यवसाये कत्रातिरिक्ता गुणा इतरत्रोपसंह्रियंते प्राणसंवादादिष्विवेत्युक्तं। एकस्यां पुनः शाखायामध्येतृवेदितृ तृ. तृ. ३२
भेदाभावाद्देशाक्यपरिहारे पौनरुक्त्येन विप्रकृष्टदेशस्थैका विद्या भवितुमर्हति। न चात्रैकमाम्नानं विद्याविधा
नार्थमपरं गुणविधानार्थमिति विभागः संभवति। तदा ह्यतिरिक्ता एव गुणा इतरत्रेतरत्र चाम्नायेरन् समा
नाः समाना अपि त्विह उभयत्राम्नायंते मनोमयत्वादयः। तस्मान्नान्योन्यं गुणोपसंहार इत्येवं प्राप्ते ब्रूमहे। यथा
भिन्नासु शाखास्वेकविद्यैकत्वं गुणोपसंहारश्च भवत्येवमेकस्यामपि शाखायां भवितुमर्हत्युपास्याभेदात्
तदेव हि ब्रह्म मनोमयत्वादिगुणकमुभयत्राप्युपास्यमभिन्नं प्रत्यभिज्ञायते। उपास्यं च रूपं विद्यायाः। न च रूपा
भेदे विद्याभेदमध्यवसातुं शक्नुमो नापि विद्याभेदे गुणव्यवस्थां। ननु पौनरुक्त्यप्रसंगाद्विद्याभेदोऽध्यवसितो ने
त्युच्यते। अर्थविभागोपपत्तेरेकं ह्याम्नानं विद्याविधानार्थमपरं गुणविधानार्थमिति न किंचिन्नोपपद्यते।
नन्वेवं सति यदपठितमग्निरहस्ये तद्बृहदारण्यके पठितव्यं स एष सर्वस्येशान इत्यादि। यत्तु पठितमेव मनो
मय इत्यादि तन्न पठितव्यं। नैष दोषः। तद्बलेनैव प्रदेशांतरपठितविद्याप्रत्यभिज्ञानात्। समानगुणाम्नानेन हि विप्र
कृष्टदेशां शांडिल्यविद्यां प्रत्यभिज्ञाप्य तस्यामीशानत्वाद्युपदिश्यते। अन्यथा हि कथं तस्यामयं गुणविधिरभि ७४
धीयते। अपि चाप्राप्तांशोपदेशोऽनार्थवति वाक्ये संजातप्राप्तांशपरामर्शस्य नित्यानुवादत्वात्तस्याप्युपपद्यमानत्वा

त्तद्बलेन प्रत्यभिज्ञापोदितुं शक्यते। तस्मादत्र समानायामपि शाखायां विद्यैकत्वं गुणोपसंहारश्चेत्युपपन्नं ॥ १९॥
संबंधादेवमन्यत्रापि। बृहदारण्यके सत्यं ब्रह्मेत्युपक्रम्य तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एषैतस्मिन्मंडले पुरुषो य ए
श्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुष इति। तस्यैव सत्यस्य ब्रह्मणोऽधिदैवमध्यात्मं चायतनविशेषमुपदिश्य व्याहृतिशरीर
त्वं च संपाद्य द्वे उपनिषदावादिश्येते। तस्योपनिषदहरित्यधिदैवतं। तस्योपनिषदहमित्यध्यात्मं। तत्र संश
भ यः किमविभागेनैवोभे अप्युपनिषदावुभयत्रानुसंधातव्ये उत विभागेनैकाधिदैवमेकाध्यात्ममिति। तत्र
च सूत्रेणैवोपक्रमते। यथा शांडिल्यविद्या विभागेनाप्यधीतायां गुणोपसंहार उक्त एव
मन्यत्राप्येवंजातीयके विषये भवितुमर्हत्येकविद्याभिसंबंधात्। एका हीयं सत्यविद्याधिदै
वमध्यात्मं चाधीतोपक्रमाभेदात्। ... कथं तस्या मुदितो धर्मस्तस्यामेव न
स्याद्यो ह्याचार्ये कश्चिदनुगमनादिराचार उदितः स ग्रामगतेऽरण्यगते च तुल्यवदेव भवति।
तस्मादुभयोरप्युपनिषदोरुभयत्र प्राप्तिरित्येवं प्राप्ते प्रतिविधत्ते। २०॥ न वा विशेषात्। न वोभयो
रुभयत्र प्राप्तिः। कस्माद्विशेषात्। उपस्थानविशेषोपसंबंधादित्यर्थः। कथं स्थानविशेषोपसं
बंध इत्युच्यते। य एषैतस्मिन्मंडले पुरुष इति ह्याधिदैविकं पुरुषं प्रकृत्य तस्योपनिषदहरिति श्रा
ए
सन

दे ष

सू॰भा॰ हरितनीलोसीत्यादि। कठानां तैत्तिरीयकाणां च शंनो मित्रः शं वरुण इत्यादि। वाजसनेयिनां तूपनिषदारंभे प्रवर्ग्य त॰त॰
ब्राह्मणं पठ्यते। देवा ह वै सत्रं निषेदुरित्यादि। कौषीतकिनामप्यग्निष्टोमब्राह्मणं। ब्रह्म वा अग्निष्टोमो ब्रह्मैव तदहर्ब्रह्म ३३
णैव ते ब्रह्मोपयंति तेमृतत्वमाप्नुवंति य एतदहरुपयंतीति। किमिमे सर्वे प्रविध्याद्या मंत्राः प्रवर्ग्यादीनि च कर्माणि
विद्यासूपसंह्रियेरन्किं वा नोपसंह्रियेरन्निति मीमांसामहे। किं तावन्नः प्रतिभाति। उपसंहार एषां विद्यास्वि
ति। कुतः। विद्याप्रधानानामुपनिषद्ग्रंथानां समीपे पाठात्। नन्वेषां विद्यार्थतया विधानं नोपलभामहे। बाढं।
अनुपलभमाना अपि त्वनुमास्यामहे। संनिधिसामर्थ्यात्। न हि संनिधेरर्थवत्त्वे संभवत्यकस्मादसावनाश्रयि
तुं युक्तः। ननु नेषां मंत्राणां विद्याविषयं किंचित्सामर्थ्यं पश्यामः। कथं च प्रवर्ग्यादीनि कर्माणि अन्यार्थत्वेनैव
विनियुक्तानि संति विद्यार्थत्वेनापि प्रतिपद्येमहीति। नैष दोषः। सामर्थ्यं तावन्मंत्राणां विद्याविषयमपि किं
चिच्छक्यं कल्पयितुं हृदयादिसंकीर्तनात्। हृदयादीनि हि प्रायेणोपासनेष्वायतनादिभावेनोपदिष्टानि तद्द्वा
रेण च हृदयं प्रविध्येत्येवंजातीयकानां मंत्राणामुपपन्नमुपासनांगत्वं। दृष्टश्चोपासनेष्वपि मंत्रविनियोगो
भूः प्रपद्येऽमुनामुनेत्येवमादिस्तथा प्रवर्ग्यादीनां कर्मणामन्यत्रापि विनियुक्तानां सतामविरुद्धो विद्यासु
विनियोगो वाजपेय इव बृहस्पतिसवस्य। एवं प्राप्ते ब्रूमो नैषामुपसंहारो विद्यास्विति। कस्मात्। वेधाद्यर्थभेदात्। ११

ले ष

नीयानां खिलेषु वीर्यसंभृतिद्युनिवेशप्रभृतयो ब्रह्मणो विभूतयः पठ्यंते। तेषामेव चोपनिषदि शांडिल्यविद्या
प्रभृतयो ब्रह्मविद्याः पठ्यंते। तासु ब्रह्मविद्यासु ताः ब्रह्मविभूतय उपसंह्रियेरन्न वेति विचारणायां ब्र
ह्मसंबंधादुपसंहारप्राप्तौ पठति। संभृतिद्युव्याप्तिप्रभृतयो विभूतयः शांडिल्यविद्याप्रभृतिषु नो
पसंहर्तव्याः। अत एवायतनविशेषयोगात्। तथा हि शांडिल्यविद्यायां हृदयायतनत्वं ब्रह्मण उक्तं। एष म
आत्मांतर्हृदय इति। तद्वद्दहरविद्यायामपि दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नंतराकाश इति। उपको
सलविद्यायां चाक्ष्यायतनत्वं य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति। एवं तत्र तत्र तत्तदध्यात्मिकमायतन
मेतासु विद्यासु प्रतीयते। आधिदैविक्यस्त्वेता विभूतयः संभृतिद्युव्याप्तिप्रभृतयस्तासां कुत एता
सु प्राप्तिः। नन्वेतास्वप्याधिदैविक्यो विभूतयः श्रूयंते। ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्य एष उ एव भा
मनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोंतर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्द्यावा
पृथिवी अंतरेव समाहिते इत्येवमाद्याः। संति चान्या आयतनविशेषहीना अपीह ब्रह्मविद्याः षोडशकलवि
द्याः। सत्यमेवमेतत्तथाप्यत्र विद्यते विशेषः संभृत्याद्यनुपसंहारहेतुः। समानगुणाम्नानेन हि प्रत्युपस्था
पितासु विप्रकृष्टदेशास्वपि विद्यासु विप्रकृष्टदेशा गुणा उपसंह्रियेरन्निति युक्तं। संभृत्यादयस्तु शांडिल्यादि

त

स्र·भा· वाक्यगोचराश्चगुणाःपरस्परव्यावृत्तस्वरूपत्वान्नप्रदेशांतर्वर्त्तिविद्याप्रत्युपस्थापनक्षमाः।नचब्रह्मसंबं न·त्र ३३
७६ न्धमात्रेणप्रदेशांतर्वर्त्तिविद्याप्रत्युपस्थानमिलक्ष्यतेविद्याभेदेपितदुपपत्तेः।एकमपिहिब्रह्मविभूति
भेदैरनेकैरनेकधोपास्यतइतिस्थितिः।परोवरीयस्त्वादिदर्शनात्।तस्माद्वीर्यसंभृत्यादीनांशांडिल्य
विद्यादिष्वनुपसंहारइति।२३।पुरुषविद्यायामिवचेतरेषामनाम्नानात्।अस्तितांडिनांपैंगिनांच
रहस्यब्राह्मणेपुरुषविद्या।तत्रपुरुषोयज्ञःकल्पितः।तदीयमायुस्त्रेधाविभज्यसवनत्रयंकल्पितं।अ प
शिशिषादीनिचदीक्षादिभावेनकल्पितान्यन्येचधर्मास्तत्रसमधिगता।आशीर्मंत्रप्रयोगादयस्तै
त्तिरीयाअपिकंचित्पुरुषयज्ञंकल्पयंति।तस्यैवंविदुषोयज्ञस्यात्मायजमानःश्रद्धापत्नीत्येतेना
नुवाकेन।तत्रसंशयः।किंयइतरत्रोक्ताःपुरुषयज्ञस्यधर्मास्तेतैत्तिरीयकेप्युपसंहर्त्तव्याःकिंवानो
पसंहर्त्तव्याइति।पुरुषयज्ञत्वाविशेषादुपसंहारप्राप्तावुच्यते।नोपसंहर्त्तव्याइति।कस्मात्तद्रूपप्र
त्यभिज्ञानाभावात्।तदाहाचार्यःपुरुषविद्यायामिवेतियथैकेषांशाखिनांतांडिनांपैंगिनांचपुरुषवि
द्यायामाम्नानंनैवमितरेषांतैत्तिरीयाणामाम्नानमस्ति।तेषांहीतरविलक्षणमेवयज्ञसंपादनंदृ ७८
श्यते।पत्नीयजमानवेदवेदिबर्हिर्यूपाज्यपश्वृत्विगाद्यनुक्रमणात्।तदपिसवनसंपादनंतदपीतर

विलक्षणमेवयत्सायंप्रातर्मध्यंदिनंचतानिसवनानीति।यदपिकिंचिन्मरणावभृथत्वादिसामान्यंतद
पल्पीयस्त्वाद्भूयसावैलक्षण्येनाभिभूयमानंनप्रत्यभिज्ञापनक्षमं।नचतैत्तिरीयकेपुरुषयज्ञत्वंश्रूय
ते।विदुषोयज्ञस्येतिहिनैतेसमानाधिकरणेषष्ठ्यौविद्वानेवयोयज्ञस्तस्येति।नहिपुरुषस्यमुख्यंयज्ञत्वमस्ति।
यो व्यधिकरणेत्वेतेषष्ठ्यौ।विदुषोयोयज्ञस्तस्येति।भवतिहिपुरुषमुख्यो।यज्ञसंबंधः।सत्यांचगतौमुख्यएवार्थआश्र स्य
यितव्योनभाक्तः।आत्मायजमानइतिचयजमानत्वंपुरुषस्यनिर्ब्रुवन्वैयधिकरण्येनैवास्ययज्ञसंबंधंदर्शय
ति।अपिचतस्यैवंविदुषइतिसिद्धवदनुवादश्रुतौसत्यांपुरुषस्ययज्ञभावमात्मादीनांचयजमानादिभावंप्रतिपित्स
मानस्यवाक्यभेदःस्यात्।अपिचससंन्यासामात्मविद्यांपुरस्तादुपदिश्यानंतरंतस्यैवंविदुषइत्याद्यनुक्रम
णंपश्यंतःपूर्वशेषएवैषआम्नायोनस्वतंत्रइतिप्रतीमः।तथाचैकमेवफलमुभयोरप्यनुवाकयोरुपलभा
महेब्रह्मणोमहिमानमाप्नोतीति।इतरेषांचनान्यशेषःपुरुषविद्याम्नायःआयुरभिवृद्धिफलोह्यसौप्रहषोडशंवर्ष
शतंजीवतियएवंवेदेतिसमभिव्याहारात्।तस्माच्छाखांतराधीतानांपुरुषविद्याधर्माणामाशीर्मंत्रादीनामप्राप्तिस्तै
त्तिरीयके।२४।वेधाद्यर्थभेदात्।अस्त्याथर्वणिकानामुपनिषदारंभेमंत्रसमाम्नायःसर्वंप्रविध्यहृदयंप्रविध्यध
मनीःप्रवृज्यशिरोभिप्रवृज्यत्रिधाविपृक्तइत्यादिःतांडिनांदेवसवितःप्रसुवयज्ञमित्यादि।शाट्यायनिनांश्वेताश्वो

कारप्रदर्शनार्थमिदं सूत्रं। कुशा छंदस्तुस्तुपगानवदित्युपमोपादानं। तद्यथा भाल्लविनां कुशाका
नस्पत्याः स्मृताः मापातेसस्मिन्निगमे कुशानाम विशेषेण वनस्पतियोनित्वेन श्रवणेन शाट्यायनिना
मौदुंबरा इति विशेषवचनादौदुंबर्यः कुशा आश्रीयंते। यथा चक्कचिद्द्वाक्षरछंदसामविशेषेणापौ
र्वापर्यप्रसंगे देवछंदांसि पूर्वाणीति पैंग्याम्नायात्प्रतीयंते यथा च षोडशिस्तोत्रे केषांचित्कालावि
शेषप्राप्तौ समयाध्युषिते सूर्य इत्यादिकायाः श्रुतेः कालविशेषप्रतीतिः। यथैव वा विशेषेणोपगानं
केचित्समामनंति विशेषेण भाल्लविनां यथैतेषु कुशादिषु श्रुत्यंतरगतविशेषान्वयः एवं हानावप्यु
पायनान्वय इत्यर्थः। श्रुत्यंतरस्तु तं हि विशेषश्रुत्यंतरेऽनभ्युपगच्छतः सर्वत्रैव विकल्पः स्यात्
स चान्याय्यः समागतो। तदुक्तं द्वादशलक्षण्यां। अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात्प्रतिषेधे वि
कल्पः स्यादिति। अथ वैतास्वेव विधूननश्रुतिष्वेतेनैव सूत्रेणैतच्चिंतयितव्यं किमनेन विधूननवचने
न सुकृतदुष्कृतयोर्हानमभिधीयते किं वार्थांतरमिति। तत्र सर्वं प्रापयितव्यं न हानं विधूननमभिधीयते। धूञ्
कंपन इति स्मरणात्। दोधूयंते ध्वजाग्राणीति च वायुना चाल्यमानेषु ध्वजाग्रेषु प्रयोगदर्शनात्। तस्माच्चा
लनं विधूननमभिधीयते। चालनं तत्सुकृतदुष्कृतयोः कंचित्कालं फलप्रतिबंधनादिर्येवं प्रापय्य। प्रतिव
क्तव्यं। हानावेवैष विधूननशब्दो वर्तितुमर्हत्युपायनशब्दशेषत्वान्न हि परपरिग्रहभृतयोः सुकृतदुष्कृतयो ७८

हृदयं प्रविध्येत्येवंजातीयकानां हि मंत्राणां येऽर्था हृदयवेधादयो भिन्ना अनभिसंबद्धास्ते उपनिषदुदिताभिर्विद्या
भिन्नते तेषां ताभिः संगंतुं सामर्थ्यमस्ति। ननु हृदयस्योपासनेषूपयोगात्तद्द्वारेण तदुपासनसंबंधस्तद्रूपस्योपनेस
च्यते। हृदयमात्रसंकीर्तनस्य ह्येवमुपयोगः कंचित्तु प्रेक्ष्यैषु न च हृदयमात्रं मंत्रमंत्रार्थः। हृदयं प्रविध्य धम
नीः प्रविध्येत्येवंजातीयको हि न सकलो मंत्रार्थो विद्याभिरभिसंबध्यते। आभिचारिकविषयो ह्येषोऽर्थस्तस्मादा
भिचारिकेण कर्मणा सर्वं प्रविध्येत्येतस्य मंत्रस्याभिसंबंधस्तथा देवस्य सवितुः प्रसवयज्ञमित्यस्य यज्ञप्रसवलिं
गत्वाद्यज्ञेन कर्मणाभिसंबंधस्तद्विशेषसंबंधस्य प्रमाणांतरादनुसर्तव्यः। एवमन्येषामपि मंत्राणां केषांचिल्लिं
गेन केषांचिद्वचनेन केषांचित्प्रमाणांतरेणेत्येवमर्थांतरेषु विनियुक्तानां रहस्यपठितानामपि सतां न संनिधि
मात्रेण विद्याशेषत्वोपपत्तिर्दुर्बलो हि संनिधिः श्रुत्यादिभ्य इत्युक्तं प्रथमे तंत्रे। श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमा
ख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादित्यत्र तथा कर्मणामपि प्रवर्ग्यादीनामन्यत्र विनियुक्तो। ऽस्थानपन्नो
न विद्याशेषत्वोपपत्तिः। न ह्येषां विद्याभिः सैकार्थ्यं किंचिदस्ति वाजपेये तु बृहस्पतिसवस्य स्पष्टं विनियोगांत
रं वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेत्यपि चैकोऽयं प्रवर्ग्यः सकृदुत्पन्नो बलीयसा प्रमाणेनान्यत्र विनियुक्तो न दुर्ब
लेन प्रमाणेनान्यत्रापि विनियोगमर्हति। अगृह्यमाणविशेषे हि प्रमाणयोरेतदेवं स्यान्न तु बलवदबलवतोः
प्रमाणयोरगृह्यमाणविशेषता संभवति। बलवदबलवत्ताविशेषादेव तस्मादेवंजातीयकानां मंत्राणां कर्म

सू.भा. ७८ धि वे.त ३३

णां वा न संनिपाठमात्रेण विद्याशेषत्वमाशंकितव्यं। अरण्यानुवचनत्वादिधर्मसामान्यात्तु सन्निधिपाठ इति
सेतोष्टव्यं। हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाछंदस्स्तुत्युपगानवत्तदुक्तं। अस्ति तांडिनां श्रुतिरश्व इव रोमाणि
विधूय पापं चंद्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामीति तथाथर्व
णिकानां तथा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैतीति। तथा शाट्यायनिनः पठंति। तस्य पुत्रा
दायमुपयंति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषंतः पापकृत्यामिति। तथैव कौषीतकिनः तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते तस्य
प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयंत्यप्रिया दुष्कृतमिति। तदिह क्वचित्सुकृतदुष्कृतयोर्हानं श्रूयते। क्वचित्तयोरेव वि
भागेन प्रियैरप्रियैश्चोपायनं। क्वचित्तूभयमपि हानमुपायनं च। तद्यत्रोभयं श्रूयते तत्र तावन्न किंचिद्वक्तव्य
मस्ति। यत्राप्युपायनमेव श्रूयते न हानं तत्राप्यर्थादेव हानं संनिपतत्यन्यैरात्मीययोः सुकृतदुष्कृतयोरुपेयमा
नयोरावश्यकत्वाद्धानस्य यत्र तु हानमेव श्रूयते नोपायनं तत्रोपायनं संनिपतेद्वा न वेति विचिकित्साया
मश्रवणादसंनिपातो विद्यांतरगोचरत्वाच्च शाखांतरीयस्य श्रवणस्य। अपि चात्मकर्तृकं सुकृतदुष्कृ
तयोर्हानं परकर्तृकं तूपायनं। तयोरसत्यावश्यकभावे कथं हानेनोपायनमाक्षिप्येत। तस्मादसंनिपा ७८
तो हानावुपायनस्येत्येतस्यां प्राप्तौ पठति। हानाविति। हानौ त्वेतस्यां केवलायामपि श्रूयमाणायामु
पायनं संनिपतितुमर्हति तच्छेषत्वात्। हानशब्दशेषो ह्युपायनशब्दः समधिगतः कौषीतकिरहस्ये।

न व

तस्मादन्यं केवले हानश्रवणे प्युपायनानुवृत्तिः। यदुक्तमश्रवणाद्विद्यांतरगोचरत्वादनावश्यकत्वाच्चासं
निपात इति तदुच्यते। भवेदेषा व्यवस्थोक्तिर्यद्यनुष्ठेयं किंचिदन्यत्र श्रुतमन्यत्र निनीष्येत। न त्विह हान
मुपायनं वानुष्ठेयत्वेन संकीर्त्यते। विद्यास्तुत्यर्थत्वेनयोः संकीर्तनमित्थं महाभागा विद्या यत्तत्साम
र्थ्यादस्य विदुषः सुकृतदुष्कृते संसारकारणभूते विधूयेते ते चास्य सुहृद्द्विषत्सु विनिवेशेते
इति स्तुत्यर्थे चास्मिन्संकीर्तने हानानंतरभावित्वेनोपायनस्य क्वचिच्छ्रुतत्वादन्यत्रापि हानश्रुता
वुपायनानुवृत्तिं मन्यते स्तुतिप्रकर्षलाभाय। सुप्रसिद्धा चार्थवादांतरापेक्षार्थवादांतरप्रवृत्तिरेक
विंशो वा इतोसावादित्य इत्येवमादिषु। कथं हीहैकविंशतादित्यस्याभिधीयेतानपेक्षमाणेर्थवादां
तरे द्वादश मासाः पंचर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश इत्येतस्मिन्। तथा त्रिष्टुभौ भवतः से
न्द्रियत्वायेत्येवमादिषु इंद्रियं वै त्रिष्टुबित्येवमाद्यर्थवादांतरापेक्षा दृश्यते। विद्यास्तुत्यर्थत्वाच्चास्योपा
यं यनवादस्य कथमन्यदीये सुकृतदुष्कृते अन्यैरभ्युपेयेते इति नातीवाभिनिवेष्टव्यं। उपायनशब्दशे
षत्वादिति च शब्दशब्दं समुच्चारयन्स्तुत्यर्थमेव हानावुपायनानुवृत्तिं सूचयति। गुणोपसंहारविव
क्षायां ह्युपायनार्थस्यैव हानावनुवृत्तिं ब्रूयात्। तस्माद्गुणोपसंहारविचारप्रसंगेन स्तुत्युपसंहारप्र

सू.भा ८ यां शांडिल्यविद्यायां षोडशकलाविद्यायां वैश्वानरविद्यायामिति। तत्र संशयः। किं यास्वेवैषा गतिः श्रूयते तास्वेव नि- ने.ते. ३३
यम्येत उत नियमेन सर्वाभिरेवंजातीयकाभिर्विद्याभिरभिसंबध्येतेति। किं तावत्प्राप्तं। नियम इति। यत्रैव श्रूयते
तत्रैव भवितुमर्हति प्रकरणस्य नियामकत्वात्। यद्यन्यत्र श्रूयमाणापि गतिर्विद्यांतरं गच्छेच्छ्रुत्यादीनां प्रामाण्यं
हीयेत। सर्वस्य सर्वार्थत्वप्रसंगादपि चार्चिरादिकैकैव गतिरुपकोसलविद्यायां पंचाग्निविद्यायां च तुल्यवत्पठ्य-
ते। तत्सर्वार्थत्वेनार्थकं पुनर्वचनं स्यात्। तस्मान्नियम इत्येवं प्राप्ते पठति। अनियम इति। सर्वासामेवाभ्युदयप्रा-
सगुणानां प्तिफलानां विद्यानामविशेषेण देवयानाख्या गतिर्भवितुमर्हति। नन्वनियमाभ्युपगमे प्रकरणविरो-
ध उक्तः। नैषोऽस्ति विरोधः। शब्दानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः। तथा हि श्रुतिस्तद्य इत्थं विदुरिति पंचाग्नि-
विद्यावतां देवयानं पंथानमवतारयंती ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते इति विद्यांतरशालिनामपि पंचाग्निवि-
द्याविद्भिः समानमार्गतां गमयति। कथं पुनरवगम्यते विद्यांतरशालिनामियं गतिश्रुतिरिति। ननु श्रद्धातपःपराय-
णानामेव स्यात्तन्मात्रश्रवणात्। नैष दोषः। न हि केवलाभ्यां श्रद्धातपोभ्यामंतरेण विद्याबलमेषा गतिर्लभ्यते।
विद्यया तदारोहंति यत्र कामाः परागताः। न तत्र दक्षिणा यंति नाविद्वांसस्तपस्विन इति श्रुतेः। तस्मादिह श्रद्धा-
तपोभ्यां विद्यांतरोपलक्षणं। वाजसनेयिनस्तु पंचाग्निविद्याधिकारेऽधीयते। य एवमेतद्विदुर्ये चामी अरण्ये श्रद्धां स- ८१
त्यमुपासते इति तत्र श्रद्धालवो ये सत्यं ब्रह्मोपासत इति व्याख्येयं। सत्यशब्दस्य ब्रह्मण्यसकृत्प्रयुक्तत्वात्पंचाग्निविदां चेत्
इत्थं

रण्यहीणयोः परैरुपायनं संभवति। यद्यपीदं परकीययोः सुकृतदुष्कृतयोः परैरुपायनं नांजसं संभाव्यते तथा-
पि तत्संकीर्तनात्तावदानुगुण्येन हानमेव विधूननं नामेति निर्णेतुं शक्यते। क्वचिदपि चेदं विधूननं संनि-
धावुपायनं श्रूयमाणं कुशाछंदस्तुत्युपगानवद्विधूननश्रुत्या सर्वत्रापेक्ष्यमाणं सार्वत्रिकं निर्णयका-
रणं संपद्यते। न च चालनं ध्वजाग्रवत्सुकृतदुष्कृतयोर्मुख्यं संभवत्यद्रव्यत्वात्। अश्व इव रोमाणि विधून्वान-
स्य जन्तुः सहैव तेन रोमाण्यपि जीर्णानि शातयत् अश्व इव रोमाणि विधूय पापमिति च ब्राह्मणे। अनेकार्थत्वा-
भ्युपगमाच्च धातूनां न स्मरणविरोधस्तदुक्तमिति व्याख्यातं। सांपरायिकतर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये। देव-
यानेन पथा पर्यंकस्थं ब्रह्माभिप्रस्थितस्य मध्वनि सुकृतदुष्कृतवियोगं कौषीतकिनः पर्यंकविद्यायामा- या
मनंति। स एतं देवयानं पंथानमापद्याग्निलोकमागच्छतीत्युपक्रम्य स आगच्छति विरजां नदीं तां मनसैवात्येति
तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुत इति। तत्किं यथाश्रुतं मध्वन्येव वियोगवचनं प्रतिपत्तव्यमाहोस्विदादावेव देहाप-
सर्पण इति विचारणायां श्रुतिप्रामाण्याद्यथाश्रुतप्रतिपत्तिप्रसक्तौ पठति। सांपरायइति। सांपराये गमन
एव देहादपसर्पणे इदं विद्यासामर्थ्यात्सुकृतदुष्कृतहानं भवतीति प्रतिजानीते। हेतुं व्याचष्टे। तर्तव्याभावा-
दिति। न ह्यविदुषः संपरेतस्य विद्यया ब्रह्म संप्रेप्सोरंतराले सुकृतदुष्कृताभ्यां किंचित्प्राप्तव्यमस्ति यदर्थं कति

स.भा. चित्तस्पणाः न क्षीणे ते परिकल्प्येयातां। विद्याविरुद्धफलत्वात्तु विद्यासामर्थ्येन तयोः क्षयः स च यदैव विद्याफ द.त.
८० लाभिमुखीतदैव भवितुमर्हति। तस्मात्प्रागेव सन्नयं सुकृतदुष्कृतक्षयः पश्चात्पठ्यते। तथा ह्यन्येपि ३३
शा शाखिनस्ताण्डिनः शाट्यायनिनश्च प्रागवस्थायामेव सुकृतदुष्कृतहानिमामनन्ति। अश्व इव रोमाणि विधू
य पापमिति। तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यामिति च। छन्दत उभयाविरोधात्।
यदि च देहादपसृप्तस्य देवयानेन पथा प्रस्थितस्यार्धपथे सुकृतदुष्कृतक्षय उपगम्येत ततः पतिते दे
के हे यमनियमविद्याभ्यासात्मकस्य सुकृतदुष्कृतहेतोः पुरुषप्रयत्नस्येच्छातोनुष्ठानानुपपत्तेरनुपपत्तिरेव तत् क्षय
द्धेतुकस्य सुकृतदुष्कृतक्षयस्य स्यात्। तस्मात्पूर्वमेव साधकावस्थायां छन्दतोनुष्ठानं तस्य स्यात्तत्पूर्व
कं च सुकृतदुष्कृतहानमिति द्रष्टव्यं। एवं निमित्तनैमित्तिकयोरुपपत्तिस्ताण्डि शाट्यायनिश्रुत्योश्च संग
तिरिति। २८। गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः। क्वचित्पुण्यपापहानसंनिधौ देवयानः पंथाः श्रू
यते क्वचिन्न तत्र संशयः। किं हानावविशेषेणैव देवयानः पंथाः संनिपतेदुत विभागेन क्वचित्संनिप
तेत्क्वचिन्नेति। यथा तावद्धानावविशेषेणोपायनानुवृत्तिरुक्तैवं देवयानानुवृत्तिरपि भवितुमर्हतीत्य
स्यां प्राप्तौ वाचक्ष्महे। गतेर्देवयानस्य पथोर्थवत्त्वमुभयथा विभागेन भवितुमर्हति। क्वचिदर्थवती गतिः ८०

क्वचिन्नेति। नाविशेषेण। अन्यथा ह्यविशेषेणैवैतस्यां गतावंगीक्रियमाणायां विरोधः स्यात्। पुण्य
पापे विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैतीत्यस्यां श्रुतौ देशांतरप्रापणी गतिर्विरुध्येत। कथं हि निरंज
नो गंता देशांतरं गच्छेत्। गंतव्यं च परमं साम्यं न देशांतरप्राप्त्यायत्तमित्यानर्थक्यमेवात्र गतेर्मन्यामहे। उ
पपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत्। उपपन्नश्चायमुभयथाभावः क्वचिदर्थवती गतिः क्वचिन्नेति। तल्ल
क्षणार्थोपलब्धेः गतिकारणीभूतो ह्यर्थः पर्यंकविद्यादिषु सगुणेषूपासनेषूपलभ्यते। तत्र पर्यंकारोहणं हि
पर्यंकस्थेन ब्रह्मणा संवदनं विशिष्टगंधादिप्राप्तिश्चेत्येवमादि बहु देशांतरप्राप्त्यायत्तं फलं श्रूयते। तत्रार्थवती
गतिः। न तु सम्यग्दर्शने तल्लक्षणार्थोपलब्धिरस्ति। न ह्यात्मैकत्वदर्शिनामाप्तकामानामिहैव दग्धाशेष
के क्लेशबीजानामारब्धभोगकर्माशयक्षपणव्यतिरेकेणापेक्षितव्यं किंचिदस्ति तत्रानर्थिका गतिः। लोकवच्चै
ष विभागो द्रष्टव्यः। यथा लोके ग्रामप्राप्तौ देशांतरप्रापणः पंथा अपेक्ष्यते नारोग्यप्राप्तावेवमिहापीति। भूय
श्चैतं विभागं चतुर्थेध्याये निपुणतरमुपपादयिष्यामः। अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्यां। सगु
णासु विद्यासु गतिरर्थवती न निर्गुणायां परमात्मविद्यायामित्युक्तं। सगुणास्वपि विद्यासु कासुचिद्गतिः श्रू
यते। यथा पर्यंकविद्यायामुपकोसलविद्यायां पंचाग्निविद्यायां दहरविद्यायामिति। नान्यासु यथा मधुविद्या

चिंतयेद्वोपात्तत्वाद्द्विविधोत्तरप्रायणानामेवेदमुपासनंन्याय्यं।अथयएतौपंथानौनविदुस्तेकीटाःपतंगायदिदं
दंदशूकमितिचमार्गद्वयभ्रष्टानांकष्टामधोगतिंगमयंतीदेवयानपितृयानयोरेवेनांनंतर्भावयति तत्रापिवि
द्याविशेषाद्देवयानप्रतिपत्तिः।स्मृतिरपि।शुक्लकृष्णेगतीह्येतेजगतःशाश्वतेमते।एकयायात्यनावृत्तिम
न्ययावर्त्ततेपुनरिति।यत्पुनर्देवयानस्यपथोद्विःश्रवणमुपकोसलविद्यायांपंचाग्निविद्यायांचतदुभय
त्राप्यनुचिंतनार्थं।तस्मादनियमः।यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणां॥विदुषोवर्त्तमानदेहपाता
नंतरंदेहांतरमुत्पद्यतेनवेतिचिंत्यते।ननुविद्यायाःसाधनभूतायाःसंपत्तौकैवल्यनिर्वृत्तिःस्यान्नवेतिनेयं
चिंतोपपद्यते।नहिपाकसाधनसंपत्तावोदनोभवेन्नवेतिचिंतासंभवति।नापिभुंजानस्तृप्येन्नवेतिचिंत्यते।
उपपन्नात्वियंचिंता।ब्रह्मविदामपिकेषांचिदितिहासपुराणयोर्देहांतरोत्पत्तिदर्शनात्तथाह्यपांतरतमानामवे
दाचार्यःपुराणर्षिर्विष्णुनियोगात्कलिद्वापरयोःसंधौकृष्णद्वैपायनःसंबभूवेतिस्मरंति।वसिष्ठश्चब्रह्मणो
मानसःपुत्रःसन्निमिशापादपगतपूर्वदेहःपुनर्ब्रह्मादेशान्मित्रावरुणाभ्यांसंबभूवेति।भृग्वादीनामपि
ब्रह्मणएवमानसानांपुत्राणांवारुणेयज्ञेपुनरुत्पत्तिःस्मर्यते।सनत्कुमारोपिब्रह्मणएवमानसःपुत्रः
स्वयंरुद्रायवरप्रदानात्स्कंदत्वेनप्रादुर्बभूवएवमेवदक्षनारदप्रभृतीनांभूयसीदेहांतरोत्पत्तिःकथ्यतेते

स्त्र॰ सौ॰ नतेननिमित्तेनस्मृतौ।श्रुतावपिमंत्रार्थवादयोःप्रायेणोपलभ्यते।तेचकेचित्पतितेपूर्वेदेहेदेहां(त)माददते।के त॰ त॰ २३
चित्तुस्थितएवतस्मिन्योगैश्वर्यवशादनेकदेहादानन्यायेन।सर्वेचैतेसमधिगतसकलवेदार्थाःस्मर्यंते।त
दैतेषांदेहांतरोत्पत्तिदर्शनात्प्रसज्यतेब्रह्मविद्यायाःपाक्षिकंमोक्षहेतुत्वमहेतुत्वंचेत्यतउत्तरमुच्यते।नतेषा
८२ मपांतरतमःप्रभृतीनांवेदप्रवर्त्तनादिषुलोकस्थितिहेतुष्वधिकारेषुनियुक्तानामधिकारतंत्रत्वात्
स्थितेर्यथासौभगवान्सविता।सहस्रयुगपर्यंतंजगतोधिकारंचरित्वातदवसानेउदयास्तमनव
र्जितंकैवल्यमनुभवत्यथततऊर्ध्वउदेत्यनैवोदेतानास्तमेतैकलएवमध्येस्थातेतिश्रुतेः
यथाचवर्त्तमानाब्रह्मविदआरब्धभोगक्षयेकैवल्यमनुभवंति।तस्यतावदेवचिरंयावन्न
विमोक्ष्येथसंपत्स्यइतिश्रुतेरेवमपांतरतमःप्रभृतयोपीश्वराःपरमेश्वरेणतेषुतेष्वधिका
रेषुनियुक्ताःसंतःसत्यपिसम्यग्दर्शनेकैवल्यहेतावक्षीणकर्माणोयावदधिकारमवति
ष्ठंतेतदवसानेचापवृज्यंतइत्यविरुद्धं।सकृत्प्रवृत्तमेवहितेफलदानायकर्माशयमति
२त ॥ वाहयंतःस्वातंत्र्येणगृहादिवगृहांतरमन्यमन्यंदेहंसंचरंतःस्वाधिकारनिर्वर्त्तनायापरिमुषित ८२
स्मृतयएवदेहेंद्रियप्रकृतिवशित्वान्निर्मायदेहान्युगपत्

स्मृति१

क्रमेण बाधितिष्ठति। न चैते ज्ञातिस्मरा इत्युच्यंते त एवैत इति प्रसिद्धेः यथा सुलभा नाम ब्रह्मवादिनी ज
नकेन विविदितुकामा व्युदस्य स्वं देहं जनकं माविश्य व्युद्यतेन पश्चात्स्वमेवाविवेशेति स्मर्यते। यदि ह्यु
पयुक्ते सकृत्प्रवृत्ते कर्मणि कर्मांतरं देहांतरारंभकारणमाविर्भवेत्ततोन्यदप्यदग्धबीजं कर्मांतरं तद्वदेवे
अहेतुत्वं प्रसज्येतेति ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वं वाशंक्येत न त्वियमाशंका युक्ता ज्ञानात्कर्मबीज
दाहस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वात्तथा हि श्रुतिः। भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः। क्षीयंते चा
स्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इति। स्मृतिलंभे सर्वग्रंथीनां विप्रमोक्ष इति चैवमाद्या। स्मृतिरपि। य
थैधांसि समिद्धोग्निर्भस्मसात्कुरुतेर्जुन। ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथेति। बीजान्यग्न्यु न्य
पदग्धानि न रोहंति यथा पुनः। ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संपद्यते पुनरिति चैवमाद्या। न चाविद्या
दिक्लेशदाहे सति क्लेशबीजस्य कर्माशयस्यैकदेशदाह एकदेशप्ररोहश्चेत्युपपद्यते। न ह्यग्निदग्ध
प्र स्य शालिबीजस्यैकदेशप्ररोहो दृश्यते। प्रवृत्तफलस्य तु कर्माशयस्य मुक्तेषोरिव वेगक्षयान्निवृत्ति
स्तस्य तावदेव चिरमिति शरीरपातक्षेपकरणात्तस्माद्युपपन्ना यावदधिकारमाधिकारिकाणाम
वस्थितिर्न च ज्ञानफलस्यानैकांतिकता तथा च श्रुतिरविशेषेणैव सर्वेषां ज्ञानान्मोक्षं दर्शयति। तद्यो

सू॰भा॰ ८३ योदेवानांप्रत्यबुध्यतसएवतदभवत्तथर्षीणांतथामनुष्याणामिति।ज्ञानांतरेषुचैश्वर्यादिफलेष्वास त्व॰टी॰ २३
क्ताः स्युस्तेपश्चादैश्वर्यक्षयदर्शनेननिर्विण्णाःपरमात्मज्ञानेपरिनिष्ठा।येकेवल्यमपुरि
त्यप्रपपद्यंते।ब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे।परस्यांतेकृतात्मानःप्रविशंतिपरंपदमिति
स्मरणात्।प्रत्यक्षफलत्वाच्चज्ञानस्यफलविरहाशंकानुपपत्तिः।कर्मफलेहिस्वर्गादावननुभवारूढेस्या रू
दाशंकाभवेद्वानवेति।अनुभवारूढंतुज्ञानफलंयत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेतिश्रुतेस्तत्त्वमसीतिचसिद्ध
वदुपदेशात्।नहितत्त्वमसीत्यस्यवाक्यस्यार्थस्तत्त्वंमृतोभविष्यसीत्येवंशक्यःपरिणेतुं॥तद्धैतत्पश्यन्नृ
वा॰ षिर्वामदेवःप्रतिपेदेहंमनुरभवंसूर्यश्चेतिचसम्यग्दर्शनकालमेवतत्फलंसर्वात्मत्वंदर्शयति।तस्मादैकांति
कीविदुषःकैवल्यसिद्धिः॥३२॥अक्षरधियांत्ववरोधःसामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तं।३३।वाजसने
यकेश्रूयतेएतद्वैतदक्षरंगार्गिब्राह्मणाअभिवदंत्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्यादि।तथाथर्व
णेश्रूयतेअथपरायया तदक्षरमधिगम्यतेयत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमित्यादि।तथैवान्यत्रापिविशेष
निराकरणद्वारेणाक्षरंपरंब्रह्मश्राव्यते।तत्रचक्वचित्केचिदतिरिक्ताविशेषाःप्रतिषिध्यंते।तासांविशेषप्रतिषेध ८३
बुद्धीनांकिंसर्वासांसर्वत्रप्राप्तिरुतव्यवस्थेतिसंशयेश्रुतिविभागात्तुव्यवस्थाप्राप्तावुच्यते।अक्षरविषयास्तुविशे

व

षबुद्धयः सर्वाः सर्वत्रौरोद्भव्याः सामान्यतद्भावाभ्यां। समानो हि सर्वत्राविशेषनिराकरणरूपो ब्रह्मप्रतिपादनप्रकार
स्तद्देव च सर्वत्र प्रतिपाद्यं ब्रह्माभिन्नं प्रत्यभिज्ञायते। तत्र किमित्यन्यत्रकृता बुद्धयो ऽन्यत्र न स्युस्तथा चा
नंदादयः प्रधानस्येत्यत्र व्याख्याताः। तत्र विधिरूपाणि विशेषणानि चिंतितानीह प्रतिषेधरूपाणीति वि
र्थश्री शेषः। प्रपंचो ऽयं चिंताभेदः। आपसदवदिति निदर्शनं। यथा जामदग्न्यहीनेपुरोडाशिनीषूपसत्सु चोदि
तासु पुरोडाशप्रधानमंत्राणामग्रेर्वै होत्रं वेरध्वरमित्येवमादीनामुद्गातृवेदोत्पन्नानामप्यध्वर्यूभि
रभिसंबंधो भवत्यध्वर्युकर्तृकत्वात्पुरोडाशप्रदानस्य प्रधानतंत्रत्वाच्चांगानामेवमिहाप्यक्षरतंच
नां त्वात्तद्विशेषणानां यत्र कचिदुत्पन्नानामक्षरेण सर्वत्राभिसंबंध इत्यर्थः। तदुक्तं प्रथमे कांडे। गुणमु
ख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोग इत्यत्र।३३। इयदामननात्।३४। द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया
समानं वृक्षं परिषस्वजाते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति। इत्यध्यात्माधिकारे
मंत्रमाथर्वणिकाः श्वेताश्वतराश्च पठंति। तथा कठाः ऋतं पिबंतौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे प
रार्द्धे। छायातपौ ब्रह्मविदो वदंति पंचाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः इति। किमत्र विद्यैकत्वमुत विद्यानाना

सू॰भा॰ त्वमिति संशयः। किं तावत्प्राप्तं विद्यानानात्वमिति। कुतः विशेषदर्शनात्। द्वासुपर्णेत्यत्र ह्येकस्य भो वे॰टी॰
८८ क्तृत्वं दृश्यते एकस्याभोक्तृत्वम्। ऋतं पिबंतावित्यत्रोभयोरपि भोक्तृत्वमेव दृश्यते। तद्वेद्यरूपं भिद्यमानं वि २३
द्यां भिंद्यादित्येवं प्राप्ते ब्रवीति। विद्यैकत्वमिति। कुतः यत उभयोरप्यनयोर्मंत्रयोरियत्तापरिछिन्नं
द्वित्वोपेतं वेद्यरूपमभिन्नमामनंति। ननु दर्शितो रूपभेदो नेत्युच्यते। उभावप्येतौ मंत्रौ जीवद्वितीयमीश्वरं
प्रतिपादयतो नार्थांतरं। द्वासुपर्णेत्यत्र तावदनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीत्यशनायाद्यतीतः परमात्मा
प्रतिपाद्यते। वाक्यशेषेपि च स एव प्रतिपाद्यमानो दृश्यते। जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमिति। ऋतं पिबंता
वित्यत्र जीवे पिबत्यशनायाद्यतीतः परमात्मापि साहचर्याच्छत्रिन्यायेन पिबतीत्युपचर्यते। परमा
त्मप्रकरणं ह्येतदन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादित्युपक्रमात्तद्विषय एव चात्रापि वाक्यशेषो भवति। यः से
तुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परमिति। गुहां प्रविष्टावात्मानौ हीत्यत्र प्रपंचितं। तस्मान्नास्ति वेद्यभेदः।
तस्माच्च विद्यैकत्वं। अपि च त्रिष्वप्येतेषु वेदांतेषु पौर्वापर्यालोचने परमात्मविद्यैवावगम्यते। तादा
त्म्यविवक्षयैव जीवोपादानं नार्थांतरविवक्षया। न परमात्मविद्यायां भेदाभेदविचारावसरोस्तीत्यु ८४
क्तं। तस्मात्प्रपंचार्थ एवैष योगः। तस्माच्चाधिकधर्मोपसंहार इति। ७। अंतरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः। ७।

सू.भा. ८६ त्वनिश्चयः। यत्पुनरुक्तं फलांतरश्रवणाद्विद्यांतरमिति। अत्रोच्यते। तस्योपनिषदहरहमिति चांगा टी.टी. २३
तरोपदेशस्य स्तावकमिदं फलांतरश्रवणमित्यदोषः। अपि चार्थवादादिव फले कल्पयितव्ये सति विद्यै
कत्वे चावयवेषु श्रूयमाणानि बहून्यपि फलान्यवयविन्यामेव विद्यायामुपसंहर्तव्यानि भवंति। तस्मा
त्सैवेयमेका सत्यविद्या तेन तेन विशेषणेनोपेताम्नातेत्यतः सर्व एव सत्यादयो गुणा एकस्मिन्प्रयो
ग उपसंहर्तव्याः। केचित्पुनरस्मिन्सूत्रे इदं च वाजसनेयकमक्ष्यादित्यपुरुषविषयं वाक्यं छांदोग्ये चाथ
य एषोंतरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते अथ य एषोंतरक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्युदाहृत्य सैवेयमक्ष्या
दित्यपुरुषविषया विद्योभयत्रैकेति कृत्वा सत्यादीन्गुणान्वाजसनेयिभ्यः छंदोगानामुपसंहा
र्यान्मन्यंते। तन्न साधु लक्ष्यते। छांदोग्ये हि कर्मसंबंधिन्युद्गीथव्यपाश्रया विद्या विज्ञायते। तत्राद्या
दिमध्यावसानेषु कर्मसंबंधचिह्नानि भवंति। इयमेवर्गग्निः सामेत्युपक्रमे तस्यर्क्च साम च गेष्णौ त
दुद्गीथ इति मध्ये। य एवं विद्वान्साम गायतीत्युपसंहारे नैवं वाजसनेयके किंचित्कर्मसंबंधिचिह्नम
स्ति। तत्र प्रक्रमभेदाद्विद्याभेदे सति गुणव्यवस्थैव युक्तेति। छ। कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः। छ। अथ दि
यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोस्मिन्नंतराकाश इति छंदोगा अधीयंते। एष आत्माप ८६

था यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वांतर इत्येवं द्विरुषस्तकहोलप्रश्नयोर्नैरंतर्येण वाजसनेयिनः समामनं
ति। तत्र संशयः। विद्यैकत्वं वा स्याद्विद्यानानात्वं वेति। विद्यानानात्वमिति तावत्प्राप्तं। अभ्याससामर्थ्यात्।
अन्यथा ह्यन्यूनानतिरिक्तार्थं द्विराम्नानमनर्थकमेव स्यात्तस्माद्यथाभ्यासात्कर्मभेद एवमभ्यासाद्विद्या
भेद इत्येवं प्राप्ते प्रत्याह। अंतराम्नानाविशेषात्स्वात्मनो विद्यैकत्वमिति। सर्वांतरो हि स्वात्मोभयत्राप्यविशि
ष्टः पृच्छ्यते। प्रत्युच्यते च। न हि द्वावात्मानावेकस्मिन्देहे सर्वांतरौ संभवतः। तदा ह्येकस्यांजसं सर्वांतरत्वम
वकल्प्येत एकस्य तु भूतग्राममेवान्यस्य सर्वांतरत्वं स्यात्। यथा पंचभूतसमूहे देहे पृथिव्या आपोंतरा अद्भ्यस्ते
जोंतरमिति सत्यप्यापेक्षिकेंतरत्वे नैव सर्वांतरत्वं भवतीति तथेहापीत्यर्थः। अथवा भूतग्रामवदिति श्रुत्यं
तरं निदर्शयति। यथैको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मेत्यस्मिन्मंत्रे समस्तेषु भूत
ग्रामेष्वेक एव सर्वांतर आत्मा आम्नायते एवमनयोरपि ब्राह्मणयोरित्यर्थः। तस्माद्वेद्यैकत्वाद्विद्यैक
त्वं। अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशांतरवत्। अथ यदुक्तमनभ्युपगम्यमाने विद्याभेदे आम्ना
नभेदानुपपत्तिरिति तत्परिहर्तव्यमत्रोच्यते। नायं दोषः। उपदेशांतरवदुपपत्तेः। यथा तांडिनामुपनिष
दि षष्ठे प्रपाठके स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति नवकृत्वोप्युपदेशे न विद्याभेदो भवत्येवमिहापि भवि

निराकरर

स्.भा. ष्यति। कथं चनवच्छिन्नतोपदेशेन विद्याभेदो भवत्युपक्रमोपसंहाराभ्यामैकार्थ्यावगमाद्भूय एव मा भगवा तं.तं.
८५ न्विज्ञापयत्विति चैकस्यैवार्थस्य पुनः पुनः प्रतिपिपादयिषितत्वेनोपदेशपादान्तरारंभणाच्चाभ्यासकृतोपदेशो २३
पपत्तेरेवमिहापि प्रश्नरूपाभेदादतोन्यदार्त्तमिति च परिसमाप्त्यविशेषादुपक्रमोपसंहारौ तावदेकार्थ
विषयौ दृश्येते। यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति च द्वितीये प्रश्ने एवकारं प्रयुंजानः पूर्वप्रश्नगतमेवार्थमुत्त
रत्राकृष्यमाणं दर्शयति। पूर्वस्मिंश्च ब्राह्मणे कार्यकरणव्यतिरिक्तस्यात्मनः सद्भावः कथ्यते। उत्तरस्मिं
स्तु तस्यैवाशनायादिसंसारधर्मातीतत्वं कथ्यत इत्येकार्थतोपपत्तिः। तस्मादेका विद्येति। व्यतिहारो वि
शिंषंति हीतरवत्।। ३७।। तद्योहं सोसौ योसौ सोहमित्यैतरेयिण आदित्यपुरुषं प्रकृत्य समामनंति। तथा
जाबालास्त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसीति। तत्र संशयः। किमिह व्यतिहारेणोभयरूपा मतिः कर्त्तव्या
उतैकरूपैवेति। भव दाह। नह्यत्रात्मन ईश्वरेणैकत्वमुक्तमन्यत्किंचिच्चिंतितव्यमस्ति। यदि चैवं चिंतयेत विशे तिपि
परि षः कल्प्येत। संसारिणश्चेश्वरात्मत्वमीश्वरस्य च संसार्यात्मत्वमिति। तत्र संसारिणस्तावदीश्वरात्मत्वे पत
उत्कर्षो भवेदीश्वरस्य तु संसार्यात्मत्वे निकर्षः कृतः स्यात्। तस्मादैक्यरूप्यमेव मतेः। व्यतिहाराम्नायस्त्वैक
त्वदृढीकरणार्थ इत्येवं प्राप्ते प्रत्याह। व्यतिहारोयमाध्यानायाम्नायते इतरवद्यथेतरे गुणाः सर्वात्मत्वप्रभृ
तय आध्यानायाम्नायंते तद्वत्तथाहि विशिंषंति समाम्नातार उभयोच्चारणेन त्वमहमस्म्यहं च त्वमसीति ८५

तत्त्वोभयरूपायां मतौ कर्तव्यतायामर्थवद्भवति। अन्यथा हीदं विशेषेणोभयाम्नानमनर्थकं स्यादेकेनैव
कृतत्वात्। ननूभयाम्नानस्यार्थविशेषे परिकल्प्यमाने देवतायाः संसार्यात्मत्वापत्तेर्निकर्षः प्रसज्येतेत्यु
क्तं। नैष दोषः। ऐकात्म्यस्यैवानेन प्रकारेणानुचिंत्यमानत्वात्। नन्वेवं सति स एवैकत्वदृढीकार आपद्ये
त। न वयमेकत्वदृढीकारं वारयामः। किं तर्हि व्यतिहारेणेह द्विरूपा मतिः कर्त्तव्या वचनप्रामाण्यान्नैकरू
पेत्येतावदुपपादयामः। फलतस्त्वेकत्वमपि दृढीभवति। यथाध्यानार्थेपि सत्यकामादिगुणोपदेशे तद्गुण ई
श्वरः प्रसिध्यति तद्वत्। तस्मादयमाध्यातव्यो व्यतिहारः समाने च विषये उपसंहर्त्तव्य इति।। ३७।। सैव हि सत्याद
यः।। ३८।। स यो हैतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेत्यादिना वाजसनेयके सत्यविद्यां सनामाक्षरोपा
सनां विधायानंतरमाम्नायते तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मंडले पुरुषो यश्चायं दक्षि
णेक्षन्पुरुष इत्यादि। तत्र संशयः। किं द्वे एते सत्यविद्ये किं वैकैवेति। द्वे इति तावत्प्राप्तं। भेदेन हि फलसंयोगो भव
ति। जयतीमान्लोकानिति पुरस्ताद्धंति पाप्मानं जहाति चेत्युपरिष्टात्। प्रकृताकर्षणं तूपास्यैकत्वादित्येवं प्रा
प्ते ब्रूमः। एकैवेयं सत्यविद्येति। कुतः। तद्यत्तत्सत्यमिति प्रकृताकर्षणात्। ननु विद्याभेदेपि प्रकृताकर्षणमु
पास्यैकत्वादुपपद्यत इत्युक्तं। नैतदेवं। यत्र हि विस्पष्टात्कारणान्तराद्विद्याभेदः प्रतीयते तत्रैतदेवं स्यादत्र
तु तदसंभवात्तद्यत्तत्सत्यमिति प्रकृताकर्षणात्पूर्वविद्यासंबद्धमेव सत्यमुत्तरत्राकृष्यत इत्येकविद्या

३ तत्र विद्यैकत्वं परस्परगुणयोगश्च किं वा नेति संशये विद्यैकत्वमिति

हतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्यादि। तथा वाजस
नेयिनः स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते स
र्वस्य वशीत्यादि। तत्रेदमुच्यते। कामादीति सत्यकामादीत्यर्थः। यथा देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेति।
यदेतच्छान्दोग्ये हृदयाकाशस्य सत्यकामत्वादिगुणजातमुपलभ्यते तदितरत्र वाजसनेयके स वा एष
महानज आत्मेत्यत्र संबध्येतायतनादिसामान्यात्। समानं ह्युभयत्रापि हृदयमायतनं। समानश्च वेद्य
ईश्वरः। समानं च तस्य सेतुत्वं लोकासंभेदप्रयोजनमित्येवमादि बहु सामान्यं दृश्यते। ननु विशेषोऽपि दृ
श्यते। छान्दोग्ये हृदयाकाशस्य गुणयोगो वाजसनेयके त्वाकाशाश्रयस्य ब्रह्मण इति। नाऽदहर उत्तरे
भ्य इत्यत्र छान्दोग्याकाशशब्दं ब्रह्मैवेति प्रतिष्ठापितत्वादयं तत्र विद्यते विशेषः सगुणं हि ब्रह्मवि
द्या छान्दोग्य उपदिश्यते। अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामानित्यात्मवत्कामानामपि वेद्य
त्वश्रवणात्। वाजसनेयके तु निर्गुणमेव परं ब्रह्मोपदिश्यमानं दृश्यते। अत ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूह्यसङ्गो ह्ययं पुरु
ष इत्यादिप्रश्नप्रतिवचनसमन्वयात्। वशित्वादि तु स्तुत्यर्थमेव गुणजातं वाजसनेयके संकीर्त्यते। तथा चोपरि
ष्टात् स एष नेति नेतीत्यादिना निर्गुणमेव ब्रह्मोपसंहरति। गुणवत्त्वं तु ब्रह्मण एकत्वाद्विभूतिप्रदर्शनायायं गुणो
। यश्च वाजसनेयके वशित्वाद्युपलभ्यते तदपीतरत्र छान्दोग्ये तु एष आत्मापहतपाप्मेत्यत्र संबध्येत ८

तांजुहुया

ब्र॰भा॰ पसंहारःसूत्रितोनोपासनायेतिद्रष्टव्यं॥आदरादलोपः॥छांदोग्येवैश्वानरविद्यांप्रकृत्यश्रूयते।तद्यद्भक्तं तृ॰तृ॰ ३३
३ प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयंसयांप्रथमामाहुतिंजुहुयात्प्राणायस्वाहेत्यादि।तत्रपंचप्राणाहुतयोविहितास्तासु
चपरस्तादग्निहोत्रशब्दःप्रयुक्तः।यएतदेवंविद्वानग्निहोत्रंजुहोतीति।यथेहक्षुधिताबालामातरंपर्युपास
ते।एवंसर्वाणिभूतान्यग्निहोत्रमुपासतइतिच।तत्रेदंविचार्यते।किंभोजनलोपेलोपःप्राणाग्निहोत्रस्योता
लोपइति।तद्यद्भक्तमितिभक्तागमनसंयोगश्रवणाद्भक्तागमनस्यचभोजनार्थत्वाद्भोजनलोपेलोपःप्राणा
ग्निहोत्रस्येत्येवंप्राप्तेनलुप्येतेतितावदाह।कस्मादादरात्।तथाहिवैश्वानरविद्यायामेवजाबालानांश्रुतिः
पूर्वोतिथिभ्योश्नीयाद्यथाहवैस्वयमहुत्वाग्निहोत्रंपरस्यजुहुयादेवंतदित्यतिथिभोजनस्यप्राथम्यंनिं
दित्वास्वामिभोजनंप्रथमंप्रापयंतीप्राणाग्निहोत्रआदरंकरोति।याहिनप्राथम्यलोपंसहतेनतरांसा
प्राथम्यवतोग्निहोत्रस्यलोपंसहेतेतिमन्यते।ननुभोजनार्थभक्तागमनसंयोगाद्भोजनलोपेलोपःप्रा
पितः।नतस्यद्रव्यविशेषविधानार्थत्वात्।प्रकृतेहिअग्निहोत्रेपयःप्रभृतीनांद्रव्याणांनियतत्वादिहा
प्यग्निहोत्रशब्दात्कौंडपायिनामयनवत्तद्धर्मप्राप्तौसत्यांभक्तद्रव्यकतागुणविशेषविधानार्थमिदंवा ७
क्यंतद्यद्भक्तमित्यतोगुणलोपेनमुख्यस्येत्येवंप्राप्तेभोजनलोपेप्यद्भिरन्येनवाद्रव्येणाविरुद्धेनप्रतिनि

धानन्यायेनप्राणाग्निहोत्रस्यानुष्ठानमित्यतउत्तरंपठति।ॐउपस्थितेतस्तद्वचनात्।ॐउपस्थितेभोजने
तस्तस्मादेवभोजनद्रव्यात्प्रथमोपनिपतितात्प्राणाग्निहोत्रंनिर्वर्त्तयितव्यंकस्मात्तद्वचनात्तथाहितद्धि
कंप्रथममागच्छेत्तद्धोमीयमितिसिद्धवद्भक्तोपनिपातपरामर्शेनपरार्थद्रव्यसाध्यतांप्राणाहुतीनांविदधा
ति।ॐअप्रयोजकलक्षणापन्नाःसन्तःकथंभोजनलोपेद्रव्यान्तरंप्रतिनिधापयेयुः।नचात्रप्राकृताग्निहोत्रध
र्मप्राप्तिरस्ति।कुंडपायिनामयनेमासमग्निहोत्रंजुहोतीतिविध्युद्देशगतोग्निहोत्रशब्दस्तद्धर्मंविधाप
येदितियुक्तातद्धर्मप्राप्तिः।इहपुनरर्थवादगतोग्निहोत्रशब्दोनतद्धर्मंविधापयितुमर्हति।तद्धर्मप्राप्तौवा
भ्युपगम्यमानायामग्न्युद्धरणादयोप्याप्येरन्नचास्तिसंभवोग्न्युद्धरणंतावद्धोमाधिकरणभावायान
चायमग्नौहोमःभोजनार्थतामापातप्रसंगात्।भोजनेनोपनीतद्रव्यसंबंधात्त्वास्यएवैषहोमस्तथाचजा
बालश्रुतिः।पूर्वोतिथिभ्योश्नीयादित्याद्याधारमेवेमंहोमंनिर्वर्तितंदर्शयति।अतएवचेहापिसांपादि
कान्येवाग्निहोत्रांगानिदर्शयति।उरएववेदिर्लोमानिबर्हिर्हृदयंगार्हपत्योमनोन्वाहार्यपचनआस्य
माहवनीयइतिवदिश्रुतिश्चात्रस्थंडिलमात्रोपलक्षणार्थाद्रष्टव्यामुख्याग्निहोत्रवेद्यभावात्तदंगानां
हसेपिपादयिषितत्वाद्भोजनेनैवचकृतकालेनसंयोगात्राग्निहोत्रकालावरोधसंभवः।एवमन्येप्युपस्था

नाद्यो धर्मः क्वचित्कथंचिद्विरुध्यते। तस्माज्जीवनपक्ष एवैते मंत्रद्रव्यदेवतासंयोगात्पंचहोमा निर्वर्तयितव्याः २
सू॰भा॰ यत्त्वादरदर्शनं तद्वचनं भोजनपक्षे प्राथम्यविधानार्थं। न ह्युक्ति वचनस्यातिभारः। नत्वनेनास्य नियतावश्य
८८ नेदर्शयितुं तस्मात् भोजनलोपे लोप एव प्राणाग्निहोत्रस्येति। ७॥ तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्य
प्रतिबंधः फलं। ८॥ संतिकर्मांगव्यपाश्रयाणि विज्ञानान्योमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्येवमादी
नि। किं तानि नित्यान्येव स्युः कर्मसु पर्णमयीत्वादिवदुतानित्यानि गोदोहनादिवदिति विचार्य
मः। किं तावत्प्राप्तं नित्यानीति। कुतः प्रयोगवचनपरिग्रहात्। अनारभ्याधीतान्यपि ह्येतान्युद्गीथादि
द्वारेण क्रतुसंबंधात् क्रतुप्रयोगवचनेनांगांतरवत्संस्पृश्यंते। यत्त्वेषां स्ववाक्येषु फलश्रवणमाप २
यिता ह वै कामानां भवतीत्यादि तद्वर्तमानापदेशरूपत्वादर्थवादमात्रमपापश्लोकश्रवणादिव
त्फलप्रधानं। तस्माद्यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीत्यादीनामप्रकर
णपठितानामपि जुह्वादिद्वारेण क्रतुप्रवेशात्प्रकरणपठितवन्नित्यत्वमेवमुद्गीथाद्युपासनाना
मपीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। तन्निर्धारणानियम इति। यान्येतान्युद्गीथादिकर्मगुणयाथात्म्यनिर्धा ८८
रणानि रसतम आप्तिः समृद्धिर्मुख्यप्राण आदित्य इत्येवमादीनि नैतानि नित्यवत्कर्मसु नियमे

रत्नाकुतस्तदृष्टेः तथा ह्यनियतत्वमेवंजातीयकानां दर्शयति श्रुतिः। तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद य
श्च न वेदेत्यविदुषोऽपि क्रियाभ्यनुज्ञानात्प्रस्तावादिदेवताविज्ञानविहीनानामपि च प्रस्तोत्रादीनां या
ग जनाध्यवसानदर्शनात्प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसीति तां चेदविद्वा
नुद्गास्यसीति तां चेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसीति च। अपि चैवंजातीयकस्य कर्मव्यपाश्रयस्य विज्ञानस्यैतदे
व कर्मणः फलमुपलभ्यते कर्मफलसिध्यप्रतिबन्धस्तत्समृद्धिरतिशय विशेषः कश्चित्तेनोभौ कुरु
तो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद नाना तु विद्या चाविद्या। च यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्य
वत्तरं भवतीति। तत्र नानात्विति विद्वदविद्वत्प्रयोगयोः पृथक्करणाद्वीर्यवत्तरमिति च तरपः प्रयोगाद्वि
द्याविहीनमपि कर्म वीर्यवदिति गम्यते। न त्वानित्यत्वे विद्याया उपपद्यते नित्यत्वे तु कथं तद्विहीनं कर्म
वीर्यवदभ्यनुज्ञायेत। सर्वाङ्गोपसंहारे हि वीर्यवत्कर्मेति स्थितिः। तथा लोकसामादिषु प्रतिनियतानि प्र व
त्यपासनं फलानि निर्दिश्यन्ते। कल्पन्ते ह्यास्मै लोका ऊर्ध्वाश्चावृत्ताश्चेत्येवमादीनि। न चेदं फलश्रवणमर्थ
वादमात्रं फलं प्रतिपत्तुं। तथा हि गुणवादः आपद्येत। फलोपदेशे तु मुख्यवादोपपत्तिः। प्रयाजादिषु त्वि
तिकर्तव्यताकाङ्क्षस्य क्रतोः प्रकृतत्वात्तादर्थ्ये सति फलश्रुतेरर्थवादत्वं। तथा नारभ्याधीतेष्वपि पर्ण

स्त्रा०
टी१
८८

ता॰टी॰ ३२

मयीत्वादिषु।नहिपर्णमयीत्वानामक्रियात्मकानामाश्रयमंतरेणफलसंबंधोवकल्प्यते।गोदोह
नादीनांहिप्रकृताप्रणयनाद्याश्रयलाभादुपपन्नःफलेविधिः।तथाबैल्वादीनामपिप्रकृतयूपाद्या
श्रयलाभादुपपन्नःफलेविधिः।नतुपर्णमयीत्वादिष्वेवंविधःकश्चिदाश्रयःश्रुतोस्ति।वाक्येनैवतुजु अ
ह्वाद्याश्रयतांक्षिपतःफलेविधिंविवक्षतोवाक्यभेदःस्यात्।उपासनानांतुक्रियात्मकत्वाद्विनि
ष्टविधानोपपत्तेरुद्गीथाद्याश्रयाणांफलेविधानंनविरुध्यते।तस्माद्यथाक्रत्वाश्रयाण्यपिगोदोहना
दीनिफलसंयोगादनित्यान्येवमुद्गीथाद्युपासनान्यपीतिद्रष्टव्यम्।अतएवकल्पसूत्रकारानैवंजातीयका रा
न्युपासनानिक्रतुषुकल्पयांचक्रुः॥७॥प्रदानवदेवतदुक्तं॥८॥वाजसनेयकेवदिष्याम्येवाहमितिवाग्द
ध्रइत्यत्राध्यात्मंवागादीनांप्राणःश्रेष्ठोवधारितः।अधिदैवतमग्न्यादीनांवायुः।तथाछांदोग्ये।वायुर्वा
वसंवर्गइत्यत्राधिदैवमग्न्यादीनांवायुःसंवर्गोवधारितः।अध्यात्मंवागादीनांप्राणःस्तत्रसंशयः।पृथगेवेमौ
वायुप्राणावुपगंतव्यौस्यातांअपृथग्वेति।अपृथगितितावत्प्राप्तंतत्त्वाभेदात्।नह्यभिन्नेतत्त्वेपृथग ८८
नु।चिंतनंन्याय्यं।दर्शयतिचश्रुतिरध्यात्ममधिदैवतंचतत्त्वाभेदमग्निर्वाग्भूत्वामुखंप्राविशदित्या
रभ्यतथाएतेसर्वएवसमाःसर्वेनंताइत्या।ध्यात्मिकानांप्राणानामाधिदैविकींविभूतिंआत्मभू
ते

२३

तां दर्शयति। तथान्यत्रापि तत्र तत्राध्यात्ममधिदैवतं च बहुधा तत्त्वाभेददर्शनं भवति। क्वचिद्यः प्राणः
स वायुरिति स्पष्टमेव वायुं प्राणं चैकं करोति। तथोदाहृतेऽपि वाजसनेयिब्राह्मणे यतश्चोदेति सूर्य इ ति
त्यस्मिन्नुपसंहारश्लोके प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेतीति प्राणेनैवोपसंहरन्नेकत्वं दर्शयति। त
स्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्चेति च प्राणव्रतेनैवैकेनोपसंहरन्नेतदेव द्रढयति। त
था छान्दोग्येऽपि परस्तान्महात्मनश्चतुरो देव एकः कः स जगारेत्येकमेव संवर्गं गमयति न ब्रवीत्येक ए
केषां चतुर्णां संवर्गोऽपरोऽपरेषामिति। तस्मादपृथक्त्वमुपगमनस्येति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। पृथगेव वायु
प्राणावुपगन्तव्याविति। कस्मात्। पृथगुपदेशात्। ध्यानार्थो ह्ययमध्यात्माधिदैवविभागोपदेशः। सो
ऽसत्यां ध्यानपृथक्त्वेऽनर्थक एव स्यात्। ननूक्तमपृथगनुचिन्तनं तत्त्वाभेदादिति। नैष दोषः। तत्त्वाभेदे
भेद ऽप्यवस्थाभेदादुपदेशभेदवशेनानुचिन्तनभेदोपपत्तेः। श्लोकोपन्यासस्य तत्त्वाभेदाभिप्रायेणाप्युपपद्य
मानस्य पूर्वोदितध्येयभेदनिराकरणसामर्थ्याभावात्। स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेता
सां देवतानां वायुरिति चोपमानोपमेयकरणादेतेन व्रतोपन्यासो व्याख्यातः। एकमेव व्रतमिति चै
वकारो वागादिव्रतनिवर्तनेन प्राणव्रतप्रतिपत्त्यर्थः। भग्नव्रतानि ह्वागादीन्युक्तानि तानि मृत्युः

स्.भा. श्रमो ऽभूत्तोपयेम इति श्रुतेर्न वायुव्रतनिरूपणार्थो ऽथातो व्रतमीमांसेति प्रस्तुत्य तुल्यवद्वायुप्राणयो सं.त. ३३
रभग्नव्रतत्वस्य निर्धारितत्वादेकमेव व्रतं चरेदिति चोक्त्वा तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां
जयतीति वायुप्राप्तिं फलं ब्रुवन् वायुव्रतमनिवर्त्तितं दर्शयति। देवतेत्यत्र वायुः स्यादपरिच्छिन्नात्म
त्वस्य प्रेप्सितत्वात्पुरस्तात्प्रयोगाच्च। सैषानस्तमितादेवता यद्वायुरिति। तथा तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ वायु
रेव देवेषु प्राणः प्राणेष्विति भेदेन व्यपदिष्टानि। ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दशसन्तस्तत्कृतमित्ति च भेद
नैवोपसंहरति। तस्मात्स्वर्गो वोपगमनं। प्रदानवृद्ध्यर्थं इन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालमिन्द्रायाधि ६.रा
राजायेन्द्राय स्वराज्ञ इत्यस्यां त्रिपुरोडाशिन्यामिष्टौ सर्वेषामभिगमयन्नवद्यत्यच्छंबट्कारमित्यतो
वचनादिन्द्रभेदाच्च सह प्रदानाशक्या राजादिगुणभेदाद्याज्यानुवाक्याव्यत्यासविधानाच्च
यथान्यासमेव देवतापृथक्त्वात्प्रदानपृथक्त्वं भवत्येवं तत्वाभेदेप्याध्येयानां पृथक्त्वाद्ध्यानपृथक्त्व
मित्यर्थः। तदुक्तं संकर्षे। नानावा देवता पृथग्ज्ञानादिति। तत्र तु द्रव्यदेवताभेदाद्यागभेदोपि विद्यते॥
नैवमिह विद्याभेदोस्ति। उपक्रमोपसंहाराभ्यामध्यात्माधिदैवोपदेशेप्येकविद्याविधानप्रतीतेः। विद्यैके १०
त्वेपि त्वध्यात्माधिदैवभेदात्प्रवृत्तिभेदो भवत्यग्निहोत्र इव सायंप्रातःकालभेदादित्यैवदभिप्रेत्य प्रदानव

दित्युक्तं॥ लिंगभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥४४॥ वाजसनेयिनोग्निरहस्ये नैव वा इदमग्रे सदासीदित्यस्मिन्ब्रा
ह्मणे मनोधिकृत्याधीयते तत्षट्त्रिंशतं सहस्राण्यपश्यदात्मनोग्नीनर्कान्मनोमयान्मनश्चित इत्यादि। त
थैव वाक्चितः प्राणचितश्चक्षुश्चितः श्रोत्रचितः कर्मचितोग्निचित इति पृथगग्नीनामनन्ति सांपादिकांस्तेषु
संशयः। किमेते मनश्चिदादयः क्रियानुप्रवेशिनस्तच्छेषभूता उत स्वतंत्राः केवलविद्यात्मका इति। तत्र प्रक
रणात्क्रियानुप्रवेशे प्राप्ते स्वातंत्र्यं तावत्प्रतिजानीते लिंगभूयस्त्वादिति। भूयांसि हि लिंगान्यस्मिन्ब्राह्मणे
केवलविद्यात्मकत्वमेषामुपोद्बलयंति दृश्यंते। तद्यत्किंचेमानि भूतानि मनसा संकल्पयंति तेषामेव सा
कृतिरिति तान्हैतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वंत्यपि स्वपत इति चैवंजातीयकानि। तद्धि लिंगं प्रक
रणाद्बलीयस्तदप्युक्तं पूर्वस्मिन्कांडे श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्य
मर्थविप्रकर्षादिति। पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रिया मानसवदिति नैतदेवं। स्वतंत्रा एतेग्नयो नन्यशेष
भूता इति। पूर्वस्य क्रियामयस्याग्नेः प्रकरणात्तद्विषय एवायं विकल्पो विशेषोपदेशः स्यान्न स्वतंत्रः। ननु प्र
करणाल्लिंगं बलीयः। सत्यमेवमेतत्। लिंगमपि त्वेवंजातीयकं न प्रकरणाद्बलीयो भवत्यन्यार्थदर्शनं ह्ये
तत्सांपादिकाग्निप्रशंसारूपत्वादन्यार्थदर्शनं चासत्यामन्यस्यां प्राप्तो गुणवादेनाप्युपपद्यमानं न प्रकर

त

स॰भा॰ पं बाधितुं तत्सहते । तस्मात्संपादिका अप्येते अग्नयः प्रकरणात्क्रियानुप्रवेशिन एव स्युः मानसवद्यथा दशरात्र वे॰द॰ ३ ३
स्य दशमेहन्यविवाक्ये पृथिव्या पात्रेण समुद्रस्य सोमस्य प्रजापतये देवताये गृह्यमाणस्य ग्रहणासादन हवना
हरणोपह्वानभक्षणानि मानसान्येवाम्नायंते । स च मानसोपि ग्रहकल्पः क्रियाप्रकरणात्क्रियाविशेष एव भ
वत्येवमयमप्यग्निकल्प इत्यर्थः ॥ ॥ अतिदेशाच्च ॥ ॥ अतिदेशश्चैषामग्नीनां क्रियानुप्रवेशमुपोद्बलयति ॥
षट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्नयोर्कास्तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्व इति । सति हि सामान्येतिदेशः प्रवर्त्तते । अतश्च
पूर्वेणेष्टकाचितेन क्रियानुप्रवेशिनाग्निना संपादिकानग्नीनतिदिशन् क्रियानुप्रवेशमेवैषां द्योतयति । विद्यैव
तु निर्धारणात् ॥ तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । विद्यात्मका एव ते स्वतंत्रा मनश्चिदादयोग्नयः स्युः न क्रियाशेषभूताः
तथा हि निर्धारयति । ते हैते विद्याचित एवेति विद्यया हैवैत एवंविदश्चिता भवंतीति च ॥ ॥ दर्शनाच्च ॥ ॥ दृश्यते
चैतेषां स्वातंत्र्ये लिंगं । तत्पुरस्ताद्दर्शितं लिंगभूयस्त्वादित्यत्र । ननु लिंगमसत्यामन्यस्यां प्राप्तावसाधकं क
स्यचिदर्थस्येत्यपास्तं तत्प्रकरणे सामर्थ्यात्क्रियाशेषत्वमध्यवसितमित्यत उत्तरं पठति ॥ ॥ श्रुत्यादिबलीय
स्त्वाच्च न बाधः ॥ ॥ नैवं प्रकरणसामर्थ्यात्क्रियाशेषत्वमध्यवसाय स्वातंत्र्यपक्षो बाधितव्यः श्रुत्यादिबली
यस्त्वात् । बलीयांसि हि प्रकरणाच्छ्रुतिलिंगवाक्यानीति स्थितं श्रुतिलिंगसूत्रे । तानि चेह स्वातंत्र्यपक्षं सा ८१

व

सू.भा.
९२ ऊराहस्यप्रयोगे नात्यंतसाम्यापत्तिर्यथा चासौ वै लोको ऽग्निर्गौतम तस्यादित्य एव समिदित्यत्र न समि त.स. ३ ३
दादिसामान्याल्लोकस्याग्निभावापत्तिस्तद्वत्। परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबंधः। परस्ताद
प्ययं वाव लोक एषोऽग्निश्चित इत्येतस्मिन्ननंतरे ब्राह्मणे ताद्विध्यं केवलविद्याविधित्वं शब्दस्य प्रयोज
नं लक्ष्यते। न शुद्धकर्मांगविधित्वं। तत्र हि विद्यया तदारोहंति यत्र कामाः परागताः। न तत्र दक्षिणा यं
ते ति नाविद्वांसस्तपस्विन इत्यनेन श्लोकेन केवलं कर्म निंदन् विद्यां च प्रशंसन्नेतद्दर्शयति। तथा पुरस्ता
दपि यदेतन्मंडलं तपतीत्यस्मिन्ब्राह्मणे विद्याप्रधानत्वमेव लक्ष्यते। सोऽमृतो भवति मृत्युर्ह्यस्यात्मा भव व
तीति विद्याफलेनैवोपसंहारान्न कर्मप्रधानता। तत्सामान्यादिहापि तथात्वं। भूयांसस्त्वग्न्यवयवाः संप
दयितव्या विद्यायामित्येतस्माच्च कारणादग्निनानुबध्यते विधानं कर्मांगत्वात्। तस्मान्मनश्चिदा
दीनां केवलविद्यात्मकत्वसिद्धिः॥ एक आत्मनः शरीरे भावात्। इह देहव्यतिरिक्तस्यात्मनः सद्भावः स
मर्थ्यते बंधमोक्षाधिकारसिद्धये। न ह्यसति देहव्यतिरिक्त आत्मनि परलोकफलाश्चोदना उपपद्येर
न् कस्य वा ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्येत। ननु शास्त्रप्रमुख एव प्रथमे पादे शास्त्रफलोपभोगयोग्यस्य देहव्यति
रिक्तस्यात्मनो ऽस्तित्वमुक्तं। सत्यमुक्तं भाष्यकृता। न तु तत्रात्मास्तित्वे सूत्रमस्ति। इह तु स्वयमेव सूत्रकृ ९३

ए

धर्ष्यं ति हृन्यं तेषां कथं श्रुतिस्तावत्ते है ते विद्याचित एवेति। तथा लिंगं सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वंत्यपि स्वपत इति।
तथा वाक्यमपि विद्यया हैवैत एवंविद आश्चिता भवंतीति। विद्याचित एवेति हि सावधारणेयं श्रुतिः क्रिया
नुप्रवेशे मीषामभ्युपगम्यमाने पीडिता स्यात्। नन्वबाह्यसाधनत्वाभिप्रायमिदमवधारणं भविष्य
तीत्युच्यते। तदभिप्रायतायां हि विद्याचित इतीयता विद्यास्वरूपसंकीर्तनेनैव कृतत्वादनर्थक
मवधारणं भवेत्। स्वरूपमेव ह्येषामबाह्यसाधनमिति। अबाह्यसाधनत्वेपि तु मानसग्रहवत्क्रि
यानुप्रवेशाशंकायां तन्निवृत्तिफलमवधारणमर्थवद्भविष्यति। तथा स्वपते जाग्रते चैवंविदे सर्व
दा सर्वाणि भूतान्येतानग्नींश्चिन्वंतीति सातत्यदर्शनमेषां स्वातंत्र्ये एव कल्पते। यथा सांपादिकवा
हो क्प्राणमये ऽग्निहोत्रे प्राणं तदा वाचि जुहोति वाचं तदा प्राणे जुहोतीति चोक्तोच्यते। एते ऽनंते ऽ
मृते आहुती जाग्रच्च स्वपंश्च सततं जुहोतीति तद्वत्क्रियाप्रवेशे तु क्रियाप्रयोगस्याल्पकालत्वा
न्न सातत्येनैषां प्रयोगः कल्प्येत। न चेदमर्थवादमात्रमिति न्याय्यं यत्र हि विस्पष्टो विधायको लि
गादिरुपलभ्यते युक्तं तत्र संकीर्तनमात्रस्यार्थवादत्वमिह तु विस्पष्टविध्यंतरानुपलब्धेः संकीर्त
नादेवैषां विज्ञानविधानं कल्पनीयं। तच्च यथासंकीर्तनमेव कल्पयितुं शक्यत इति सातत्यदर्शनात्त

थान्तमेव कल्प्यते। ततश्च सामर्थ्यादेषां स्वातंत्र्यसिद्धिः एतेन तद्यत्किंचेमानि भूतानि मनसा संकल्पयं
ति तेषामेव सा कृतिरित्यादि व्याख्यातं। तथा वाक्यमप्येवंविद इति पुरुषविशेषसंबंधमेवैषामाचक्षा
णं न क्रतुसंबंधं मृष्यते। तस्मात्स्वातंत्र्यपक्ष एव ज्यायानिति। ॥ अनुबंधादिभ्यः प्रज्ञांतरपृथक्त्व
वद्दृष्टश्च तदुक्तं। ॥ इतश्च प्रकरणमुपमृद्य स्वातंत्र्यं मनश्चिदादीनां प्रतिपत्तव्यं। यत्क्रियावयवा
न्मनआदिव्यापारेषु अनुबध्नाति ते मनसैवाधीयंत मनसाऽचीयंत मनसैव ग्रहा अगृह्यंत मन
साऽस्तुवन्मनसाऽशंसन्यत्किंच यज्ञे कर्म क्रियते यत्किंच यज्ञीयं कर्म मनसैव तेषु तन्मनोमयेषु म
नश्चित्सु मनोमयमेव क्रियते इत्यादिना संपत्फलो ह्यनुबंधः। न च प्रत्यक्षाः क्रियावयवाः संतः संपदा
लिप्सितव्याः। न चात्रोद्गीथाद्युपासनवत्क्रियांगसंबंधात्तदनुप्रवेशित्वमाशंकितव्यं। श्रुतिवैरूप्या
त्। न ह्यत्र क्रियांगं किंचिदादाय तस्मिन्नदो नामाध्यसितव्यमिति वदति। षट्त्रिंशत्सहस्राणि मनोभेदाना वृत्ति
दाय तेष्वग्नित्वं ग्रहादींश्च कल्पयति। पुरुषयज्ञादिवत्संख्या चेयं पुरुषायुषस्याहःसु दृष्टा सती तत्सं
बंधिनीषु मनोवृत्तिष्वारोप्यत इति द्रष्टव्यं। एवमनुबंधात्स्वातंत्र्यं मनश्चिदादीनां। आदिशब्दादतिदेशा
द्यपि यथासंभवं योजितव्यं। तथा हि तेषामेकैक एतावान्यावानसौ पूर्व इति क्रियामयस्याग्नेर्माहात्म्यं ९२

ज्ञानमयानामेकैकस्यातिदिशन्क्रियायामनादरं दर्शयति। न च सत्येव क्रियासंबंधे विकल्पः पूर्वेणोत्तरे
षामिति शक्यं वक्तुं। न हि येन व्यापारेणाहवनीयधारणादिना पूर्वः क्रियायामुपकरोति तेनोत्तरे उपक
र्तुं शक्नुवंति। यत्तु पूर्वपक्षेऽप्यतिदेश उपोद्बलक इत्युक्तं सति हि सामान्येऽतिदेशः प्रवर्तत इति तदस्म
त्पक्षेऽप्यग्नित्वसामान्येनातिदेशसंभवात्प्रत्युक्तं। अस्ति हि संपादितानामप्यग्नीनामग्नित्वमिति। श्रुत्या
दीनि च कारणानि दर्शितानि। एवमनुबंधादिभ्यः कारणेभ्यः स्वातंत्र्यं मनश्चिदादीनां। प्रज्ञांतरपृथक्त्ववत्।
यथा प्रज्ञांतराणि शांडिल्यविद्याप्रभृतीनि स्वेन स्वेनानुबंधेनानुबध्यमानानि पृथगेव कर्मभ्यः प्रज्ञां
तरेभ्यश्च स्वतंत्राणि भवंत्येवमिति। दृष्टश्चावेष्टेः राजसूयप्रकरणपठितायाः प्रकरणादुत्कर्षो वर्णत्र
यानुबंधाद्राजयज्ञत्वाच्च राजसूयस्य। तदुक्तं प्रथमे कांडे क्रत्वर्थायामिति चेन्न वर्णत्रयसंयोगादिति। न सा यो
मान्यादुपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः। यदुक्तं मानसवदिति तत्प्रत्युच्यते। न मानसग्रहसामान्या
दपि मनश्चिदादीनां क्रियाशेषत्वं कल्प्यं। पूर्वोक्तेभ्यः श्रुत्यादिभ्यो हेतुभ्यः केवलपुरुषार्थत्वोपलब्धेः।
न हि किंचित्कस्यचित्केनचित्सामान्यं न संभवतीति। न चैतावता यथास्वं वैषम्यं निवर्तते। मृत्युवद्य
था स एष मृत्युर्य एष एतस्मिन्मंडले पुरुष इति। अग्निर्वै मृत्युरिति चाग्न्यादित्यपुरुषयोः समानेऽपि मृ

सू॰भा॰ सर्वशाखाप्रत्ययविषयः प्रतिशाखं च स्वरादिभेदादुद्गीथादिभेदमाशंक्यायमुपन्यासः । किं तावत्प्राप्तं । स्वशा त॰त॰ ३३
खागतेष्वेवोद्गीथादिषु विधीयेरन्निति । कुतः संनिधानादुद्गीथमुपासीतेति हि सामान्यविहितानां विशेषाकांक्षा
यां संनिकृष्टैव स्वशाखा । २ । गतविशेषेणाकांक्षानिवृत्तेस्तदतिलंघनेन शाखांतरविहितविशेषोपादाने
कारणं नास्ति । तस्मात्प्रतिशाखं व्यवस्थैवं प्राप्ते ब्रवीत्यंगावबद्धास्त्विति । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैते
प्रतिवेदं स्वशाखास्वेव व्यवतिष्ठेरन्नपि तु सर्वशाखास्वनुवर्तेरन् । कुतः । उद्गीथादिश्रुत्यविशेषात् । स्वशा
खाव्यवस्थायां ह्युद्गीथमुपासीतेति सामान्यश्रुतिरविशेषप्रवृत्ता सती संनिधानवशेन विशेषे व्यवस्था
प्यमाना पीडिता स्यात् । न चैतन्न्याय्यं संनिधानाद्धि श्रुतिर्बलीयसी । न च सामान्याश्रयः प्रत्ययो नोपप
द्यते । तस्मात्स्वरादिभेदे सत्यप्युद्गीथत्वाद्यविशेषात्सर्वशाखागतेष्वेवोद्गीथादिष्वेवंजातीयकाः प्रत्ययाः
स्युः । मंत्रादिवद्वाऽविरोधः । ६५ । अथवा नैवात्र विरोधः आशंकितव्यः । कथमन्यशाखागतेषूद्गीथा
दिष्वन्यशाखाविहिताः प्रत्यया भवेयुरिति । मंत्रादिवददविरोधोपपत्तेः । तथा हि मंत्राणां कर्मणां गुणा ८५
नां च शाखांतरोत्पन्नानामपि शाखांतर उपसंग्रहो दृश्यते । येषामपि हि शाखिनां कुटरुरसीत्यश्मा
दानमंत्रो नाम्नातस्तेषामप्यसौ विनियोगो दृश्यते । कुक्कुटोसीत्यश्मानमादत्ते कुटरुरसीति वेति ।

तां तदस्तित्वमाक्षेपपुरःसरं प्रतिष्ठापितमित एव चाकृष्याचार्येण शाबरस्वामिना प्रमाणल
क्षणे वर्णितं अत एव च भगवतोपवर्षेण प्रथमे तंत्रे आत्मास्तित्वाभिधानप्रसक्तौ शारीरके
वक्ष्याम इत्युद्धारः कृतः इह चेदं चोदनालक्षणेषूपासनेषु विचार्यमाणेषु आत्मास्तित्वं विचार्यते ।
कृत्स्नशास्त्रशेषत्वप्रदर्शनायापि च पूर्वस्मिन्नधिकरणे प्रकरणोत्कर्षाभ्युपगमेन मनश्चिदादीनां
पुरुषार्थत्वं वर्णितं । कोसौ पुरुषो यदर्था एते मनश्चिदादय इत्यस्यां प्रसक्ताविदं देहव्यतिरिक्तात्म
नोस्तित्वमुच्यते । तदस्तित्वाक्षेपार्थं चेदमाद्यं सूत्रमाक्षेपपूर्विका हि परिहारोक्तिर्विवक्षितेऽर्थे स्थू
णानिखननन्यायेन दृढां बुद्धिमुत्पादयेदिति । अत्रैके देहमात्रात्मदर्शिनो लोकायतिका देहव्यति
रिक्तस्यात्मनो भावं मन्यमानाः समस्तव्यस्तेषु बाह्येषु पृथिव्यादिष्वदृष्टमपि चैतन्यं शरीराकार
परिणतेषु स्यादिति संभावयंतस्तेभ्यश्चैतन्यं मदशक्तिवद्विज्ञानं चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुष इति
वाकुर्न स्वर्गगमनायापवर्गगमनाय वा समर्थो देहव्यतिरिक्त आत्मास्ति यत्कृतं चैतन्यं देहे स्यात्
व देह एव तु चेतनश्चात्मा चेति प्रतिजानीते । हेतुं चाचक्षते । शरीरे भावादिति । यद्धि यस्मिन्सति भवत्य
सति च न भवति तत्तद्धर्मत्वेनाध्यवसीयते । यथाग्निधर्मो वौष्ण्यप्रकाशौ । प्राणचेष्टाचैतन्यस्मृत्यादय

आत्मधर्मत्वेनाभिमता आत्मवादिनां। तेप्यंतरेव देहे उपलभ्यमाना बहिश्चानुपलभ्यमाना असि
द्धे देहव्यतिरिक्ते धर्मिणि देहधर्मा एव भवितुमर्हंति। तस्मादव्यतिरेको देहादात्मन इत्येवं प्राप्ते
ब्रूमः॥ ५४ व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्नतूपलब्धिवत्। नत्वेतदस्ति यदुक्तमव्यतिरेको देहादात्म
न इति। व्यतिरेक एवास्य देहाद्भवितुमर्हति। तद्भावाभावित्वात्। यदि देहभावे भावाद्देहधर्मत्व
मात्मधर्माणां मन्येत ततो देहभावेप्यभावादतद्धर्मत्वमेवैषां किं न मन्येत। देहधर्मवैलक्ष
ण्यात्। ये हि देहधर्मा रूपादयस्ते यावद्देहं भवंति। प्राणचेष्टादयस्तु सत्यपि देहे मृताव
स्थायां न भवंति। देहधर्माश्च रूपादयः परैरुपलभ्यंते न त्वात्मधर्माश्चैतन्यस्मृत्यादयः। अपि च सति ता
वद्देहे जीवदवस्थायामेषां भावः शक्यते निश्चेतुं न त्वसत्यभावः। पतितेपि कदाचिदस्मिन्देहे देहांतरसं
चारेणात्मधर्मा अनुवर्तेरन्। संशयमात्रेणापि परपक्षः प्रतिषिध्यते। किमात्मकं च पुनरिदं चैतन्यं
मन्यते यस्य भूतेभ्य उत्पत्तिमिच्छतीति परः पर्यनुयोक्तव्यः। न हि भूतचतुष्टयव्यतिरेकेण लोकायतिकाः
किंचित्तत्त्वं प्रतियंति। यदनुभवनं भूतभौतिकानां तच्चैतन्यमिति चेत्। तर्हि विषयत्वात्तेषां न तद्धर्मत्वम
श्नुवीत। स्वात्मनि क्रियाविरोधात्। न हि भूतभौतिकधर्मेण सता चैतन्येन भूतभौतिकानि विषयीक्रियेरन्। ८४

पा

न हि रूपादिभिः स्वरूपं पररूपं वा विषयीक्रियते। विषयीक्रियंते तु बाह्याध्यात्मिकानि भूतभौतिकानि चैतन्ये
न। अतश्च यथैवास्या भूतभौतिकविषयाया उपलब्धेर्भावोभ्युपगम्यते एवं व्यतिरेकोप्यस्यास्तेभ्योभ्यु
पगंतव्यः। उपलब्धिस्वरूप एव च न आत्मेत्यात्मनो देहव्यतिरिक्तत्वं नित्यत्वं चोपलब्धेरैकरूप्यात्। अहमि
दमद्राक्षमिति चावस्थांतरयोगेप्युपलब्धृत्वेन प्रत्यभिज्ञानात्। स्मृत्याद्युपपत्तेश्च। यत्तूक्तं शरीरे भावा
च्छरीरधर्म एवोपलब्धिरिति तद्वर्णितेन प्रकारेण प्रत्युक्तं। अपि च सत्सु प्रदीपादिषूपकरणेषूपलब्धि
र्भवत्यसत्सु च न भवति। न चैतावता प्रदीपादिधर्म एवोपलब्धिर्भवति। एवं सति देहे उपलब्धिर्भवत्य
सति च न भवतीति न देहधर्मो भवितुमर्हति। उपकरणमात्रत्वेनापि प्रदीपादिवद्देहोपयोगोपपत्तेः। न चा
त्यंतं देहस्योपलब्धावुपयोगो दृश्यते। निश्चेष्टेपि ह्यस्मिन्देहे स्वप्ने नानाविधोपलब्धिदर्शनात्। तस्मादन
वद्यं देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोस्तित्वं॥ ५५ अंगावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदं॥ समाप्ता प्रासंगिकी क
था। संप्रति प्रकृतामेवानुवर्तामहे। ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत लोकेषु पंचविधं सामोपासीत उ
क्थमुक्थमिति वै प्रजा वदंति तदिदमेवोक्थमियमेव पृथिवी। अयं वाव लोक एषोग्निश्चित इत्येवमाद्या ये उद्गी
थादिकर्मांगावबद्धाः प्रत्ययाः प्रतिवेदं शाखासु विहितास्ते तत्तच्छाखागत एवोद्गीथादिषु भवेयुरथवा

स्त्र.भा. वं प्राप्ते प्रतिपद्यते। नानेति। वेद्याभेदेऽप्येवंजातीयका विद्या भिन्ना भवितुमर्हन्ति। कुतः ना शब्दादिभेदाद्भवति हि ब्र.सू. ३३
शब्दः वेदोपासीत स क्रतुं कुर्वीतेत्येवमादिः शब्दभेदश्च कर्मभेदहेतुः समधिगतः पुरस्ताच्छब्दान्तरे क
र्मभेदः कृतानुबन्धत्वादिति। आदिग्रहणाद्गुणादयोऽपि यथासंभवं भेदहेतवो योजयितव्याः। ननु वेदेत्या
ज दिषु शब्दभेद एवावगम्यते न यजतीत्यादिवदर्थभेदः। सर्वेषामेवैषां मनोवृत्त्यर्थाभेदादर्थान्तरासंभवाच्च। तत् सा
कथं शब्दभेदाद्विद्याभेद इति। नैष दोषः। मनोवृत्त्यर्थत्वाभेदेऽप्यनुबन्धभेदाद्वेद्यभेदे सति विद्याभेदोप
पत्तेः। एकस्यापि हीश्वरस्योपास्यस्य प्रतिप्रकरणं व्यावृत्ता गुणाः शिष्यन्ते। तथैकस्यापि प्राणस्य त
त्र तत्रोपास्यस्याभेदेऽप्यन्यादृग्गुणोऽन्यत्रोपासितव्योऽन्यादृग्गुणश्चान्यत्रेत्येवमनुबन्धभेदाद्विधिभेदे
सति विद्याभेदो विज्ञायते। न चात्रैको विधिरितरे गुणविधय इति शक्यं वक्तुं। विनिगमने हेत्वभा
वादनेकत्वाच्च प्रतिप्रकरणं गुणानां प्राप्तविद्यानुवादेन विधानानुपपत्तेः। न चास्मिन्पक्षे समानाः सन्तः सत्य
कामत्वादयो गुणाः असकृच्छ्रावयितव्याः। प्रतिप्रकरणं चेदंकामेनेदमुपासितव्यमिदंकामेन चेदमिति नैरा
काङ्क्ष्यावगमान्नैकवाक्यतापत्तिः। न चात्र वैश्वानरविद्यायामिव समस्तचोदनाऽपरास्ति यद्बलेन प्रतिप्र
करणवर्तीन्यवयवोपासनानि निर्नमय्यैकवाक्यतां यायुः। वेद्यैकत्वनिमित्ते च विद्यैकत्वे सर्वत्र निरङ्कुशे प्रतिज्ञा ७
यमाने समस्तगुणोपसंहारोऽशक्यः प्रतिज्ञायेत। तस्मात्सुष्ठूच्यते नाना शब्दादिभेदादिति। स्थिते चैतस्मिन्

येषामपि च समिदादयः प्रयाजा नानाम्नातास्तेषामपि तेषु गुणविधिराम्नायते। ऋतवो वै प्रयाजाः समा
म नत्र होतव्या इति। तथा येषामप्यग्नीषोमीय इति जातिविशेषोपदेशो नास्ति तेषामपि तद्विषयो मन्त्र
वर्ण उपलभ्यते छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहीति। तथा वेदान्तरोत्पन्नानामपि अग्नेर्वेर्होत्रं वेरध्वरमि
त्येवमादिमन्त्राणां वेदान्तरे परिग्रहो दृष्टः। तथा बह्वृचपठितस्य सूक्तस्य यो जात एव प्रथमो मनस्वानि
त्यस्याध्वर्यवे स जनीयं शस्यमित्यत्र परिग्रहो दृष्टः। तस्माद्यथाश्रयाणां कर्माङ्गानां सर्वत्रानुवृत्तिरेवमा
श्रितानामपि प्रत्ययानामित्यविरोधः ॥७॥ भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥८॥ प्राचीनशाल औ
पमन्यव इत्यस्यामाख्यायिकायां व्यस्तस्य समस्तस्य च वैश्वानरस्योपासनं श्रूयते। व्यस्तोपासनं तावदौ सो
पमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्स इति। दिवमेव भगवो राजन्निति होवाच एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं
त्वमात्मानमुपास्स इत्यादि। तथा समस्तोपासनमपि तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजा
श्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा संदेहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावित्यादि। तत्र संशयः
तृ किमिहोभयथाप्युपासनं स्याद्व्यस्तस्य समस्तस्य चोत समस्तस्यैवेति। किं तावत्प्राप्तं। प्रत्यवयवं सुते
जः प्रभृतीषूपास्स इति क्रियापदश्रवणात्तस्मात्तव सुतं प्रसुतमासुतं कुले दृश्यत इत्यादिफलभेदश्रव

स॰भा॰ ९६ णा च व्यस्तान्युपासनानि स्युरिति प्राप्ते। ततोऽभिधीयते। भूम्नः पदार्थोपचयात्मकस्य समस्तस्य ते॰ त॰ ३३
वैश्वानरोपासनस्य ज्यायस्त्वं प्राधान्यमस्मिन्वाक्ये विवक्षितं भवितुमर्हति। न प्रत्येकमवयवोपासना
नामपि। क्रतुवद्यथा क्रतुषु दर्शपूर्णमासप्रभृतिषु सांगप्रधानप्रयोग एवैको विवक्ष्यते
न व्यस्तानामपि प्रयोगः प्रयाजादीनां। नाप्येकदेशांगयुक्तस्य प्रधानस्य तद्वत्। कुत एतद्भूमैव ज्या
यानिति। तथा हि श्रुतिर्भूम्नो ज्यायस्त्वं दर्शयत्येकवाक्यतावगमात्। एकं हीदं वाक्यं वैश्वानरविद्या वि
षयं पौर्वापर्यालोचनात्प्रतीयते। तथा हि। प्राचीनशालप्रभृतय उद्दालकावसानाः षड् ऋषयो वैश्वान
रविद्यायां परिनिष्ठामप्रतिपद्यमाना अश्वपतिं कैकेयं राजानमभ्याजग्मुरित्युपक्रम्यैकैकस्य
र्षेरुपास्यं द्युप्रभृतीनामेकैकं श्रावयित्वा मूर्द्धा त्वेष आत्मन इति होवाचेत्यादिना मूर्धादिभावं तेषां
विदधाति। मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्य इत्यादिना च व्यस्तोपासनमपवदति। पुनश्च व्यस्तो
पासनं व्यावर्त्य समस्तोपासनमेवानुवर्त्य स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्तीति
भूमाश्रयमेव फलं दर्शयति। यत्तु प्रत्येकं सुतेजःप्रभृतिषु फलभेदश्रवणं तदेवं सत्यंगफलानि ९६

प्रधान एवाभ्युपचिनोतीति द्रष्टव्यं। तथोपास्यभेदोऽपि प्रत्यवयवमाख्यातः श्रवणं पराभिप्रायानुवादार्थं न
न व्यस्तोपासनविधानार्थं। तस्मात्समस्तोपासनपक्ष एव श्रेयानिति। केचित्त्वत्र समस्तोपासनपक्षं ज्यायां
सं प्रतिष्ठाप्य ज्यायस्त्ववचनादेव किल व्यस्तोपासनपक्षमपि सूत्रकारोऽनुमन्यत इति कल्पयन्ति। तदयु
व युक्तमेकवाक्यतावगतौ सत्यां वाक्यभेदकल्पनस्यान्याय्यत्वात्। मूर्द्धा ते व्यपतिष्यदिति चैवमादिनिंदाविरोधा
त्। स्पष्टे चोपसंहारस्थे समस्तोपासनावगमे तदभावस्य पूर्वपक्षे वक्तुमशक्यत्वात्। सौत्रस्य ज्यायस्त्ववच
नस्य प्रमाणवत्त्वाभिप्रायेणाप्युपपद्यमानत्वात्॥७॥ नाना शब्दादिभेदात्॥८॥ पूर्वस्मिन्नधिकरणे स
त्यामपि सुतेजःप्रभृतीनां फलभेदश्रुतौ समस्तोपासनं ज्याय इत्युक्तं। अतः प्राप्ता बुद्धिरन्यान्यपि च भिन्न
श्रुतीन्युपासनानि समस्योपासिष्यंत इति। अपि च नैव वेद्याभेदे विद्याभेदो विज्ञातुं शक्यते। वेद्यं हि रूपं
विद्याया द्रव्यदैवतमिव यागस्य। वेद्यश्चैक एवेश्वरः श्रुतिनानात्वेष्ववगम्यते। मनोमयः प्राणशरीरः कं
ब्रह्म खं ब्रह्म सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्येवमादिषु। तथैक एव प्राणः। प्राणो वाव संवर्गः प्राणो वाव ज्येष्ठश्च
श्रेष्ठश्च प्राणो ह पिता प्राणो मातेत्येवमादिषु। वेद्यैकत्वाच्च विद्यैकत्वं श्रुतिनानात्वमप्यस्मिन्पक्षे गुणांतर म
परत्वान्नानर्थकं। तस्मात्स्वपरत्वात्स्वा विहितमेकवेद्यव्यपाश्रयं गुणजातमुपसंहर्तव्यं विद्यैकत्वायेति

स्.भा सहभावनियममर्हति।तत्सहभावाश्रुतेरेव।तस्माद्यथाकाममेवोपासनान्यनुष्ठीयेरन्॥७॥दर्शनाच्च॥७॥ तं.त. ३३
दर्शयतिचश्रुतिरसहभावंप्रत्ययानामेवंविद्धवैब्रह्मायज्ञंयजमानंसर्वांश्चर्त्विजोभिरक्षतीतिसर्वप्र
त्ययोपसंहारेहिसर्वेसर्वविदइतिनविज्ञानवताब्रह्मणापरिपाल्यत्वमितरेषांसंकीर्त्यते।तस्माद्य
थाकाम्यमुपासनानांसमुच्चयोविकल्पोवेति॥इतिश्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्येश्रीमच्छंकरभगवत्पादकृ भा
तौतृतीयस्याध्यायस्यतृतीयःपादःसमाप्तः॥३॥ॐ॥७॥पुरुषार्थोतःशब्दादितिबादरायणः॥७॥अथेदानीमौ ति
पनिषदमात्मज्ञानंकिमधिकारिद्वारेणकर्मण्येवानुप्रविशत्याहोस्वित्स्वतंत्रमेवपुरुषार्थसाधनंभवतीतिमीमां
समानःसिद्धांतेनैवतावदुपक्रमते।पुरुषार्थोतइति।अस्माद्वेदांतविहितादात्मज्ञानात्स्वतंत्रात्पुरुषार्थःसिध्यतीति षा
बादरायणआचार्योमन्यते।कुतएतदवगम्यते।शब्दादित्याह।तथाहितरतिशोकमात्मवित्सयोहवैतत्परमंब्र
रा ह्मवेदब्रह्मैवभवतिब्रह्मविदाप्नोतिपरमाचार्यवान्पुरुषोवेदतस्यतावदेवचिरंयावन्नविमोक्ष्येथसंपत्स्यइति
यआत्मापहतपाप्मेत्युपक्रम्यसर्वांश्चलोकानाप्नोतिसर्वांश्चकामान्यस्तमात्मानमनुविद्यविजानातीति
व्य आत्मावाअरेद्रष्टव्यइत्युपक्रम्यैतावदरेखल्वमृतत्वमित्येवंजातीयकाश्रुतिःकेवलायाविद्यायाःपुरुषार्थ ९९
हेतुत्वंश्रावयति।अथात्रप्रत्यवतिष्ठते।७।शेषत्वात्पुरुषार्थवादोयथान्येष्वितिजैमिनिः।७।कर्तृत्वेनात्मनःक
वा पभा

अधिकरणेसर्ववेदांतप्रत्ययमित्यादिद्रष्टव्यं।७।विकल्पोविशिष्टफलत्वात्।७।स्थितेविद्याभेदेविचार्यते
किमासामिच्छयासमुच्चयोविकल्पोवास्यादथवाविकल्पएवनियमेनेति।तत्रस्थितत्वात्तावद्विद्याभेदस्यनस
मुच्चयनियमेकिंचित्कारणमस्ति।ननुभिन्नानामप्यग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनांसमुच्चयनियमोदृश्यते
नैषदोषः।नित्यताश्रुतिर्हितत्रकारणं।नैवंविद्यानांकाचिन्नित्यताश्रुतिरस्ति।तस्मान्नसमुच्चयनियमोनापि
विकल्पनियमोविद्यांतराधिकृतस्यविद्यांतराप्रतिषेधात्।पारिशेष्याद्यथाकाम्यमापद्यते।नन्वविशिष्टफल
त्वादासांविकल्पोन्याय्यः।तथाहिमनोमयःप्राणशरीरःकंब्रह्मखंब्रह्मसत्यकामःसत्यसंकल्पइत्येवमाद्या
स्तुल्यवदीश्वरप्राप्तिफलालक्ष्यंते।नैषदोषः।समानफलेष्वपिस्वर्गादिसाधनेषुकर्मसुयथाकाम्यदर्शनात्।
तस्माद्यथाकाम्यप्राप्तावुच्यते।विकल्पएवासांभवितुमर्हति।नसमुच्चयः।कस्मात्।अविशिष्टफलत्वात्।अविशिष्टं
ह्यासांफलमुपास्यविषयसाक्षात्करणमेकेनचोपासनेनसाक्षात्कृतेउपास्यविषयईश्वरादौद्वितीयमनर्थकं।अ प
पिचासंभवःसाक्षात्करणस्यसमुच्चयपक्षेचित्तविक्षेपहेतुत्वात्।साक्षात्करणसाध्यंचविद्याफलंदर्शयंतिश्रुतयो
यस्यस्यादद्धानविचिकित्सास्तीतिदेवोभूत्वादेवानप्येतीतिचैवमाद्याः।स्मृतयश्चसदातद्भावभावितइत्येव
माद्याः।तस्मादविशिष्टफलानांविद्यानामन्यतमामादायतत्परःस्यादातदुपास्यविषयसाक्षात्कारेणतत्फलप्रा
प्तेरिति।७।काम्यास्तुयथाकामंसमुच्चीयेरन्नवापूर्वहेत्वभावात्।७।अविशिष्टफलत्वादित्यस्यप्रत्युदाहरणं।या

छां.भा. स पुनः काम्यास्तु स य एतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद न पुत्ररोदं रोदिति। स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो ग
९८ तं तत्रास्य यथाकामचारो भवतीति चैवमाद्यास्तु किंचिद्दृष्टेनात्मनात्मीयं फलं साधयेयुः साक्षात्क
रणापेक्षा नास्ति तां यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा समुच्चीयेरन्पूर्वविहितत्वभावात्। पूर्वस्य विशिष्टफलसा
दित्वस्य विकल्पहेतोरभावात्॥ अंगेषु यथाश्रयभावः॥ कर्मांगेषूद्गीथादिषु ये आश्रिताः प्रत्य
या वेदत्रयविहिताः किं ते समुच्चीयेरन्किं वा यथाकामं स्युरिति संशये यथाश्रयभाव इत्याह। यथैषा
माश्रयाः स्तोत्रादयस्तेषां संभूय भवत्येवं प्रत्यया अप्याश्रयतंत्रत्वात्प्रत्ययानां॥ शिष्टेश्च॥ यथा
पाश्रयाः स्तोत्रादयस्त्रिषु वेदेषु शिष्यंत एवमाश्रिता अपि प्रत्ययाः। नोपदेशकृतोऽपि कश्चिद्विशेषो
गानां तदाश्रयाणां च प्रत्ययानामित्यर्थः॥ समाहारात्॥ होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीतमनुसमा
हरतीति प्रणवोद्गीथैकत्वविज्ञानमाहात्म्यादुद्गाता स्वकर्मण्युत्पन्नं क्षतं होत्रात्कर्मणः प्रतिसमादधा
तीति ब्रुवन्वेदांतरोदितस्य प्रत्ययस्य वेदांतरोदितपदार्थसंबंधसामान्यात्सर्ववेदोदितप्रत्ययोपसं
हारं सूचयतीति लिंगदर्शनं॥ गुणसाधारण्यश्रुतेश्च॥ विद्यागुणं च विद्याश्रयं संतमोंकारं वेद
त्रयसाधारणं श्रावयति। तेनेयं त्रयी विद्या वर्तते ओमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायतीति च। ९८

त ३ व

न स्युः न स्यान्नतस्तदाश्रयाणां प्रत्ययानां सहभावस्तेनोद्गीथादयः सर्वांगभावाहि वा णाप्रयोगवचनेन सर्वेषु सर्वप्रयोगसाधारणाः

ततश्चाश्रयसाधारण्यादाश्रितसाधारण्यमिति लिंगदर्शनं। अथ गुणसाधारण्यश्रुतेश्चेति २
यदीमे कर्मगुणा उद्गीथादयः सर्वे सर्वप्रयोगसाधारणाः श्राव्यंते ततश्चाश्रयसहभावात्प्रत्यय
सहभाव इति। न वा तत्सहभावाश्रुतेः। न वेति पक्षव्यावर्तनं। न यथाश्रयभाव आश्रितानामुपा
सनानां भवितुमर्हति। कुतः। तत्सहभावाश्रुतेः। यथा हि त्रिवेदीविहितानामंगानां स्तोत्रादीनां सहभा
न वः श्रूयते। ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोति। स्तुतमनुशंसति प्रस्तोतः साम गाय
होतरेतद्यजेत्यादिना। नैवमुपासनानां सहभावश्रुतिरस्ति। ननु प्रयोगवचन एषां सहभावं प्रापयेन्ने
ति ब्रूमः। पुरुषार्थत्वादुपासनानां प्रयोगवचनो हि क्रत्वर्थानामुद्गीथादीनां सहभावं प्रापयेदु
द्गीथाद्युपासनानि तु क्रत्वंगाश्रयाण्यपि गोदोहनादिवत्पुरुषार्थानीत्यवोचाम पृथग्घ्यप्रतिब
धः फलमित्यत्र। अयमेव चोपदेशाश्रयो विशेषोंगानां तदालंबनानां चोपासनानां यदेकेषां क्रत्व
र्थत्वमेकेषां पुरुषार्थत्वमिति। परं च लिंगद्वयमकारणमुपासनसहभावस्य श्रुतिन्यायाभावात्
५ न च प्रतिप्रयोगमाश्रयकार्त्स्न्योपसंहारादाश्रितानामपि तथात्वं विज्ञातुं शक्यमतद्गुणत्वा
दुपासनानां। आश्रयतंत्राण्यपि ह्युपासनानि कामामाश्रयाभावे मा भूवन्न त्वाश्रयसहभावेन

५

स्र.भा. १०१ संसारिण एवात्मनो वेद्यतयानुकर्षणमात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यो यः प्रा त.च. ३८
णेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरो य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्युपक्रम्य एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्या
मीति चैवमादि तदपि अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो योऽशनायापिपासे शोकं मोहं
जरां मृत्युमत्येति परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष इत्येवमादिभिर्वाक्यशे
षैः सत्यमेवाधिकोपदिष्टश्चायं नात्यंतभेदाभिप्रायमित्यविरोधः। पारमेश्वरमेव हि शारीरस्य पारमा
र्थिकं स्वरूपमुपाधिकृतं तु शारीरत्वं तत्त्वमसि नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ इत्यादिश्रुतिभ्यः। सर्वं चैतद्विस्तरेणास्मा
भिः पुरस्तात्तत्र तत्र निर्णीतं।८। तुल्यं तु दर्शनं।९। यत्तूक्तमाचारदर्शनात्कर्मशेषो विद्येत्यत्र ब्रूमः तुल्यमा
चारदर्शनमकर्मशेषत्वेऽपि विद्यायाः तथा हि श्रुतिर्भवत्येतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहवांचक्रिरे।
एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाच
र्यं चरन्तीत्येवंजातीयका। याज्ञवल्क्यादीनामपि ब्रह्मविदामकर्मनिष्ठत्वं दृश्यते। एतावदरे खल्वमृतत्व १०१
मिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजेत्यादिश्रुतिभ्यः। अपि यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मीत्येतल्लिंगदर्श
नं वैश्वानरविद्याविषयं। संभवति च सोपाधिकायां ब्रह्मविद्यायां कर्मसाहित्यदर्शनं। न त्वत्रापि कर्मांग
द्विद्वांस आहुरृषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे एतद्ध स्म वै त५

न

र्मशेषत्वात्तद्विज्ञानमपि व्रीहिप्रोक्षणादिवद्विषयद्वारेण कर्मसंबध्येतेत्युक्तं तस्मिन्ननवगतप्रयोजने आत्मज्ञाने
या फलश्रुतिः सोऽर्थवाद इति जैमिनिराचार्यो मन्यते। यथान्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु। यस्य पर्णमयी जुहू
र्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति। यदांक्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृंक्ते। यत्प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्म वा ए
तद्यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानस्य भ्रातृव्याभिभूत्या इत्येवंजातीयका फलश्रुतिरर्थवादस्तद्वत्। कथं पुनर
स्यानारभ्याधीतस्यात्मज्ञानस्य प्रकरणादीनामन्यतमेनापि हेतुना विना क्रतुप्रवेश आशंक्यते। कर्तृद्वा
रेण तद्विज्ञानस्य वाक्यात्क्रतुसंबंध इति चेन्न। वाक्याद्विनियोगानुपपत्तेः। अव्यभिचारिणा हि केनचि
द्द्वारेणानारभ्याधीतानामपि वाक्यनिमित्तः क्रतुसंबंधोऽवकल्पते। कर्ता तु व्यभिचारिद्वारं लौकिकवै
दिकसाधारण्यात् तस्मान्न तद्द्वारेणात्मज्ञानस्य क्रतुसंबंधसिद्धिरिति। न व्यतिरेकविज्ञानस्य वैदिकेभ्यः
देह कर्मभ्योऽन्यत्रानुपयोगात्। न हि व्यतिरिक्तात्मविज्ञानं लौकिकेषु कर्मसूपयुज्यते सर्वथा दृष्टार्थप्रवृत्त्यु
पपत्तेः। वैदिकेषु तु देहपातोत्तरकालफलेषु देहव्यतिरिक्तात्मविज्ञानमन्तरेण प्रवृत्तिर्नोपपद्यत इत्यु
पयुज्यते व्यतिरेकविज्ञानं। नन्वपहतपाप्मत्वादिविशेषणादसंसार्यात्मविषयमौपनिषदं दर्शनं न
प्रवृत्त्यंगं स्यात्। न प्रियादिसंसूचितस्य संसारिण एवात्मनो द्रष्टव्यत्वेनोपदेशात्। अपहतपाप्मत्वादिवि

सू॰भा॰
१००

शेषत्वं स्य सार्थभविष्यति। ननु तत्र तत्र प्रसाधितमेतदधिकमसंसारि ब्रह्म जगत्कारणं तदेव संसारिण ब्र॰ चं॰ ३८
आत्मनः पारमार्थिकं स्वरूपमुपनिषत्सूपदिश्यत इति सत्यं प्रसाधितं तस्यैव तु स्थूणानिखननवत्
फलद्वारेणाक्षेपप्रतिसमाधाने क्रियेते दार्ढ्याय।७। आचारदर्शनात्।७। जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन
यज्ञेनेजे यक्ष्यमाणो वै भगवन्तो हमस्मीत्येवमादीनि ब्रह्मविदामप्यन्यपरेषु वाक्येषु कर्मसंबंधदर्शना
नि भवन्ति। तथोद्दालकादीनामपि पुत्रानुशासनादिदर्शनात् गार्हस्थ्यसंबंधोवगम्यते। केवलाच्चेत् ज्ञा व
नात् पुरुषार्थसिद्धिः स्यात् किमर्थमनेकायाससमन्वितानि कर्माणि ते कुर्युः। अर्के चेन्मधु विंदेत किमर्थं प
र्वतं व्रजेदिति न्यायात्।७। तच्छ्रुतेः।७। यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति च क
र्मशेषत्वश्रवणाद्विद्यायाः केवलायाः न पुरुषार्थहेतुत्वं।७। समन्वारंभणात्।७। तं विद्याकर्मणी सम
न्वारभेते इति च विद्याकर्मणोः फलारंभे साहित्यदर्शनान्न स्वातंत्र्यं विद्यायाः।७। तद्वतो विधानात्।
आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुंबे शुचौ देशे स्वाध्या
यमधीयान इति चैवंजातीयका श्रुतिः समस्तवेदार्थविज्ञानवतः कर्माधिकारं दर्शयति। तस्माद १००
पि न विज्ञानस्य स्वातंत्र्येण फलहेतुत्वं। नन्वत्राधीत्येत्यध्ययनमात्रं वेदस्य श्रूयते नार्थविज्ञानं। नैष दो

षो दृष्टार्थत्वाद्वेदाध्ययनमर्थावबोधपर्यन्तमिति स्थितं।७। नियमाच्च।७। कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजी
विषेच्छतं समाः एवं त्वयि नान्यथेतोस्ति न कर्म लिप्यते नरे इति। तथा एतद्वै जरामर्यं सत्त्रं यदग्निहोत्रं
जरया वा ह्येवास्मान्मुच्यते मृत्युना वेति एवंजातीयकान्नियमादपि कर्मशेषत्वमेव विद्याया इत्ये
वं प्राप्ते प्रतिविधत्ते।७। अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात्।७। तुशब्दात् पक्षो विपरिव
र्तते। यदुक्तं शेषत्वात्पुरुषार्थवाद इति तन्नोपपद्यते। कस्मादधिकोपदेशात्। यदि संसार्येवात्मा
२ शारीरः कर्ता भोक्ता च शरीरमात्रव्यतिरेकेण वेदान्तेषूपदिष्टः स्यात्ततो वर्णितेन प्रकारेण फ
लश्रुतेरर्थवादत्वं स्यादधिकस्तु शारीरात्मनो संसारीश्वरः कर्तृत्वादिसंसारधर्मरहितोपहतपाप्मत्वादि
विशेषणः परमात्मा वेद्यत्वेनोपदिश्यते वेदान्तेषु न च तद्विज्ञानं कर्मणां प्रवर्तकं भवति। प्रत्युत कर्मा
ण्युच्छिनत्तीति वक्ष्यत्युपमर्दं चेत्यत्र। तस्मात्पुरुषार्थोतः शब्दादिति यन्मतं भगवतो बादरायणस्य
तत्तथैव तिष्ठति। न शेषत्वप्रभृतिभिर्हेत्वाभासैश्चालयितुं शक्यते। तथा हि तमधिकं शारीरादीश्वरमा
त्मानं दर्शयन्ति श्रुतयः यः सर्वज्ञः सर्ववित् भीषास्माद्वातः पवते महद्भयं वज्रमुद्यतं एतस्य वा अक्ष
रस्य प्रशासने गार्गि तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोसृजतेत्येवमाद्याः। यत्तु प्रियादिसंसूचितस्य

स्रू·भा·
३

स्रूयते ब्रह्मसंस्थोमृतत्वमेतीति। ननु परामर्शेप्याश्रमा गम्यंत एव सम्यगम्यंते स्मृत्याचाराभ्यां तु तेषां ते·चं·
प्रसिद्धिर्न प्रत्यक्षश्रुतेः। अतश्च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे सत्यनादरणीयास्ते भवेयुरनधिकृतविषया
वा। ननु गार्हस्थ्यमपि सहैवोर्ध्वरेतोभिः परामृष्टं यज्ञोध्ययनं दानमिति प्रथम इति सत्यमेवं। तथापि तु
गृहस्थं प्रत्येवाग्निहोत्रादीनां कर्मणां विधानाच्छ्रुतिप्रसिद्धमेव तदस्तित्वं। तस्मात्स्तुत्यर्थ एवायं पराम
र्शो न चोदनार्थः। अपि चापवदंति हि प्रत्यक्षाः श्रुतिराश्रमांतरं। वीरहा वा एष देवानां योग्निमुद्वासयते आ
चार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातंतुं माव्यवच्छेत्सीः नापुत्रस्य लोकोस्तीति तत्सर्वे पशवो विदुरित्येवमाद्याः। तथा
ये चेमेरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तपः श्रद्धे ये ह्युपवसंत्यरण्ये इति देवयानोपदेशो नाश्रमांतरोपदेशः। संदि
ग्धं चाश्रमांतराभिधानं तप एव द्वितीय इत्येवमादिषु। तथैतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छंतः प्रव्रजंतीति
लोकसंस्तवोयं न पारिव्राज्यविधिः। ननु ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति विस्पष्टमिदं प्रत्यक्षं पारिव्राज्यविधानं
जाबालानां। सत्यमेतदनपेक्ष्य त्वेतां श्रुतिमयं विचार इति द्रष्टव्यं ॥ अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः। ३
अनुष्ठेयमाश्रमांतरं बादरायण आचार्यो मन्यते। वेदे श्रवणादग्निहोत्रादीनां चावश्यानुष्ठेयत्वात्तद्विरोधा
दनंक्तानुष्ठेयमाश्रमांतरमिति हि मां म...तिं निराकरोति गार्हस्थ्यवदेवाश्रमांतरमपेक्षिता प्रतिपत्तव्यमिति
धि
नि

पं·चाशादेकस्मै प
त्वमस्ति प्रकरणाद्यभावात्। यत्पुनरुक्तं तच्छ्रुतेरित्यत्र ब्रूमः ॥ असार्वत्रिकी ॥ यदेव विद्यया करोतीत्येषा
श्रुतिर्न सर्वविद्याविषया। प्रकृतविद्याभिसंबंधात्। प्रकृता चोद्गीथविद्या ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपा
सीतेत्यत्र ॥ विभागः शतवत् ॥ यदप्युक्तं तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते इत्येतत्समन्वारंभवचनमस्वातं
त्र्ये विद्याया लिंगमिति। तत्प्रत्युच्यते। विभागोत्र द्रष्टव्यः। विद्यान्यं पुरुषमन्वारभते कर्मान्यमिति। शतवद्यथा
शतमाभ्यां दीयतामित्युक्ते विभज्य दीयते पंचाशदेकस्मै तद्वत्। न चेदं समन्वारंभवचनं मुमुक्षुविषयमिति
तु कामयमान इति संसारिविषयत्वोपसंहारात्। अथाकामयमान इति च मुमुक्षोः पृथगुपक्रमात्। तत्र संसारिवि था
षये विद्या विहिता प्रतिषिद्धा च परिगृह्यते विशेषाभावात्। कर्मापि विहितं प्रतिषिद्धं च यथाप्राप्तानुवादित्वा
पी दिवं सत्यविभागेनदिं समन्वारंभवचनमवकल्पते। यच्चैतत्तद्धेतोर्विधानादित्यत्रोत्तरं पठति ॥ अध्य
यनमात्रवतः ॥ आचार्यकुलाद्वेदमधीत्येत्यत्राध्ययनमात्रस्य श्रवणादध्ययनमात्रवत एव कर्मविधि
रित्यध्यवस्यामः। नन्वेवं सत्यविद्यत्वादनधिकारः कर्मसु प्रसज्येत। नैष दोषः। न वयमध्ययनप्रभवं
कर्मावबोधनमधिकारकारणं वारयामः। किं तर्ह्यौपनिषदमात्मज्ञानं स्वातंत्र्येणैव प्रयोजनवत्प्रतीयमानं
न कर्माधिकारकारणतां प्रतिपद्यत इत्येतावत्प्रतिपादयामः। यथा च न क्रत्वंतरज्ञानं क्रत्वंतराधिकारेपेक्ष्यते
प

स्व॰ भा॰
२

एवमेतदपि द्रष्टव्यमिति। यदप्युक्तं नियमाच्चेत्यत्राभिधीयते।छ।नाविशेषात्।छ।कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीवि त॰ च॰ ३८
षेत्येवमादिषु नियमश्रवणेषु न विदुष इति विशेषोस्ति अविशेषेण नियमविधानात्।छ।स्तुतयेनुमतिर्वा।छ।
कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्यत्रापरो विशेष आख्यायते। यद्यप्यत्र प्रकरणसामर्थ्याद्विद्वानेव कुर्वन्निति संबध्यते।
तथापि विद्यास्तुतये कर्मानुज्ञानमेतद्द्रष्टव्यं। न कर्म लिप्यते नर इति हि वक्ष्यति। एतदुक्तं भवति। यावज्जीवं कर्म
कुर्वत्यपि विदुषि न कर्मलेपाय भवति। विद्यासामर्थ्यादिति। तदेवं विद्या स्तूयते।छ।कामकारेण चैके।छ।अ
पि चैके विद्वांसः प्रत्यक्षीकृतविद्याफलाः संतस्तदवष्टंभात्फलांतरसाधनेषु प्रयोजनाभावं परामृशंति का प्रजादिषु
मकारेणेति। श्रुतिश्च भवति वाजसनेयिनामेतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयंते किं प्रजया करिष्यामो
येषां नोयमात्मायं लोक इति। अनुभवारूढमेव च विद्याफलं न क्रियाफलवत्कालांतरभावीत्यसकृदवोचा
म। अतोपि न विद्यायाः कर्मशेषत्वं नापि तद्विषयायाः फलश्रुतेरयथार्थत्वं शक्यमाश्रयितुं।छ।उपमर्दं च।छ।
अपि च कर्माधिकारहेतोः क्रियाकारकफललक्षणस्य समस्तस्य प्रपंचस्याविद्याकृतस्य विद्यासामर्थ्यात्स्वरू
पोपमर्दमामनंति। यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्केन कं जिघ्रेदित्यादिना। वेदांतोदितात्मज्ञानपू
र्विकां तु कर्माधिकारसिद्धिं प्रत्याशासानस्य कर्माधिकारोच्छित्तिरेव प्रसज्येत। तस्मादपि स्वातंत्र्यं विद्यायाः २

।छ।ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि।छ।ऊर्ध्वरेतःसु चाश्रमेषु विद्या श्रूयते। न च तत्र कर्मांगत्वं विद्याया उपपद्यते।
कर्माभावात्। न ह्यग्निहोत्रादीनि वैदिकानि कर्माणि तेषां संति। स्यादेतदूर्ध्वरेतस आश्रमा न श्रूयंते वेद इति। त
दपि नास्ति। तेपि वैदिकेषु शब्देष्ववगम्यंते त्रयो धर्मस्कंधा ये चेमेरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तपःश्रद्धे ये
ह्युपवसंत्यरण्ये एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छंतः प्रव्रजंति ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्येवमादिषु। प्रति
पन्नाप्रतिपन्नगार्हस्थ्यानामपाकृतानपाकृतर्णानां चोर्ध्वरेतस्त्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं। तस्मादपि स्वात
न्त्र्यं विद्यायाः।छ।परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि।छ।त्रयो धर्मस्कंधा इत्यादयो ये शब्दा
ऊर्ध्वरेतसामाश्रमाणां सद्भावायोदाहृता न ते तत्प्रतिपादनाय प्रभवंति। यतः परामर्शमेषु शब्देषु
आश्रमांतराणां जैमिनिराचार्यो मन्यते न विधिं कुतो न ह्यत्र लिङादीनामन्यतमश्चोदनाशब्दोस्ति।।
अर्थांतरपरत्वं चैषु प्रत्येकमुपलभ्यते। त्रयो धर्मस्कंधा इत्यत्र यज्ञोध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप ए
व द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोत्यंतमात्मानमाचार्यकुलेवसादयन्सर्व एते पुण्यलो
का भवंतीति परामर्शपूर्वकमाश्रमाणामनात्यंतिकफलत्वं संकीर्त्यात्यंतिकफलतया ब्रह्मसंस्थता

सेषोपि दोषो नावतरति। तदेवं परामर्शेपीतरेषामाश्रमाणां पारिव्राज्यं तावद्ब्रह्मसंस्थतालक्षणं लभ्यते व
अनपेक्ष्यैव जाबालश्रुतिमाश्रमांतरविधायिनीमयमाचार्येण विचारः प्रवर्त्तितः। विद्यत एव ह्याश्रमांत
५ रविधिश्रुतिः प्रत्यक्षा। ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रव्रजेद्यदि वेतरथा ब्र
४ प्रव्रजे ह्मचर्यादेव गृहाद्वा वनाद्वेति। न चेयं श्रुतिरनधिकृतविषया शक्या वक्तुम विशेषश्रवणात्पृथग्विधानाच्चा
नधिकृतानां। अथ पुनरेव व्रती वाव्रती वा स्नातको वास्नातको वोत्सन्नाग्निरनग्निको वेत्यादिना ब्रह्मज्ञान
परिपाकांगत्वाच्च पारिव्राज्यस्यानानधिकृतविषयत्वं तद्दर्शयति। अथ परिव्राड्विवर्णवासा मुंडोपरिग्रहः
शुचिरद्रोही भैक्षाणो ब्रह्मभूयाय भवतीति। तस्मात्सिद्धा ऊर्ध्वरेतस आश्रमाः सिद्धं चोर्ध्वरेतस्सु विधाना
द्विद्यायाः स्वातंत्र्यं। ७। स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात्। स एष रसानां रसतमः परमः परार्ध्योष्टमो
यदुद्गीथ इयमेव ऋगग्निः साम। अयं वाव लोक एषोग्निश्चितः। तदिदमेवोक्थमियमेव पृथिवीत्येवंजातीयकाः श्रु
तयः। किमुद्गीथादेः स्तुत्यर्था आहोस्विदुपासनविध्यर्था इत्यस्मिन्संशये। स्तुत्यर्था इति यको उद्गीथादीनि कर्मा ५
ण्युपादाय श्रवणाद्यथेयमेव जुहूरादित्यः कूर्मः स्वर्गो लोक आहवनीय इत्याद्या जुह्वादिस्तुत्यर्था स्यादिति चे
न्नेत्याह। न स्तुतिमात्रमासां श्रुतीनां प्रयोजनं कुतः अपूर्वत्वात्। विध्यर्थतायां ह्यपूर्वोर्थो विहितो भवति। स्तुत्यर्थता

मन्यमानः। कुतः। साम्यश्रुतेः। समा हि गार्हस्थ्येनाश्रमांतरस्य परामर्शश्रुतिर्दृश्यते त्रयो धर्मस्कंधा इत्याद्याय श्रु
श्रुत्यंतरविहितमेव गार्हस्थ्यं परामृष्टमेवमाश्रमांतरमपीति प्रतिपत्तव्यं। यथा च शास्त्रांतरप्राप्तयोरेव नि
वीतप्राचीनावीतयोः परामर्श उपवीतविधिपरे वाक्ये तस्मात्तुल्यमनुष्ठेयत्वं गार्हस्थ्येनाश्रमांतरस्य। तथेत
मेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छंतः प्रव्रजंतीत्यस्य वेदानुवचनादिभिः समभिव्याहारो ये चेमेरण्ये श्रद्धा तप इत्यु
पासत इत्यस्य च पंचाग्निविद्यया। यदुक्तं तप एव द्वितीय इत्यादिराश्रमांतराभिधानं संदिग्धमिति नैष दोषः।
निश्चयकारणसद्भावात्। त्रयो धर्मस्कंधा इति हि स्कंधत्रयं प्रतिज्ञातं न च यज्ञादयो भूयांसो धर्मा उत्प
त्तिभिन्नाः संतोन्यत्राश्रमसंबंधात्त्रित्वेंतर्भावयितुं शक्यंते। तत्र यज्ञादिलिंगो गृहाश्रम एको धर्मस्कंधो नि
र्दिष्टो ब्रह्मचारीति च स्पष्ट आश्रमनिर्देशस्तप इत्यपि कोन्यस्तपःप्रधानादाश्रमाद्धर्मस्कंधोभ्युपगम्येत।
ये चेमेरण्ये इति चारण्यलिंगात् श्रद्धातपोभ्यामाश्रमग्रहीतिः। तस्मात्परामर्शेप्यनुष्ठेयमाश्रमांतरं। ७। विधि
र्वा धारणवत्। ७। विधिर्वायमाश्रमांतरस्य न परामर्शमात्रं। ननु विधित्वाभ्युपगमे एकवाक्यताप्रतीतिरुप
रुध्येत। प्रतीयते चात्रैकवाक्यता पुण्यलोकफला त्रयो धर्मस्कंधा ब्रह्मसंस्थता अमृतत्वफलेति। सत्यमेतत्।
सतीमप्येकवाक्यताप्रतीतिं परित्यज्य विधिरेवाभ्युपगंतव्योपूर्वत्वाद्विध्यंतरस्यादर्शनाद्विस्पष्टाच्चाश्रमांतरे

स्·मा·
४

प्रत्ययाद्गुणवादकल्पनयैकवाक्यत्वयोजनानुपपत्तेर्द्वारेणवद्यथाधस्तात्समिधंधारयन्ननुद्रवेदुपरिहिदेवेभ्यो ब्र·च· २८
धारयतीत्यत्रसत्यामप्यधोधारणेनैकवाक्यताप्रतीतौविधीयतएवोपरिधारणमपूर्वत्वात्तथाचोक्तंशे
षलक्षणेविधिस्तुधारणेऽपूर्वत्वादिति। तद्वदिहापिआश्रमपरामर्शःश्रुतिर्विधिरेवेतिकल्प्यते। य
द्यपिपरामर्शएवायमाश्रमांतराणांतदापिब्रह्मसंस्थतातावत्संस्तवसामर्थ्याद्विधेयाभ्युप
गंतव्या। साचकिंचतुर्ष्वाश्रमेषुयस्यकस्यचिदाहोस्वित्परिव्राजकस्यैवेतिविवेक्तव्यं। यदिचब्रह्म
चर्यांतेष्वाश्रमेषुपरामृश्यमानेषुपरिव्राजकोऽपिपरामृष्टस्ततश्चतुर्णामप्याश्रमाणांपरामृष्ट
त्वाविशेषादनाश्रमित्वानुपपत्तेश्चयःकश्चिच्चतुर्ष्वाश्रमेषुब्रह्मसंस्थोभविष्यत्यथनपरामृष्टस्त
ति तःपरिव्राडेवब्रह्मसंस्थइतिसेत्स्यंतत्रतपःशब्देनवैखानसग्राहिणापरामृष्टःपरिव्राडपीतिके
पु ॥परिशिष्यमाणः॥चित्तदयुक्तं। नहिसत्यांगतौवानप्रस्थविशेषणेनपरिव्राजकोग्रहणमर्हति। य
थात्रब्रह्मचारिगृहमेधिनावसाधारणेनैवस्वेनस्वेनविशेषणेनैवविशेषितावेवंभिक्षुवैखा
नसावपीतियुक्तं। तपश्चासाधारणोधर्मोवानप्रस्थानांकायक्लेशप्रधानत्वात्तपःशब्दस्य
तत्ररूढेः। भिक्षोस्तुधर्मइंद्रियसंयमादिलक्षणोनैवतपःशब्देनाभिलप्यते। चतुर्ध्वेनचप्रसिद्ध ४

श्राश्रमित्वेनपरामृश्यंतेइत्यन्याय्यं। अपिचव्यपदेशोऽत्रभवति। त्रयएतेपुण्यलोकभाजःएकोऽमृतत्वभागि
तिपृथक्त्वेचव्यपदेशोऽवकल्पते। नह्येवंभवतिदेवदत्तयज्ञदत्तौमंदप्रज्ञावन्यतरस्तयोर्महाप्रज्ञइतिभव
तित्वेवंदेवदत्तयज्ञदत्तौमंदप्रज्ञौविष्णुमित्रोमहाप्रज्ञइति। तस्मात्पूर्वेत्रयआश्रमिणःपुण्यलोकभाजःपरि
शिष्यमाणःपरिव्राडमृतत्वभाक्। कथंपुनर्ब्रह्मसंस्थशब्दोयोगात्प्रवर्तमानःसर्वत्रसंभवन्परिव्राजकएवाव
तिष्ठते। रूढ्यभ्युपगमेचाश्रममात्रादमृतत्वप्राप्तेर्ज्ञानानर्थक्यप्रसंगइति। अत्रोच्यते। ब्रह्मसंस्थइतिहिब्र
ह्मणिपरिसमाप्तिरनन्यव्यापारतारूपंतन्निष्ठत्वमभिधीयते। तच्चत्रयाणामाश्रमाणांनसंभवतिस्वाश्रमवि
हितकर्माननुष्ठानेप्रत्यवायश्रवणात्। परिव्राजकस्यतुसर्वकर्मसंन्यासात्प्रत्यवायोनसंभवत्यननुष्ठाननि
मित्तः। शमदमादिस्तुतदीयोधर्मोब्रह्मसंस्थतायाउपोद्बलकोनविरोधी। ब्रह्मनिष्ठत्वमेवहितस्यशमद
माद्युपबृंहितंस्वाश्रमविहितंकर्मयज्ञादीनिचेतरेषां। तद्व्यतिक्रमेचतस्यप्रत्यवायः। तथाचन्यासइतिब्रह्मा
ब्रह्माहिपरःपरोहिब्रह्मा। तानिवाएतान्यवराणितपांसिन्यासएवात्यरेचयत्। वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाः
संन्यासयोगाद्यतयःशुद्धसत्त्वाइत्याद्याःश्रुतयःस्मृतयश्च। तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाइत्या
द्याब्रह्मसंस्थस्यकर्माभावंदर्शयंति। तस्मात्परिव्राजकस्याश्रममात्रादमृतत्वप्राप्तेर्ज्ञानानर्थक्यप्रसंगः।

सू.भा. ७ त.च. ३ ४

विद्यायज्ञादिभिरेतामवात्मुमिच्छंतीति। तथापि तु शमदमाद्युपेतः स्याद्विद्यार्थी तस्मादेवंविच्छांतो दांत उपरतस्तिति
क्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यतीति विद्यासाधनत्वेन शमदमादीनां विधानाद्विहितानां चावश्यानुष्ठे
२पे यत्वात्। नन्वत्रापि शमदमाद्युपेतो भूत्वा पश्यतीति वर्त्तमानापदेश उपलभ्यते न विधिर्नेति ब्रूमः। तस्मादिति प्रकृत प्र ३
प्रशंसापरिग्रहाद्विधिप्रतीतेः पश्येदिति च माध्यंदिना विस्पष्टमेव विधिमधीयते। तस्माद्यज्ञाद्यनपेक्षायामपि
शमादीन्यपेक्षितव्यानि। यज्ञादीन्यपि त्वपेक्षितव्यानि यज्ञादिश्रुतेरेव। ननूक्तं यज्ञादिभिर्विविदिषंतीत्यत्र न विधिर
पलभ्यत इति। सत्यमुक्तं तथापि त्वपूर्वत्वात्संयोगस्य विधिः कल्प्यते। न ह्ययं यज्ञादीनां विविदिषासंयोगः पूर्वं प्राप्तो
येनानूद्येत। तस्मात्पूषा प्रपिष्टभागोऽदंतको हीत्येवमादिष्वश्रुतविधिकेष्वपि वाक्येष्वपूर्वत्वाद्विधिं परि
कल्प्य पौष्णं पेषणं विकृतौ प्रतीयेतेत्यादि विचारः प्रथमे तंत्रे प्रवर्तितः। तथा चोक्तं विधिर्वा धारणवदिति। स्मृ
तिष्वपि भगवद्गीताद्यास्वनभिसंधाय फलमनुष्ठितानि यज्ञादीनि मुमुक्षोर्ज्ञानसाधनानि भवंतीति प्रपंचितं।
तस्माद्यज्ञादीनि शमादीनि च यथाश्रमं सर्वाण्येवाश्रमकर्माणि विद्योत्पत्तावपेक्षितव्यानि। तत्राप्येवंविदिति ७
विद्यासंयोगात्प्रत्यासन्नानि विद्यासाधनानि शमादीनि विविदिषासंयोगात्तु बाह्यतराणि यज्ञादीनीति वि
वेक्तव्यं।।छ।। सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात्।।छ।। प्राणसंवादे श्रूयते छंदोगानां। न ह वा एवंविदि किंच

यांत्वानर्थक्यमेव स्यात्। विधायकस्य हि शब्दस्य वाक्यशेषभावे प्रतिपाद्यमाना स्तुतिरुपपद्यत इत्युक्तं विधिना त्वेकवा
क्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरित्यत्र। प्रदेशांतरविहितानां तूद्गीथादीनामियं प्रदेशांतरपठिता स्तुतिर्वाक्यशेष
भावमप्रतिपद्यमानानर्थकैव स्यादियमेव जुहूरित्यादिषु विधिसंनिधावेवाम्नानमिति वैषम्यं। तस्माद्विध्यर्था ए
वंजातीयकाः श्रुतयः।।छ।। भावशब्दाच्च।।छ।। उद्गीथमुपासीत सामोपासीताहं ब्रह्मास्मीति विद्यादित्यादयश्च विस्प पुष्कं
ष्टाश्च विधिशब्दाः श्रूयंते ते च स्तुतिमात्रप्रयोजनतायां व्याहन्येरंस्तथा च न्यायविदः स्मरंति। कुर्यात्क्रियेत क
र्तव्यं भवेत्स्यादिति पंचमं। एतत्स्यात्सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणमिति लिङाद्यर्थो विधिरिति मन्यमानास्त एवं
प्रति स्मरंति। प्रकरणे च फलानि श्रूयंते। आपयिता ह वै कामानां भवति एष ह्येव कामागानस्येष्टे कल्पंते हास्मै लोका
ऊर्ध्वाश्चावृत्ताश्चेत्यादीनि तस्मादप्युपासनविधानार्था उद्गीथादिश्रुतयः।।छ।। पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषित
त्वात्। अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मैत्रेयी च कात्यायनी च प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिंद्रस्य प्रियं धामो
पजगाम जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस इत्येवमादिषु वेदांतपठितेष्वाख्यानेषु सं
शयः। किमिमानि पारिप्लवप्रयोगार्थान्याहोस्वित्संनिहितविद्याप्रतिपत्त्यर्थानीति। पारिप्लवार्था इमा आख्यान
श्रुतयः आख्यानसामान्यादाख्यानप्रयोगस्य च पारिप्लवे चोदितत्वात्। ततश्च विद्याप्रधानत्वं वेदांतानां न स्या

सू.भा.
१०६

मंत्रवत्प्रयोगशेषत्वादिति चेन्न तच्चैकस्मादविरोषितत्वात्। पारिप्लवमाचक्षीतेति हि प्रकृत्य मनुर्वैवस्वतो रा
जेत्येवमादीनि कानिचिदेवाख्यानानि तत्र विशेष्यंते आख्यानसामान्याच्चेत् सर्वग्रहीतिः स्यादनर्थकमे
वेदं विशेषणं भवेत् तस्मान्न पारिप्लवार्था एता आख्यानश्रुतयः। ॥ तथा चैकवाक्यतोपबंधात्। ॥ अस
ति च पारिप्लवार्थत्वे आख्यानानां संनिहितविद्याप्रतिपादनोपयोगितैव न्याय्या एकवाक्यतोपबंधात्। तथा
हि तत्र तत्र संनिहिताभिर्विद्याभिरेकवाक्यता दृश्यते। प्ररोचनोपयोगात् प्रतिपत्तिसौकर्योपयोगाच्च। मैत्रेयी
णे ब्राह्मणे तावदात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्याद्यया विद्ययैकवाक्यता दृश्यते। प्रातर्दने ऽपि प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेत्याद्यया। जान
श्रुतिरित्यत्रापि वायुर्वाव संवर्ग इत्याद्यया। यथा च स आत्मनो वपामुदखिददित्येवमादीनां कर्मश्रुतिग
तानामाख्यानानां संनिहितविधिस्तुत्यर्थता तद्वत् तस्मान्न पारिप्लवार्थत्वं। अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा।
पुरुषार्थोऽतः शब्दादित्यतद्व्यवहितमपि संभवादतइति परामृश्यते। अत एव विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वादग्नी
न्धनादीन्याश्रमकर्माणि। विद्यायाः स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानीति। आद्यस्यैवाधिकरणस्य फलमुपसंहरत्या
धिकविवक्षया। ॥ सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्। ॥ इदमिदानीं चिंत्यते। किं विद्याया अत्यंतमेवानपेक्षाश्र
मकर्मणामुतास्ति काचिदपेक्षेति। तत्रातएवाग्नीन्धनादीनि आश्रमकर्माणि विद्यायाः स्वार्थसिद्धौ नापेक्ष्यंत
वि

त.च.
३४

इत्येवमत्यंतमेवानपेक्षायां प्राप्तायामिदमुच्यते। सर्वापेक्षा चेति। अपेक्षते च विद्या सर्वाण्याश्रमकर्माणि ना
त्यंतमनपेक्षैव। ननु विरुद्धमिदं वचनमपेक्षते चाश्रमकर्माणि विद्या नापेक्षते चेति। नेति ब्रूमः। उत्पन्ना हि
विद्या फलसिद्धिं प्रति न किंचिदन्यदपेक्षते उत्पत्तिं प्रति त्वपेक्षते। कुतो यज्ञादिश्रुतेः। तथा हि श्रुतिस्तमेतं वेदानु
वचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति यज्ञादीनां विद्यासाधनत्वं दर्शयति। विविदिषासं
योगाच्चैषामुत्पत्तिसाधनभावोऽवसीयते। अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदित्यत्र च विद्यासाधनभूत
स्य ब्रह्मचर्यस्य यज्ञादिभिः संस्तवाद्यज्ञादीनामपि हि साधनभावः सूच्यते। सर्वे वेदा यत्पदमामनंति तपांसि
सर्वाणि च यद्वदंति। यदिच्छंतो ब्रह्मचर्यं चरंति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमीत्येवमाद्या श्रुतिराश्रमकर्मणां विद्या
साधनभावं सूचयति। स्मृतिरपि। कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः। कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते
इत्येवमाद्या। अश्ववदिति योग्यतानिदर्शनं। यथा च योग्यतावशेनाश्वो न लांगलाकर्षणे युज्यते रथचर्यायां तु क
ल्प्यते एवमाश्रमकर्माणि विद्यायाः फलसिद्धौ नापेक्ष्यंते उत्पत्तौ चापेक्ष्यंत इति। ॥ शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु
या तद्विधेस्तदंगतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात्। यदि कश्चिन्मन्येत यज्ञादीनां विद्यासाधनभावो न न्याय्यो विध्यभावा
द्यज्ञेन विविदिषंतीत्येवंजातीयका हि श्रुतिरनुवादस्वरूपा विद्याभिष्टवपरा न यज्ञादिविधिपरा इत्यसौ महाभाग

८

ग्नीधनाद्यपेक्षेति। तस्मादुत्पत्तिसाधनत्वेऽप्येवैषां सहकारित्वं या चोयुक्तिर्न चात्र नित्यानित्यसंयोगविरोध आशं
क्यः। कर्माभेदेऽपि संयोगभेदात्। नित्यो ह्येकः संयोगो यावज्जीवादिवाक्यकल्पितो नास्य विद्याफलत्वं। अनित्यस्त्व
परः संयोगस्तमेतं वेदानुवचनेनेत्यादिवाक्यकल्पितस्तस्य विद्याफलत्वं। यथैकस्यापि खादिरत्वस्य नित्येन
संयोगेन क्रत्वर्थता। अनित्येन संयोगेन पुरुषार्थत्वं तद्वत्। ३४। सर्वथापि त एवोभयलिंगात्। ३४। सर्वथाप्याश्रमकर्मत्व
पक्षे विद्यासहकारित्वपक्षे च त एवाग्निहोत्रादयो धर्मा अनुष्ठेयाः। त एवेत्यवधारयन्नाचार्यः किं निवर्तयति। क
र्मभेदाशंकामिति ब्रूमः। यथा मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र नित्यादग्निहोत्रात्कर्मान्तरमुपदिश्यते नैवमिह क
र्मभेदोऽस्तीत्यर्थः। कुतः श्रुतिलिंगात्स्मृतिलिंगाच्च। श्रुतिलिंगं तावत्तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदि
षंतीति सिद्धवदुत्पन्नरूपाण्येव यज्ञादीनि विविदिषायां विनियुंक्ते न तु जुहोतीत्यादिवदपूर्वमेषां रूपमुत्पादयती
ति स्मृतिलिंगमप्यनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति य इति विज्ञानकर्त्तव्यतात्मकमेव कर्म विद्योत्पत्त्यर्थं
दर्शयति। यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा इत्याद्या च संस्कारप्रसिद्धिर्वैदिकेषु कर्मसु तत्संस्कृतस्य विद्योत्पत्तिमभि
प्रेत्य स्मृतौ भवति। तस्माधिरमभेदावधारणं। अनभिभवं च दर्शयति। ३५। सहकारित्वस्यैवैतदुपोद्बलकं लिंगं दर्श
नमोऽभिभवं दर्शयति श्रुतिर्ब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नस्य रागादिभिः क्लेशैरेष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणा

त्रानन्नं भवतीति। तथा वाजसनेयिनां। न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति नानन्नं प्रतिगृहीतमिति। सर्वमस्यादनी
यमेव भवतीत्यर्थः। किमिदं सर्वान्नानुज्ञानं शमादिवद्विद्यांगं विधीयत उत स्तुत्यर्थं संकीर्त्यत इति संशये विधि
रिति तावत्प्राप्तं। तथा हि प्रवृत्तिविशेषकर उपदेशो भवत्यतः प्राणविद्यासंनिधानात्तदंगत्वेनेयं नियमनि
वृत्तिरुपदिश्यते। नन्वेवं सति भक्ष्याभक्ष्यशास्त्रव्याघातः स्यान्नैष दोषः। सामान्यविशेषभावाद्बाधोप
पत्तेः। यथा प्राणिहिंसाप्रतिषेधस्य पशुसंज्ञपनविधिना बाधो यथा च न कांचन परिहरेत्तद्व्रतमित्यनेन वा
मदेव्यविद्याविषयेण सर्वस्त्र्यपरिहारवचनेन सामान्यविषयं गम्यागम्यविभागशास्त्रं बाध्यते एवमनेना
पि प्राणविद्याविषयेण सर्वान्नभक्षणवचनेन भक्ष्याभक्ष्यशास्त्रं बाध्येतेत्येवं प्राप्ते ब्रूमो नेदं सर्वान्नानु
ज्ञानं विधीयत इति। न ह्यत्र विधायकः शब्द उपलभ्यते। न ह वा एवंविदि किंचनानन्नं भवतीति वर्तमा
नापदेशान्न चासत्यामपि विधिप्रतीतौ प्रवृत्तिविशेषकरत्वलोभेनैव विधिरभ्युपगंतुं शक्यते। अपि
च श्वादिमर्यादं प्राणस्यान्नमित्युक्त्वेदमुच्यते नैवंविदि किंचिदनन्नं भवतीति। न च श्वादिमर्यादमन्नं मानुषेण देहे
नोपभोक्तुं शक्यते। शक्यते तु प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति विचिंतयितुं। तस्मात्प्राणान्नविज्ञानप्रशंसार्थोऽयम
र्थवादो न सर्वान्नानुज्ञानविधिस्तद्दर्शयति सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यय इति। एतदुक्तं भवति प्राणात्य

सू॰भा॰ ९

यएवहिपरस्यामापदिसर्वमन्नमदनीयत्वेनाभ्यनुज्ञायते।तद्दर्शनात्।तथाहिश्रुतिश्चाक्रायणस्यर्षेःकष्टाया त॰च॰ ३ ८
मवस्थायामभक्ष्यभक्षणेप्रवृत्तिंदर्शयति।मटचीहतेषुकुरुष्वित्यस्मिन्ब्राह्मणे।चाक्रायणःकिलऋषि
रापद्गतइभ्येनसामिखादितान्कुल्माषांश्चखादानुपानंतुतदीयमुच्छिष्टदोषात्प्रत्याचचक्षेकारणंचात्रोवाच।
८ नवाअजीविष्यमिमानखादन्निति।कामोमउदपानमितिच।पुनश्चोत्तरेद्युस्तानेवस्वपरोच्छिष्टपर्युषितान्कुल्मा ५४
शेषि षान्भक्षयांबभूवेति।तदेतदुच्छिष्टपर्युषितभक्षणंदर्शयन्त्याःश्रुतेराशयातिशयोलक्ष्यतेप्राणात्ययप्रसं
गेप्राणसंधारणायाभक्ष्यमपिभक्षयितव्यमिति।स्वस्थावस्थायांतुतन्नकर्तव्यंविद्यावतापीत्यनुपानप्रत्याख्या
नाद्गम्यते।तस्मादर्थवादोनहवाएवंविदीत्येवमादिः॥अबाधाच्च॥एवंचसत्याहारशुद्धौसत्वशुद्धिरि
त्येवमादिभक्ष्याभक्ष्यशास्त्रमबाधितंभविष्यति॥अपिचस्मर्यते॥अपिचापदिसर्वान्नभक्षणमपिस्मर्य
तेविदुषोऽविदुषश्चाविशेषेण।जीवितात्ययमापन्नोयोन्नमत्तियतस्ततः।लिप्यतेनसपापेनपद्मपत्रमि
वांभसेति।तथामद्यंनित्यंब्राह्मणोवर्जयेत्।सुरापस्यब्राह्मणस्योष्णामासिंचेयुःसुरामास्येकृमयोभवं
त्यभक्ष्यभक्षणादितिचस्मर्यतेवर्जनमनन्नस्य॥शब्दश्चातोऽकामकारे॥शब्दश्चानन्नस्यप्रतिषेधकः ८

भ्सा २

कामकारनिवृत्तिप्रयोजनःकाठकानांसंहितायांश्रूयते।तस्माद्ब्राह्मणःसुरांनपिबेदिति।सोपि
नहवाएवंविदीत्यस्यार्थवादत्वादुपपन्नतरोभवति।तस्मादेवंजातीयकोऽर्थवादोनविधिरिति॥विहि
तत्वाच्चाश्रमकर्मापि॥सर्वापेक्षाचेत्यत्राश्रमकर्मणांविद्यासाधनत्वमवधारितम्।इदानींतुकिंमुमु म३
क्षोरप्याश्रममात्रनिष्ठस्यविद्यामकामयमानस्यतान्यनुष्ठेयान्युताहोनेतिचिन्त्यते।तत्रतमेतंवेदानु
वचनेनब्राह्मणाविविदिषन्तीत्यादिनाश्रमकर्मणांविद्यासाधनत्वेनविहितत्वाद्विद्यामनिच्छतःफलांतर
कामस्यनित्यान्यननुष्ठेयानि।अथतस्याप्यनुष्ठेयानिनतर्हितेषांविद्यासाधनत्वंनित्यानित्यसंयोगविरोधा
दित्यस्यांप्राप्तौपठति।आश्रममात्रनिष्ठस्याप्यमुमुक्षोःकर्तव्यान्येवनित्यानिकर्माणियावज्जीवमग्निहोत्रंजु
होतीत्यादिनाविहितत्वात्।नहिवचनस्यातिभारोनामकश्चिदस्ति।अथयदुक्तंनैवंसतिविद्यासाधनत्वमेषांस्या
दितिअत्रउत्तरंपठति॥सहकारित्वेनच॥विद्यासहकारीणिचैतानिस्युःविहितत्वादेवतमेतंवेदानुवचनेन
ब्राह्मणाविविदिषन्तीत्यादिना।तदुक्तंसर्वापेक्षाचयज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति।नचेदंविद्यासहकारित्ववचनमाश्रमक
र्मणांप्रयाजादिवद्विद्याफलविषयंमन्तव्यंअविधिलक्षणत्वाद्विद्यायाः।असाध्यत्वाच्चविद्याफलस्य।विधिलक्षणं
हिसाधनंदर्शपौर्णमासादिस्वर्गफलसिद्धयेसहकारिसाधनान्तरमाकांक्षतेनैवंविद्या।तथाचोक्तमतएव।चा

सू॰भा॰
१११

नप्रस्थवसो मद्द्विवर्जस्य शास्त्रसंस्कारश्चेत्येवमादिप्रायश्चित्तस्मरणमनुस्मर्तव्यं। ॥ बहिस्तूभयथा
पि स्मृतेराचाराच्च ॥ यद्यूर्ध्वरेतसां स्वाश्रमेभ्यः प्रच्यवनं महापातकं यदि वोपपातकं उभयथापि शिष्टै
स्ते बहिः कर्तव्याः। आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः। प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महेति
आरूढपतितं विप्रं मंडलाच्च विनिःसृतं उद्बद्धं कृमिदष्टं च स्पृष्ट्वा चांद्रायणं चरेदिति चैवमादिनियमस्मृ
तिभ्यः शिष्टाचाराच्च। न हि यज्ञाध्ययनविवाहादीनि तैः सहाचरंति शिष्टाः। ॥ स्वामिनः फलश्रुतेरि
त्यात्रेयः ॥ अंगेषूपासनेषु संशयः। किं ते यजमानकर्माण्याहोस्विदृत्विक्कर्माणीति। किं तावत्प्राप्तं यज
मानकर्माणीति। कुतः फलश्रुतेः। फलं हि श्रूयते वर्षति हास्मै वर्षयति ह य एतदेवं विद्वान्वृष्टौ पंचविधं सा
मोपास्त इति तच्च स्वामिगामि न्याय्यं। तस्य सांगे प्रयोगेऽधिकृतत्वात्। अधिकृताधिकारश्चैवंजातीय
कस्य। फलं च कर्तर्युपासनानां श्रूयते। वर्षति हास्मै य उपास्त इत्यादिना। ननु ऋत्विजोऽपि फलं दृष्टं आत्मने
वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायतीति। न। तस्य वाचनिकत्वात्। तस्मात्स्वामिन एव फलवत्सूपासने
षु कर्तृत्वमित्यात्रेय आचार्यो मन्यते। ॥ आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते। नैतदस्ति स्वामिकर्माण्यु १११
पासनानीति। ऋत्विक्कर्माण्येतानीत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते। किं कारणं। तस्मै हि सांगाय कर्मण ऋ

तुविंदत इत्यादिना। तस्मात्तु यज्ञादीन्याश्रमकर्माणि च भवंति विद्यासहकारीणि चेति स्थितं। ॥ अंतरा चापि तु तद्दृ
ष्टेः। ॥ विधुरादीनां द्रव्यादिसंपद्रहितानां चान्यतमाश्रमप्रतिपत्तिहीनानामंतरालवर्तिनां किं विद्यायामधिकारो
स्ति किं वा नास्तीति संशये नास्तीति तावत्प्राप्तमाश्रमकर्मणां विद्याहेतुत्वावधारणादाश्रमकर्मासंभवाच्चैतेषामि
त्येवं प्राप्त इदमाह। अंतरा चापि त्वनाश्रमित्वेन वर्तमानोऽपि विद्यायामधिक्रियते। कुतः तद्दृष्टेः। रैक्ववाचक्नवीप्रभृती
नामेवंभूतानामपि ब्रह्मवित्वश्रुत्युपलब्धेः। ॥ अपि स्मर्यते। ॥ संवर्तप्रभृतीनां च नग्नचर्यादियोगादन
पेक्षिताश्रमकर्मणामपि महायोगित्वं स्मर्यत इतिहासे। ननु लिंगमिदं श्रुतिस्मृतिदर्शनमुपन्यस्तं का नु
खलु प्राप्तिरिति साभिधीयते। ॥ विशेषानुग्रहश्च। ॥ तेषामपि विधुरादीनामविरुद्धैः पुरुषमात्रसंबंधिभि
र्जपोपवासदेवताराधनादिभिर्धर्मविशेषैरनुग्रहो विद्यायाः संभवति। तथा च स्मृतिः जप्येनैव तु संसि
ध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः। कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते। इत्यसंभवदाश्रमकर्मणोऽपि ज
प्येऽधिकारं दर्शयति। जन्मांतरानुष्ठितैरपि चाश्रमकर्मभिः संभवत्येव विद्याया अनुग्रहः। तथा च स्मृतिः।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमिति। जन्मांतरसेवितानपि संस्कारविशेषानुग्रहीतृत्वं विद्या
यां दर्शयति। दृष्टार्था च विद्या प्रतिषेधाभावमात्रेणाप्यर्थिनमधिकरोति श्रवणादिषु। तस्माद्विधुरादी

सू॰ भा॰
११० नामप्यधिकारो न विरुध्यते ॥ अतस्त्वितरज्ज्यायो लिंगाच्च ॥ अतस्त्वंतरालवर्त्तित्वादितरदाश्रमवर्त्तित्वं ज्यायो टी॰ च॰ २४
विद्यासाधनं श्रुतिस्मृतिसंदृष्टत्वाच्छ्रुतिलिंगाच्च तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्चेति। अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दि
नमेकमपि द्विजः। संवत्सरमनाश्रमी स्थित्वा कृच्छ्रं चाचरेदिति स्मृतिलिंगात् ॥ तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमि
नेरपि नियमातद्रूपाभावेभ्यः ॥ संत्यूर्ध्वरेतस आश्रमा इति स्थापितं। तांस्तु प्राप्तस्य कथंचित्ततः प्रच्युतिर
स्ति नास्ति वेति संशयः। पूर्वधर्मेष्वनुष्ठानचिकीर्षया रागादिवशेन वा प्रच्युतोपि स्याद्विशेषाभावादित्ये
वं प्राप्ते उच्यते तद्भूतस्य तु प्रतिपन्नोर्ध्वरेतोभावस्य न कथंचिदप्यतद्भावो न ततः प्रच्युतिः स्यात् कुतो नियमात
द्रूपाभावेभ्यः तथा ह्यत्यंतमात्मानमाचार्यकुलेवसादयन्निति। अरण्यमियादिति पदं ततो न पुनरेयादित्युपनिष
दिति। आचार्येणाभ्यनुज्ञातश्चतुर्णामेकमाश्रमं। आ विमोक्षाच्छरीरस्य सोनुतिष्ठेद्यथाविधीति चैवंजातीको नि य
यमः प्रच्युत्यभावं दर्शयति। तथा च ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति चैवमादीन्यारोहरूपा
णि वचांस्युपलभ्यंते नैवं प्रत्यवरोहरूपाणि। न चैवमाचाराः शिष्टा विद्यंते। यत्तु पूर्वधर्मेष्वनुष्ठानचिकीर्षया प्र
त्यवरोहणमिति तदसत् श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितादिति स्मरणान्न्यायाच्च। यो हि यं प्रति वि
धीयते स तस्य धर्मो न तु यो येन स्वनुष्ठातुं शक्यते चोदनालक्षणत्वाद्धर्मस्य। न च रागादिवशात्प्रच्युतिर्नियम ११०
शास्त्रस्य बलीयस्त्वाज्जैमिनेरपीत्यपिशब्देन जैमिनिबादरायणयोरत्र संप्रतिपत्तिं शास्ति प्रतिपत्तिदार्ढ्याय
॥ न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ यदि नैष्ठिको ब्रह्मचारी प्रमादादवकीर्येत किं तस्य ब्रह्मचा
र्यवकीर्णी नैर्ऋतं गर्दभमालभेतेत्येतत्प्रायश्चित्तं स्यादुत नेति नेत्युच्यते। यदप्यधिकारलक्षणे निर्णीतं प्राय
श्चित्तमवकीर्णिपशुश्च तद्वदाधानस्याप्राप्तकालत्वादिति तदपि न नैष्ठिकस्य भवितुमर्हति किं कारणं आरूढो
नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः। प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महेत्यप्रतिसमाधेयपतन
स्मरणात्। छिन्नशिरस इव प्रतिक्रियानुपपत्तेः उपकुर्वाणकस्य तु तादृक्पतनस्मरणाभावादुपपद्यते तत्प्रायश्चि
त्तं ॥ उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तं ॥ अपि त्वेके आचार्या उपपातकमेवैतदिति मन्यंते। यन्नैष्ठि
कस्य गुरुदारादिभ्योन्यत्र ब्रह्मचर्यं विशीर्येत न तन्महापातकं भवति। गुरुतल्पादिषु महापातकेष्वपरिगण
नात्। तस्मादुपकुर्वाणकवन्नैष्ठिकस्यापि प्रायश्चित्तस्य भावमिच्छंति। ब्रह्मचारित्वाविशेषादवकीर्णित्वाविशेषाच्च यथा ब्रह्मचा
रिणो मधुमांसाशने व्रतलोपः पुनः संस्कारश्चेति। ये हि प्रायश्चित्तस्याभावमिच्छंति तेषां न मूलमुपलभ्यते ये
तु भावमिच्छंति तेषां ब्रह्मचार्यवकीर्णीत्येतदविशेषश्रवणं मूलं। तस्माद्भावो युक्ततरस्तदुक्तं प्रमाणलक्षणे। समा
विप्रतिपत्तिः स्यात् शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वादिति। प्रायश्चित्ताभावस्मरणं त्वेवं सति यत्नगौरवोत्पादनार्थमिति
व्याख्यातव्यं। एवं भिक्षुवैखानसयोरपि। वानप्रस्थो दीक्षाभेदे कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा महाकक्षं वर्धयेत्। भिक्षुर्

ह्रिते सति बालभावस्य वयोविशेषस्य चोपपादयितुमशक्यत्वाद्यथोपपादं मूत्रपुरीषत्वादिबालचरि
तमन्तर्गीतावाभावश्रुद्धिर्दम्भदर्पप्ररूढेन्द्रियत्वादिरहितता बाल्यं स्यादिति संशयः। किं तावत्प्राप्तं कामचार
वादभक्षता यथोपपादमूत्रपुरीषत्वं च प्रसिद्धतरं लोके तद्ग्रहणं युक्तं। ननु पतितत्वादिदोषप्राप्तेर्न युक्तं का
मचारताद्याश्रयणं। विद्यावतः संन्यासिनो वचनसामर्थ्याद्दोषनिवृत्तेः पशुहिंसादिष्विवेत्येवं प्राप्तेऽभिधी
यते। नाऽवचनस्य गत्यन्तरसंभवाद्विरुद्धे ह्यन्यस्मिन्बाल्यशब्दाभिलप्ये लभ्यमाने न विध्यन्तरव्याघा
तकल्पना युक्ता। प्रधानोपकाराय चाङ्गं विधीयते ज्ञानाभ्यासश्च प्रधानमिह यतीनामनुष्ठेयं।
न च सकलायां बालचर्यायामङ्गीक्रियमाणायां ज्ञानाभ्यासः संभाव्यते। तस्मादान्तरो भाव
विशेषो बालस्याप्ररूढेन्द्रियत्वादिरिह बाल्यमाश्रीयते। तदाह नाविष्कुर्वन्निति। ज्ञानाध्ययन
धार्मिकत्वादिभिरात्मानमविख्यापयन्दम्भदर्पादिरहितो भवेत्। यथा बालोऽप्ररूढेन्द्रियतया न
परेषामात्मानमाविःकर्तुमीहते तद्वदेवं ह्यस्य वाक्यस्य प्रधानोपकार्यर्थानुगम उपपद्यते
तथा चोक्तं स्मृतिकारैः। यं न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतं। न सुकृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स ब्रा
ह्मणः। गूढधर्माश्रितो विद्वानज्ञातचरितं चरेत्। अन्धवज्जडवच्चापि मूकवच्च महीं चरेत्॥ ११३

त्विज्यं परिक्रीयते। तत्प्रयोगान्तःपातीनि चोद्गीथाद्युपासनान्यधिकृताधिकारित्वात्। तस्माद्गोदोहनादि
नियमवदेव ऋत्विग्भिर्निर्वर्त्येरन्। तथा च तं ह बको दाल्भ्यो विदांचकार स ह नैमिशीयानामुद्गाता बभूवे
ति उद्गातृकर्तृकतां विज्ञानस्य दर्शयति। यत्तूक्तं कर्त्राश्रयं फलं श्रूयत इति नैष दोषः। परार्थत्वादृत्विजो रा
ऽन्यत्र वचनात्फलसंबन्धानुपपत्तेः। छ। श्रुतेश्च। छ। यां वै कां चन यज्ञे ऋत्विज आशिषमाशासत इति यज
मानायैव तामाशासत इति होवाचेति। तस्मादु हैवंविदुद्गाता ब्रूयात्कं ते काममागायानीति चार्त्विज्यकर्तृक
स्य विज्ञानस्य यजमानगामिफलं दर्शयति। तस्मादङ्गोपासनानामार्त्विज्यमिति सिद्धं। छ। सहकार्यन्तर
विधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत्। छ। तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च
पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मण इति बृहदारण्यके श्रूयते। तत्र संशयो
मौनं विधीयते न वेति। न विधीयत इति तावत्प्राप्तं। बाल्येन तिष्ठासेदित्यत्रैव विधेरवसीयत्वात्। न ह्य
थ मुनिरित्यत्र विधायिका विभक्तिरुपलभ्यते तस्मादयमनुवादो युक्तः। कुतः प्राप्तिरिति चेन्मुनिपण्डित
शब्दयोर्ज्ञानार्थत्वात्पाण्डित्यं निर्विद्येत्येवं प्राप्तं मौनं। अपि चामौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मण इत्यत्रता

वन्नब्राह्मण्यं विधीयते। प्रागेव प्राप्तत्वात्। तस्मादथ ब्राह्मण इति प्रशंसावादः तथैवाथ मुनिरित्यपि भवितु
मर्हति। समाननिर्देशत्वादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। सहकार्यंतरविधिरिति। विद्यासहकारिणो मौनस्य
बाल्यपांडित्यवद्विधिराश्रयितव्यो ऽपूर्वत्वात्। ननु पांडित्यशब्देनैव मौनस्यावगतत्वमुक्तं नैष
दोषः मुनिशब्दस्य ज्ञानातिशयार्थत्वात् मननान्मुनिरिति व्युत्पत्तिसंभवात् मुनीनामप्यहं व्यास इति
च प्रयोगदर्शनात्। ननु मुनिशब्दस्तत्तमाश्रमवचनो ऽपि श्रूयते गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थ
मित्यत्रा न। वाल्मीकिर्मुनिपुंगव इत्यादिषु व्यभिचारदर्शनात् इतराश्रमसंनिधानात्तु पारिशेष्या
त्तत्रोत्तमाश्रमे ऽपादानं ज्ञानप्रधानत्वादुत्तमाश्रमस्य तस्माद्बाल्यपांडित्यापेक्षया तृतीयमिदं मौनं
ज्ञानातिशयरूपं विधीयते। यत्तु बाल्य एव विधेः पर्यवसानमिति तथाप्यपूर्वत्वान्मुनित्वस्य विधेयत्व
माश्रीयते मुनिः स्यादिति। निर्वेदनीयत्वनिर्देशादपि मौनस्य बाल्यपांडित्यवद्विधेयत्वाश्रयणं। तद्वतो य
विद्यावतः संन्यासिनः। कथं विद्यावतः संन्यासिन इत्यवगम्यते। तदधिकारात् आत्मानं विदित्वा पुत्राद्येषणा १२
भ्यो व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरंतीति। ननु सति विद्यावत्त्वे प्राप्नोत्येव तत्रातिशयः किं मौनविधिनेति। अत आह।

पक्षेणेति। एतदुक्तं भवति। यस्मिन्पक्षे भेददर्शनप्राबल्यान्न प्राप्नोति तस्मिन्नेष विधिरिति। विध्यादिवद्य
था दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्येवंजातीयके विध्यादौ सहकारित्वेनाग्न्यन्वाधानादिकमंगजा
तं विधीयते एवमविधिप्रधाने ऽपि अस्मिन् विद्यावाक्ये मौनविधिरित्यर्थः। एवं बाल्यादिविशिष्टे कैवल्या व
श्रमे श्रुतिमति विद्यमाने कस्माच्छांदोग्ये गृहिणोपसंहारो ऽभिसमावृत्य कुटुंबे इत्यत्र तेनह्युपसंहरन् तद्वि
षयमादरं दर्शयतीत्यत उत्तरं पठति। कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः। तुशब्दो विशेषणार्थः कृ
त्स्नभावो ऽस्य विशेष्यते। बहुलायासानि हि बहून्याश्रमकर्माणि यज्ञादीनि तं प्रति कर्तव्यतयोपदिष्टान्या
श्रमांतरकर्माणि च यथासंभवमहिंसेंद्रियसंयमादीनि तस्य विद्यंते तस्माद् गृहमेधिनोपसंहारो न वि
रुध्यते। मौनवदितरेषामप्युपदेशात्। यथा मौनं गार्हस्थ्यं चैतावाश्रमौ श्रुतिसंमतावेवमितरावपि
वानप्रस्थगुरुकुलवासौ। दर्शिता हि पुरस्ताच्छ्रुतिः तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीय इत्या
द्या। तस्माच्चतुर्णामप्याश्रमाणामुपदेशाविशेषात्तुल्यवद्विकल्पसमुच्चयाभ्यां प्रतिपत्तिरितरेषामिति
द्वयोराश्रमयोर्बहुवचनं वृत्तिभेदापेक्षयानुष्ठातृभेदापेक्षया वेति द्रष्टव्यं। अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्। तस्मा
द्ब्राह्मणः पांडित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेदिति बाल्यमनुष्ठेयतया श्रूयते। तत्र बालस्य भावः कर्म वा बाल्यं त

अव्यक्तलिंगो।व्यक्ताचारइतिचैवमादि।५०।ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबंधेतद्दर्शनात्।५१।सर्वापेक्षाचयज्ञा
दिश्रुतेरित्यतआरभ्योच्चावचंविद्यासाधनमवधारितंतत्फलंविद्यासिध्यंतीकिमिहैवजन्मनिवि
द्यासिध्यत्युतकदाचिदमुत्रापीतिचिंत्यते।किंतावत्प्राप्तमिहैवेति।किंकारणं।श्रवणादिपूर्विका
हिविद्या।नचकश्चिदमुत्रविद्याजायतामित्यभिसंधायश्रवणादिषुप्रवर्त्तते।समानएवतुजन्मनि
विद्याजन्माभिसंधायतेषुप्रवर्त्तमानोदृश्यते।यज्ञादीन्यपिश्रवणादिद्वारेणैवविद्यांजनयंतिप्रमा
णजन्यत्वाद्विद्यायाः।तस्मादैहिकमेवविद्याजन्मेति।एवंप्राप्तेवदामः।ऐहिकंविद्याजन्मभवत्यसतिप्रस्तु
तप्रतिबंधइति।एतदुक्तंभवति।यदाप्रक्रांतस्यएवं।विद्यासाधनस्यकश्चित्प्रतिबंधोनक्रियतेत
उपस्थितविपाकेनकर्मणातरेणतदेहैवविद्याउत्पद्यते।यदातुखलुप्रतिबंधःक्रियतेतदामुत्रेति।उप
स्वं स्थितविपाकंचकर्मणोदेशकालनिमित्तोपनिपाताद्भवति।यानिचैकस्यकर्मणोविपाचकानिदेश
कालनिमित्तानिनतान्येवान्यस्यापीतिनियंतुंशक्यते।यतोविरुद्धफलान्यपिकर्माणिभवंति।शा
स्त्रमप्यस्यकर्मणइदंफलमित्येतावतिपर्यवसितंनदेशकालनिमित्तविशेषमपिसंकीर्तयति।साध
नवीर्यविशेषात्त्वतींद्रियाकस्यचिच्छक्तिराविर्भवतितत्प्रतिबद्धापरस्यतिष्ठति।नचाविशेषेणविद्या

स्व·भा·
१४

याममिसंधिर्नोत्पद्येत इहामुत्र वा मे विद्या जायतामित्यभिसंधे निरंकुशत्वाच्छ्रवणादिद्वारेणा
पि विद्योत्पद्यमाना प्रतिबंधक्षयापेक्षयैवोत्पद्यते। तथा च श्रुतिर्दुर्बोधत्वमात्मनो दर्शयति। श्रव
णायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वंतोपि बहवो यं न विद्युः। आश्चर्यो वक्ता कुशलोस्य लब्धा आश्च
र्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्ट इति। गर्भस्थ एव च वामदेवः प्रतिबुबुधे ब्रह्मभावमिति वदंती जन्मांतरसं
चितात्साधनाज्जन्मांतरे विद्योत्पत्तिं दर्शयति। न हि गर्भस्थस्यैवैहिकं किंचित्साधनं संभाव्यते। स्मृ
तावप्यप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छतीत्यर्जुनेन पृष्टो भगवान् वासुदेवो न हि कल्याणकृत्कश्चि
द्दुर्गतिं तात गच्छतीत्युक्त्वा पुनस्तस्य पुण्यलोकप्राप्तिं साधुकुले संभूतिं चाभिधायानंतरं तत्र तं बुद्धिसंयो
गं लभते पौर्वदैहिकमित्यादिना। अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमित्यंतेनैतदेव दर्शयति। तस्मा
दैहिकमामुष्मिकं वा विद्याजन्म प्रतिबंधक्षयापेक्षयेति स्थितं। ७। एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थाव ११४
धृतेस्तदवस्थावधृतेः। ७। यथा मुमुक्षोर्विद्यासाधनावलंबिनः साधनवीर्यविशेषाद्विद्यालक्षणे फले ऐ
हिकामुष्मिकफलत्वकृतो विशेषप्रतिनियमो दृष्टः एवं मुक्तिलक्षणेप्युत्कर्षापकर्षकृतः कश्चिद्विशेषप्र

त्र·च·
३

तिनियमःस्यादित्याशंक्याहेवंमुक्तिफलानियमइति।नखलुमुक्तिफलेकश्चिदेवंभूतोविशेषप्रतिनियमआ
शंकितव्यः।कुतस्तदवस्थावधृतेः।मुक्त्यवस्थाहिसर्ववेदांतेष्वेकरूपैवावधार्यते।ब्रह्मैवहिमुक्त्यवस्था।नच
ब्रह्मणोनेकाकारयोगोस्त्येकलिंगत्वावधारणात्अस्थूलमनणुसएषनेतिनेत्यात्मायत्रनान्यत्पश्यतिब्रह्मैवेद
ममृतंपुरस्तादिदंसर्वंयदयमात्मासवाएषमहानजआत्माजरोमरोमृतोभयोयत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्के
नकंपश्येदित्यादिश्रुतिभ्यः।अपिचविद्यासाधनंस्ववीर्यविशेषात्स्वफलएवविद्यायांकंचिदतिशयमासंजेत। ले५
नविद्याफलेमुक्तौ।तद्ध्यसाध्यंनित्यसिद्धस्वभावमेवविद्ययाधिगम्यतइत्यसकृदवादिष्म।नचतस्यामप्यु
त्कर्षनिकर्षात्मकोतिशयउपपद्यते।निकृष्टायाविद्यात्वाभावादुत्कृष्टैवहिभवति।तस्मात्तस्यांचिराचिरोत्प विद्या
त्तिरूपोतिशयोभवन्भवेन्नतुमुक्तौकश्चिदतिशयसंभवोस्ति।विद्याभेदाभावादपितत्फलभेदनियमाभावः
कर्मफलवन्नहिमुक्तिसाधनभूतायाविद्यायाःकर्मणामिवभेदोस्ति।सगुणासुविद्यासु
मनोमयःप्राणशरीरइत्याद्यासुगुणावापोद्वापवशाद्भेदोपपत्तौसत्यामुपपद्यतेयथास्वंफल
नियमःकर्मफलवत्तथाचलिंगदर्शनंतंयथायथोपासतेतदेवभवतीति।नैवंनिर्गुणायांविद्यायांगुणाभावा
त्तथाचस्मृतिःनहिगतिरधिकास्तिकस्यचित्सतिहिगुणेप्रवदंत्यतुल्यतामिति।तदवस्थावधृतेस्तदवस्थाव

नेतीति पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति॥ श्री॥ श्री॥ इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छंकर
भगवत्पादकृतौ तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः। समाप्तश्चायं तृतीयोऽध्यायः। श्रीभवानीशंकराभ्यां नमः।



९२४
१०

C d No: ........................ Folder No:

مركز جمعة الماجد للثقافة والتراث - دبي

قسم المخطوطات

رقم المركز: ..............................

العنوان: Sharirk Mimainsa Bhashyam

المؤلف: ..............................

البداية: ..............................

النهاية: ..............................

الناسخ: ........ تاريخ النسخ: ........ اللغة: Sanskrit

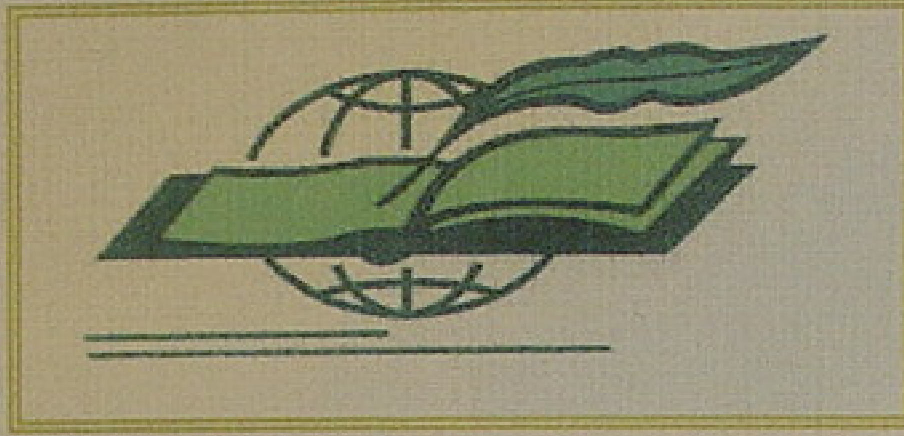
الخط: ........ الجزء: ........ الأوراق: ١٣٥ الموضوع: ........

الملاحظات: ..............................

المراجع: الأعلام / معجم المؤلفين / الكشف / فهرس المكتبة: ........ /

المصدر: البلد: الهند المدينة: حيدر آباد المكتبة: الجامعة العثمانية الرقم: 124/10

المصور: الاسم فياض احمد التوقيع: ........ التاريخ: ٢٨ / ١٢ / ٢٠٠٦م



مركز جمعة الماجد للثقافة والتراث - دبي

# النهاية